

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

VI

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1962

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том VI

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1952

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор — дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Єфіменко. Члени редколегії: член-кореспондент Академії наук Української РСР Л. М. Славін, В. М. Даниленко, О. І. Тереножкін, В. А. Богусевич.

ВЕЛИКІ БУДОВИ КОМУНІЗМУ І ЗАВДАННЯ АРХЕОЛОГІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Радянський народ, керований партією більшовиків, з величезним патріотичним піднесенням приступив до спорудження великих будов комунізму — гідроелектростанцій на Дніпрі, Дону, Волзі, Аму-Дар'ї, каналів в пісках Кара-Кумів, в степах України та Криму.

Ще ніколи в історії людства не було і не могло бути подібних прикладів одноразового будівництва такої кількості грандіозних споруд.

Тільки в умовах соціалістичного суспільства під проводом партії Леніна—Сталіна стає можливим виконання цих гіантських завдань.

Через п'ять-шість років, коли засвітяться вогні нових гідроелектростанцій і потече по каналах вода в пустині і посушливі степи, оновляться величезні простори півдня СРСР — від Дніпра до Середньої Азії.

Великі будови комунізму споруджує вся країна. Всі радянські народи незалежно від того, чи на землях їх республік, чи в сотнях і тисячах кілометрів від їх кордонів розпочаті ці будови, — активно включились у будівництво. Це є ще одним свідченням сталінської дружби народів Радянського Союзу.

Історична постанова про будівництво Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів має вирішальне значення для перетворення природи значної частини півдня Української РСР та півночі Криму.

Нові потужні джерела електроенергії дозволять ще більше розвинути промисловість, електрифікацію сільського господарства України.

Нові канали разом із лісосмугами покладуть кінець суховіям, чорним бурям, посухам; вони забезпечать високі і сталі врожаї всіх сільсько-господарських культур, дозволять набагато розвинути бавовництво, плодівництво і тваринництво півдня нашої країни.

Землі семисот колгоспів та десятків радгоспів південних степових областей Української РСР (Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської) загальною площею 1200 тис. га будуть зрошенні водами Південно-Українського каналу.

Обсяг робіт по спорудженню Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів величезний. Тут буде створено великі водоймища і прорито декілька тисяч кілометрів основних та відвідних каналів; буде збудовано понад тисячу водонапірних споруд; самих тільки залізобетонних робіт буде виконано обсягом понад 2,5 млн. м³; щоденno тут буде освоюватися в середньому близько тисячі вагонів будівельних матеріалів.

Радянські вчені та спеціалісти знаходяться на передових позиціях цього грандіозного будівництва. Геологи та гідротехніки, будівельники та

електротехніки, агрономи, зоотехніки і інші спеціалісти беруть активну участь у проектувальних, польових, будівельних та інших підготовчих роботах.

Активно включилися до праці на новобудовах і радянські археологи. Небувалі за своїм розмахом земляні роботи будуть провадитися в районах, насичених археологічними пам'ятками. Азово-Чорноморські степи, що є плацдармом будівництва Каховської гідроелектростанції та Південного-Українського каналу, містять у своїх надрах величезні речові багатства, створені працею людини на протязі багатьох десятків тисячоліть.

Первісна людина вперше з'явилася тут, як про це свідчать недавні відкриття в урочищі Круглик поблизу Запоріжжя, на досить ранньому ступені свого розвитку — в ашельську епоху раннього палеоліту.

Кам'яний, бронзовий та залізний віки історії культури людства залишили тут численні знаряддя праці, вжитку, прикраси, руїни міські поселень, поховання. Перехід від найбільш ранніх ступенів суспільного розвитку до матріархату, а пізніше і до патріархату, від первісно-общинного ладу до класового — рабовласницького і феодального — суспільства простежується на місцевих пам'ятках дуже яскраво і переконливо.

Особливо багато представлені на цій території пам'ятки неоліту (відома Кам'яна Могила на Мелітопольщині), бронзової доби (на Азово-Чорноморському узбережжі знаходилося одне з вогнищ найдревнішої металургії, про що свідчать скарби Херсонської, Запорізької та інших областей), скіфських та сарматських племен (тут височать сотні великих скіфських та сарматських курганів), древньогрецьких та греко-скіфських міст і поселень (досить згадати таку визначну пам'ятку, як Ольвія).

На території новобудов багато поселень і могильників ранніх слов'ян, вивчення яких має велике значення у зв'язку з проблемою походження і ранніх еталів історії східнослов'янських племен — предків російського, українського та білоруського народів.

Спорудження Каховської гідроелектростанції та Південного-Українського каналу стимулює широке розгортання розшукув і розкопок усіх груп археологічних пам'яток українського Приазов'я та нижньої Наддніпрянщини.

На трасах каналів, які переріжуть південно-східну Україну в різних напрямках, безперечно, буде виявлена велика кількість дрівніх міст, поселень, могильників. Створювані величезні водоймища закриють доступ до сотень стоянок, селищ, городищ, тисяч поховань. Досить сказати, що на одній тільки р. Молочній, недалеко від Мелітополя, в районі винятково багатим на археологічні пам'ятки, буде споруджено грандіозне водоймище ча 6 млрд. m^3 води.

Все це ставить перед радянськими археологами невідкладні завдання найвідповідальнішого значення.

Необхідно за дуже стислі строки провести велику роботу по археологічним розвідкам і нанести на археологічну карту України всі стоянки, селища, городища, могильники, скарби, окремі важливі знахідки, виявлені на спроектованих трасах каналів, площах затоплення і ділянках будівництва гідроелектричних і насосних станцій.

Одночасно потрібно провадити археологічні розкопки, щоб до початку великих земляних робіт розкрити та дослідити найважливіші археологічні пам'ятки, які мають наукове значення. Необхідно також організувати систематичний археологічний нагляд за земляними роботами на будівництві, що дасть змогу зібрати і відповідним чином зафіксувати всі виявлені при цьому пам'ятки далекого минулого нашого народу.

При організації археологічних досліджень і нагляду за земляними роботами на будівництві археолози перш за все повинні врахувати високий рівень механізації земляних робіт (на будівництві будуть працювати багато сотень екскаваторів, скреперів, бульдозерів, землесосних установок). Організація археологічного нагляду в цих умовах потребує продуманої і добре розробленої методики.

Серед будівників повинна бути організована широка пропаганда завдань, які стоять перед археологами.

Оскільки археолози не зможуть обійтися тільки власними силами, на допомогу їм потрібно організувати на місцях широкий актив з учителів, музейних працівників, краєзнавців, студентів, учнів, з робітників, службовців та інженерів будівництва.

Радянські археолози, в тому числі і археолози Української РСР, починають цю велику роботу, маючи значний досвід подібних досліджень, одержаний під час грандіозних новобудов довоєнних сталінських п'ятирічок. Роботи археологів на Метробуді, Волгобуді, Волго-Доні, Маничбуді, Баксанбуді і на десятках інших будівництв збільшили археологічні багатства СРСР і допомогли відкрити немало нових сторінок древніх періодів історії людства.

Свій вклад внесли в цю справу і археолози Радянської України; так звана Дніпробудівська експедиція в 1927—1933 рр. провадила значні археологічні дослідження в районі будівництва Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.

В районах порожистої частини Дніпра, Нікополя, дуги, утвореної Дніпром та Конкою поміж селами Іванівкою, Кам'янкою-Дніпровською та Великою Знам'янкою, Запорізької обл., р. Молочної, поблизу Мелітополя, були відкриті сотні стоянок, селищ, городищ і могильників не тільки вже відомих, а й нових типів. Досить згадати чудові відкриття пам'яток доби палеоліту, неоліту, бронзи, культури полів поховань, історія вивчення яких у цій частині Наддніпрянщини (а для доби неоліту та бронзи — і України в цілому) чітко розподіляється на два етапи: до і після Дніпробудівської експедиції.

Ці роботи мали і істотні недоліки. Найголовніший з них полягав у тому, що допускався розрив між польовими дослідженнями, з одного боку, та камеральною і дослідною розробкою знайдених матеріалів — з другого, внаслідок чого значна кількість добутого тоді археологічного матеріалу досі ще не видана.

Радянські археолози нині вже не ті, якими вони були 15—20 років тому. Успішно оволодіваючи методологією марксизму-ленінізму, вони вчаться застосовувати її в своїй практичній науково-дослідній роботі. Корифей науки, великий друг вчених товариш Сталін озброй нас своїми геніальними теоретичними працями, зокрема такими, як „Про діалектичний і історичний матеріалізм“, „Марксизм і питання мовознавства“. Все це дає підстави вважати, що роботи археологів на великих будовах комунізму будуть новим вкладом, гідним передової радянської науки.

Інститут археології Академії наук Української РСР перебудував свої плани (експедиційний і науково-тематичний) на другу післявоєнну п'ятирічку, підпорядкувавши їх в значній мірі завданням археологічних робіт на будівництві Каховської гідроелектростанції та Південно-Українського каналу. В інституті створено декілька археологічних експедицій, що складаються з багатьох загонів, які повинні стати організаторами археологічних досліджень та нагляду на окремих ділянках будівництва.

Однією з основних проблем плану науково-дослідної роботи інституту є вивчення археологічних багатств території народних будов.

Археологічні дослідження на будівництві Каховської гідроелектростанції та Південно-Українського каналу колектив Інституту археології АН УРСР буде провадити разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР, з історичними та краєзнавчими музеями Української РСР. Таке об'єднання сил, дружна спільна праця, тісний повсякденний діловий контакт, взаємодопомога і обмін досвідом значно сприятимуть досягненню бажаних результатів.

Разом з усім радянським народом, з усіма іншими вченими і спеціалістами археологи Радянської України виконують ті почесні і відповідальні завдання, які поставлені перед ними спорудженням великих будов комунізму.

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

В. Й. ДОВЖЕНОК

ПРО ДОФЕОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРИЇ РУСІ¹

I

Товариші Й. Сталін, А. Жданов і С. Кіров у зауваженнях з приводу конспекту підручника з історії СРСР у 1934 р. писали: „В конспекті звалені в одну купу феодалізм і дофеодальний період, коли селяни не були ще закріпачені”².

Цим підкреслювалась необхідність виділити дофеодальний період — час формування феодальних відносин, як перехідний етап історичного розвитку від первісно-общинного ладу до встановлення феодального ладу.

Питання про хронологічні межі дофеодального періоду на Русі в радянській історичній науці ще не вирішено. Розповсюджена в літературі точка зору про те, що дофеодальний період слід відносити до IX—X ст. ст., є, по суті, не доведеною і в цілому не відповідає рівню історичного розвитку древньої Русі в IX—X ст. ст.

Виділяючи дофеодальний період як окремий перехідний етап історичного розвитку, не можна, однак, розглядати його поза певною соціально-економічною формациєю. І в цьому відношенні цілком був правий проф. К. В. Базилевич, який писав, що „поняття „дофеодального періоду“, або „дофеодальної держави“, не віднесене ні до одної з існуючих суспільно-економічних формаций, не має історичного смислу”³.

Якщо ж вважати період IX—X ст. ст. дофеодальним, то виникає питання, до якої соціально-економічної формaciї, первісно-общинної чи рабовласницької, його слід віднести.

Відомо, що всяка держава виникає в результаті класового поділу суспільства і є апаратом класового насильства. На які ж класи розкололось древньоруське суспільство в IX—X ст. ст. і інтереси якого класу охороняла і захищала Київська держава в IX—X ст. ст., якщо заперечується панування феодальних відносин і якщо разом з тим ніхто не може твердити про панування в Київській Русі рабовласницьких відносин і рабовласницького класу?

Радянська історична наука довела, що древня Русь була передовою країною в Європі і в багатьох галузях культури стояла вище від крайніх Західної Європи. Це визнають і ті історики, які IX—X ст. ст. на Русі вважають дофеодальним періодом. Визнання того, що феодальний період на Русі починається тільки в XI ст. означало б, що древня Русь в соціально-економічному відношенні відставала від країн Західної

¹ Стаття публікується в дискусійному порядку.

² Журнал „Большевик“ № 3, 1936, стор. 63.

³ К. Базилевич, Опыт периодизации истории СССР феодального периода, „Вопросы истории“ № 11, 1949, стор. 70.

Європи на кілька століть. Але на чому базувалась тоді передова культура древньої Русі, якщо відомо, що культурний розвиток суспільства визначається рівнем розвитку виробництва і виробничих відносин, іншими словами — рівнем соціально-економічного розвитку?

На ці питання ми не можемо відповісти, якщо відносити древню Русь IX—X ст.ст. до дофеодального періоду.

II

Проф. К. В. Базилевич твердить, що феодальний спосіб виробництва стає пануючим на Русі тільки після смерті Ярослава¹.

Першою ознакою утворення феодального способу виробництва проф. К. В. Базилевич вважає розвиток великого землеволодіння з середини XI ст. Але, очевидно, ні сам К. В. Базилевич, ні хтось інший не стали б заперечувати, що цей процес відбувався як раніше, так і пізніше. На протязі всього феодального періоду пануючий феодальний клас збільшував свої земельні володіння за рахунок общинних селянських земель. Чому ж тоді середина XI ст. вважається часом утвердження феодального способу виробництва, а не попередній чи наступний період?

Щождо законодавства синів і внуків Ярослава, яке, на думку К. В. Базилевича, начебто встановлювало „панування феодальних виробничих відносин“, то тут всупереч положенням марксизму-ленінізму юридична надбудова розглядається як причина соціально-економічного розвитку, а не як результат цього розвитку. Очевидно, законодавство другої половини XI і початку XII ст.ст. оформляло юридично давно існуючі і пануючі феодальні відносини. Більше того, ці відносини наклали відбиток на законодавство вже дуже давно. На думку акад. Б. Д. Грекова, найдавніша „Руська Правда“ веде походження з часу не пізніше IX ст. і цієї думки ніхто не заперечував. В той же час відомо, що „Руська Правда“ відбиває вже відносини феодального часу.

Факт посилення класової боротьби в другій половині XI ст., всупереч думці К. В. Базилевича, також не доводить того, що саме до цього часу відноситься утвердження феодального ладу, тому що посилення класової боротьби супроводжує всю історію розвитку феодального ладу; відбувалася ж вона і раніше (повстання древлян в 945 р., народний рух 996 р., повстання 1024 р. в Суздалській землі).

Нарешті, К. В. Базилевич посилається на феодальну роздрібненість, яка нібіто свідчить про новий соціальний устрій.

Феодальна роздрібненість чи її відсутність є важливим показником форм держави, але не соціально-економічного суспільного ладу в цілому. Феодальні відносини у зв'язку з конкретно-історичними умовами можуть породжувати і централізовані держави і феодальну політичну роздрібненість.

Отже, ні одна з наведених К. В. Базилевичем ознак не свідчить про те, що утвердження феодального способу виробництва відбулося не раніше як у середині XI ст.

Товарищи Й. В. Сталін, С. М. Кіров і А. О. Жданов вказують на визначальну ознакою дофеодального періоду: в дофеодальний час „селяни не були ще закріпачені“. Таким чином, закріпачення селян є тією межею, яка відокремлює епоху феодалізму від попереднього дофеодального періоду, і питання про те, коли закінчується дофеодальний період і починається феодалізм, зводиться до визначення часу закріпачення селян.

¹ К. Базилевич, Опыт периодизации истории СССР феодального периода, „Вопросы истории“ № 11, 1949, стор. 71.

Відповідь на це питання ми знаходимо у В. І. Леніна. У праці „Лівонародництво і марксизм“ В. І. Ленін писав: „Але кріпосництво може вдержати і *віками* держить мільйони селян в забитості (напр., в Росії з IX по XIX століття; в Китаї ще більше століть)¹.“

Отже, відповідно до вказівок В. І. Леніна, IX—XIX ст. ст. в Росії — це період кріпацтва, період феодального ладу.

Історичні джерела досить виразно змальовують класову структуру Київської Русі IX—Х ст.ст. Найдавніша „Руська Правда“, яка веде походження з IX ст., а можливо і з більш раннього часу, а також угоди Х ст. Русі з Візантією, відбивають відносини розвиненого класового суспільства, в основі якого лежить феодальна земельна власність. Після робіт Б. Д. Грекова це положення вже не викликає ні в кого сумнівів.

Археологічні пам'ятки підтверджують і доповнюють письмові джерела про ступінь розвитку феодальних відносин у IX—Х ст.ст.

Руські літописи свідчать, що багато городів існувало на Русі вже в IX—Х ст. ст. Недаремно скандінави у Х ст. називали Київську Русь країною городів. Археологічна наука зафіксувала сотні городищ на території східних слов'ян. Ці городи і городища розглядалися дореволюційними істориками і археологами поза зв'язком з їх соціальним характером і вважались містами у власному значенні слова — головним чином торговими центрами. З такими поглядами пов'язувалась теорія про торгово-промисловий характер господарства східних слов'ян IX—Х ст.ст., найбільш яскраво виявлена в роботах Н. А. Рожкова і В. О. Ключевського.

В результаті археологічного дослідження городищ, яке широко розгорнулося після Великої Жовтневої соціалістичної революції, стало можливим диференціювати городища за їх соціальним характером. Сучасна наука підрозділяє укріплені поселення, які в історичних джерелах називаються городами, в основному на три соціальні типи: укріплені поселення родових общин, феодальні замки і міста — центри ремесла і торгівлі.

На території середньої Наддніпрянщини слов'янські укріплені поселення — городища — виникають в кінці I тисячоліття н. е. Ці городища не можна розглядати, як укріплені родові поселення, бо рід, як суспільна одиниця, перестав існувати на цій території принаймні в перших століттях н. е. Вони не були також місцями колективного захисту населення від нападу кочівників, бо городища виникали і в тих місцях, яким ніколи не загрожували кочівники. Соціальне значення цих городищ можна зрозуміти лише в тому випадку, якщо розглядати їх як феодальні замки, що з'явилися у зв'язку з розвитком феодальних відносин.

Феодальні замки, за археологічними джерелами, відомі вже в IX ст. Прикладом може бути Вишгород, про який під 945 р. „Повесть временных лет“ говорить як про власність кн. Ольги. Розкопки Вишгородського городища підтверджують його існування вже в IX ст. Біля Вишгородського замка вже з Х ст. зосереджується ремісниче і торгове населення, у зв'язку з чим він стає одним з великих міст Київської Русі.

До числа городищ, які були місцями феодальних замків IX—Х ст.ст., крім Вишгорода, можна віднести городище на Княжій горі в гирлі Рось, яке ототожнюють з літописним городом Роднею; кілька городищ біля м. Коростеня; Городське городище, Коростишівського району, Житомирської області, Овруцьке городище, Пліснеське городище, Олеського району, Львівської області та ін. Знайдені на всіх зазначених городищах

¹ В. І. Ленін, Твори. т. 20, стор. 342—343.

матеріали дозволяють встановити, що ці городища виникли не пізніше як у IX ст.

На прикладі історії Княжої гори — Родні видно одну з функцій феодального замка. Тут у 980 р. Ярополк укривався від військ Володимира під час міжусобної феодальної боротьби між синами Святослава. Про військові функції феодального замка в Овручі свідчать оповідання про боротьбу Ярополка з Олегом у 977 р.

Але основне значення феодального замка полягало в тому, що він був засобом панування феодала-землевласника над оточуючим населенням, засобом позаекономічного примусу, характерного для феодального способу експлуатації. В замку знаходився адміністративний апарат феодала, замок був захистом феодала від ворожого йому оточуючого експлуатованого населення і був центром його власного господарства.

Біля феодальних замків зосереджувались багаті поховання, що відносяться до IX—X ст.ст., відомі під назвою дружинних поховань. У великій кількості вони знаходяться біля Києва, Чернігова, Смоленська, Старої Ладоги і Новгорода, але відомі також і в інших місцях. Характерною рисою цих поховань є багатий інвентар, що включає і зброю.

Буржуазні учени вважали, що дружинні поховання — це поховання представників військового стану, який жив лише за рахунок воєнних трофеїв. Норманісти бачили в них поховання варязьких воїнів і використовували це як аргумент для своїх тверджень про те, що варяги були пануючою верствою древньої Русі. Радянська наука довела, що ці поховання у переважній своїй більшості були похованнями місцевих слов'янських феодалів¹.

Проф. Б. А. Рибаков звернув увагу на те, що дружинні поховання IX—X ст.ст. в районі Чернігова, розташовані вздовж Десни на 18 км., розділяються на кілька окремих груп. „Таке розосередження чернігівських дружинних поховань, — пише Б. А. Рибаков, — можна пояснити, мені здається, появою у дружинників земельних володінь навколо міста, частина яких відома нам по назвах (Горючев, Семинъ та ін.)“². Кожну з курганних груп автор пов’язує з окремими літописними селами біля Чернігова і приходить до важливого для нас висновку, що „чернігівські бояри-воїни IX—X ст. ст. — це не юрба безземельних княжих мужів, що оточують князя, це — землевласники, сюзерени своїх дружинників, господарі сіл, відомих нам по літопису біля самих стін Чернігова“³.

Наявність у IX—X ст.ст. численного пануючого класу, що володів великою земельною власністю, не викликає сумніву. Основним джерелом збагачення цього класу була експлуатація оточуючого населення. Цьому нітрохи не суперечить і той факт, що в історичних джерелах, як письмових, так і археологічних, пануючий клас виступає як озброєний клас. Зброя і замки були йому необхідні перш за все як засіб експлуатації шляхом позаекономічного примусу. Пануючий феодальний клас одночасно являє собою і постійну військову силу держави, що характерно для епохи раннього феодалізму взагалі.

Появу феодального класу, очевидно, слід віднести ще до більш раннього часу ніж IX—X ст.ст. Дружинні поховання, вірніше поховання феодальної озброєної знаті, в цей час мали вже велике поширення. Але обряд поховань дуже повільно змінюється. Перш ніж почали

¹ А. Б. Арциховский, Русская дружина по археологическим данным, „Историк-марксист“ № 1, 1939, стор. 19.

² Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА № 11, стор. 51.

³ Там же, стор. 52.

ховати людей за таким обрядом, який відбивав феодальні суспільні відносини, ці відносини повинні були реально існувати в суспільстві вже досить значний час.

Немає сумніву, що в замках-городах і селах, про які свідчать історичні джерела як про феодальну власність, вже в IX—X ст.ст. існували власні феодальні господарства.

Не можна вважати, що основною робочою силою в цих господарствах були раби або якісь інші категорії залежного населення, які були позбавлені власних знарядь праці та свого господарства і входили в склад дворової челяді. Рабська праця, як непродуктивна, не могла бути основною в цей час. Більш продуктивною була праця залежних від землевласника селян, які володіли власними знаряддями праці і мали своє господарство.

Якщо ми визнаємо наявність в IX—X ст.ст. власного феодального господарства, то ми повинні будемо визнати і наявність в цей час відробітків. Про відробітки згадує літопис під 946 р., де розповідається про реформи феодальних повинностей, проведені Ольгою після древлянського повстання. „Уроки“, які вводила Ольга, є не що інше, як відробітки феодально залежних селян у господарстві землевласника. Це перша вказівка на відробіткову феодальну ренту. В такому значенні слово „уроки“ відоме на протязі всього феодального періоду на Русі.

Однак для IX—X ст.ст. власне феодальне господарство ще не було основним джерелом збагачення феодального класу, а відробіткова рента ще не була головною формою феодальної експлуатації, тому що, як говорить акад. Б. Д. Греков, „у знатного землевласника в цей час ще не було засобів для розширення і інтенсифікації свого панського господарства“. Основним джерелом збагачення пануючого класу в цей час було, за справедливим зауваженням Б. Д. Грекова, „збільшення кількості залежних від боярина людей, але не таких, яких йому треба було утримувати за свій рахунок, а таких, які не тільки б годували себе, а й могли б віддавати частину свого продукту на утримування боярина і його численних, не зайнятих у виробництві слуг“¹.

Нам добре відома ця форма феодальної експлуатації під назвою дані; про неї неодноразово говорять древньоруські літописи.

III

Питання про соціальне значення дані відноситься до найменше розроблених в історичній науці питань. Вважалося, що дань в IX—X ст.ст. не була феодальною формою експлуатації, не була продуктовою рентою.

Але що ж в такому разі являла собою дань в IX—X ст.ст. і чому вона з'явилася?

К. Маркс розрізняє три форми феодальної ренти — відробіткову, натуральну і грошову. Він зазначив, що відробіткова рента є „найбільш простою і первісною“² формою ренти, яка відповідала найнижчому рівню розвитку продуктивних сил феодального часу. Продуктова (натуральна) рента має передумовою „більш високий культурний рівень без-

¹ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, стор. 4.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIX, ч. II, стор. 353.

посереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі“¹.

У східних слов'ян в епоху виникнення феодальних відносин були всі економічні передумови для розвитку продуктової ренти. На цьому ми детальніше зупинимося пізніше.

Розглядаючи відробіткову ренту як початкову форму, К. Маркс мав на увазі процес розвитку феодалізму на базі розкладу рабовласницького способу виробництва, коли безпосередній виробник був позбавлений засобів виробництва взагалі. Це випливає з такого висловлювання К. Маркса: „Власність на умові праці, відмінні від землі, землеробські знаряддя та інше рухоме майно, спочатку фактично, а потім і юридично перетворюється у власність безпосередніх виробників уже при попередніх формах, і тим більше доводиться припускати це для такої форми, як грошова рента“². К. Маркс має тут на увазі такого виробника, який спочатку не мав у своєму розпорядженні власних знарядь праці та іншого рухомого майна і одержував від господаря засоби виробництва, які поступово перетворювалися в його власність спочатку фактично, а потім і юридично.

Очевидно, форми феодальної ренти знаходяться в прямій залежності від наявності у виробника засобів виробництва. Якщо у виробника немає своїх знарядь праці і свого господарства, то про продуктову ренту не може бути і мови. Умовою продуктової ренти є „...виробництво на фактично йому самому належному полі виробництва, ним самим експлуатованій землі, замість виробництва у панському помісті коло і поза своїм господарством...“³.

Таким чином, спосіб феодальної експлуатації шляхом відчуження частини робочого часу виробника, що проявляється у відробітковій ренті, був найпростішим і початковим там, де феодальні відносини розвивалися на базі розкладу рабовласницького ладу, де феодально залежним виробником став колишній раб, який не мав ні власних знарядь праці, ні власного господарства, чи позбавлений засобів виробництва общинник, а феодалом ставав колишній рабовласник, що мав організоване велике господарство, забезпечене всіма знаряддями праці. Спосіб феодальної експлуатації шляхом відчуження частини продуктів праці виробника, що виявляється у продуктовій ренті, виникав там, де феодальні відносини розвивалися на базі розкладу первісно-общинних відносин, де феодально залежним виробником ставав колишній общинник, що мав своє господарство і всі необхідні засоби праці, а у феодала спочатку ще не було організованого великого господарства і необхідної кількості знарядь праці, щоб забезпечити ними виробників.

У східних слов'ян безпосередній виробник-общинник, потрапляючи у феодальну залежність, спочатку мав у своєму розпорядженні всі засоби праці, які належали йому фактично і юридично.

Цікаво відзначити, що виникнення феодальних відносин у древніх германців до того часу, поки вони зазнали сильного впливу римської рабовласницької цивілізації, починалось також з розвитку продуктової ренти. Тацт пише: „рабів вони не використовували для служб, правильно розподілених між слугами, на наш манір: кожний сам веде своє господарство, керує своїм домом. Господар накладає на раба, як на арендуатора, певну плату хлібом чи скотом, чи одежею, і цим обме-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIX, ч. II, стор. 356.

² Там же, стор. 360.

³ Там же, стор. 357.

жується підкорення раба"¹. У східних слов'ян, які мало зазнавали безпосереднього впливу римської цивілізації, процес цей розвивався природним способом і виявився у виникненні продуктової феодальної ренти як первісно пануючої форми експлуатації.

Але не завжди початковою формою феодальної експлуатації була натуральна рента, якщо феодалізм розвивався на базі розкладу первісно-общинного ладу. Необхідно також мати на увазі форми общинної власності, на базі яких виникла феодальна земельна власність.

У деяких європейських країнах форми общинної власності, навпаки, були підставою для розвитку відробіткової ренти. Про румунські провінції К. Маркс пише: „Іх первісний спосіб виробництва був оснований на общинній власності, відмінній від слов'янської і особливо від індійської форми. Частина земель самостійно оброблялася членами общини як вільна приватна власність, інша частина — *ager publicus* [общинне поле] — оброблялась ними гуртом. Продукти цієї спільної праці частково служили резервним фондом на випадок неврожаїв та інших випадковостей, частково державним фондом на покриття витрат на війну, з релігійними цілями та інших общинних витрат. З бігом часу військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і пов'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їх общинній землі перетворилася у панщинну працю на загарбників общинної землі"².

К. Маркс підкреслює, що ця форма общинної власності відрізняється від слов'янської і індійської. У східних слов'ян, очевидно, не було общинних земель, які оброблялися спільно, цілою общинною, поряд з землями, які були приватною власністю окремих сімей і оброблялися окремими сім'ями. Вказівку на це ми знаходимо у Ф. Енгельса. Характеризуючи територіальну сільську общину, Ф. Енгельс пише: „ріллю і луки, що були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між виниклими тепер окремими домогосподарствами, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними"³.

Така форма власності, при якій вся орна земля розподілялася між окремими господарствами і у громадському володінні залишались тільки ліси, вигони і води, очевидно, була пануючою у східних слов'ян в дофеодальний період. Ф. Енгельс підкреслює: „Для Росії такий хід розвитку є цілком доведений історично"⁴.

Общинні запаси на покриття різноманітних витрат створювались у східних слов'ян, очевидно, шляхом внесків певної кількості продуктів окремими домогосподарствами в спільний фонд общини. Ці запаси і право збирати їх з общинників перш за все і узурпувались соціальною верхівкою східнослов'янського суспільства, так само як в румунських провінціях вона привласнила общинні поля і працю членів общини на цих полях.

Про подібне явище у древніх германців повідомляє Тацит: „Общини мають звичай, в силу якого кожний з доброї волі приносить всожеві що-небудь з худоби або скільки-небудь хліба, що приймається як вияв пошани і в той же час служить для задоволення необхідних потреб"⁵.

¹ Сочинения Корнелия Тацита, Германия, перевод В. И. Модестова, СПБ., 1886, стор. 53.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVII, стор. 260.

³ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 110.

⁴ Там же.

⁵ Сочинения Корнелия Тацита, Германия, перевод В. И. Модестова, СПБ., 1886, стор. 49.

IV

Продуктова рента, відома в письмових джерелах під назвою дані, вже з самого початку розвитку феодальних відносин супроводжувалась відробітковою рентою. Вище ми зазначали, що літопис згадує про відробіткову ренту вже в середині Х ст. Надалі в зв'язку з розвитком панського господарства ця рента стає більш поширеною.

Пространна „Руська Правда“, яка склалась у другій половині XI ст., має картину вже розвиненого панського господарства. Таку ж картину змальовують літописні відомості, що відносяться до XI і особливо до XII ст., а також археологічні розкопки городищ — феодальних замків того часу. Але при цьому на протязі всього періоду древньої Русі, як і пізніше, продовжує існувати і продуктова рента, причому у феодальному суспільстві вона постійно зберігає за собою назву дані.

У праці „Розвиток капіталізму в Росії“ В. І. Ленін писав, що „відробітки тримаються мало не з початку Русі (землевласники кабалили смердів ще за часів „Руської Правди“)¹. У „Проекті промови з аграрного питання у другій Державній думі“ В. І. Ленін порівнював закабалення селян поміщиками після реформи 1861 р. з закабаленням смердів у XI ст.: „І „вільний“ російський селянин у 20-му столітті все ще змушений іти в кабалу до сусіднього поміщика — цілком так само, як в 11-му столітті йшли в кабалу „смерди“ (так називає селян „Русская Правда“) і „записувалися“ за поміщиками!“².

Історики, які відносять Київську Русь до дофеодального періоду і вважають, що епоха феодалізму починається з XI ст., в цих висловлюваннях В. І. Леніна схильні вбачати підтвердження своєї точки зору. Але В. І. Ленін, говорячи про XI ст., час „Руської Правди“, коли землевласники кабалили смердів, не зазначає, що саме з цього часу починається панування феодальних відносин. Мається на увазі, що в цей час відробітки і феодальне закабалення виявилися особливо яскраво і відбиті в „Руській Правді“. Але відробітки є лише однією з форм феодальної експлуатації, яка з часу „Руської Правди“, з XI ст., стає пануючою формою.

Відома вказівка В. І. Леніна про те, що кріпацтво в Росії існувало з IX по XIX ст. Кріпацтво на Русі почалось не з панування відробітків, а з дані у вигляді продуктової ренти, яка відбивала кріпосницькі феодальні відносини. Коли В. І. Ленін писав, що кріпацтво в Росії тримало мільйони селян в забитості з IX по XIX ст., то тут він мав на увазі не кріпоснє право, що з'явилася на пізній стадії феодалізму, а особисту залежність селянина від феодала-землевласника, за допомогою якої здійснювався позаекономічний примус, що є характерною рисою феодального способу виробництва. „Форми й ступені цього примусу, — писав В. І. Ленін, — можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і кінчаючи становою неповноправністю селянина“³.

Дань також була виявом кріпацьких феодальних відносин, бо землевласник-феодал шляхом позаекономічного примусу присвоював частину праці безпосереднього виробника у вигляді продуктів цієї праці, керуючись тим, що виробник користувався землею, яка юридично належала феодалу. Таким чином, данницькі відносини базувались на феодальній земельній власності. Якщо ми це визнаємо, то тим самим необхідно

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 167.

² В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 230.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

визнати панування феодальних відносин в IX—Х ст.ст. і необґрунтованість погляду на цей період як на дофеодальний.

У „Повести временных лет“ сповіщається про те, що варяги і хозари брали дань із східнослов'янських племен. Під 885 р. говориться, що варягам давали дань чудь, новгородські слов'яни і меря, а хозарам — поляни, сіверяни і в'ятичі „по белей веверице от дыма“¹. Під 862 р. сповіщається, що слов'яни вигнали варягів за море „и не даша им дани“². Під 964 р. говориться, що в'ятичі давали дань хозарам „по шъягу от рала“³.

З цих повідомлень „Повести“, однак, не випливає, що дань у східних слов'ян з'явилася в результаті завоювань. Акад. Б. Д. Греков звернув увагу на ту важливу обставину, що данню обкладалась господарча одиниця „дым“ (дім), де жила сім'я, яка мала господарство, а також основне сільськогосподарське знаряддя — рало (а в'ятичі давали дань кн. Володимиру від плуга). Це свідчить про те, що при обкладенні данню враховувалось саме господарство, виробнича одиниця, а також знаряддя праці, які визначали розмір господарства, перш за все розмір оброблюваної землі — площа оброблюваної землі ще й пізніше визначалась кількістю орних знарядь. Така дань не могла виникнути в результаті завоювання, вона могла означати лише повинність землеробського населення феодалу за користування землею, яка юридично була його власністю.

Немає підстав припускати, що завойовники встановили на Русі таку систему обкладання данню. Вони могли лише пограбувати і розорити завойоване населення, відібрati в нього все, що їм потрапляло під руки, але вони не могли встановити систематичної дані від господарства і знарядь праці. Важко припустити, щоб завойовники могли врахувати кількість господарств і сільськогосподарських знарядь в них.

Якщо варяги і хозари дійсно збиралі дань у слов'ян від „дыма“ і рала, то, очевидно, вони скористувалися цією системою обкладання данню, яка існувала у слов'ян значно раніше і незалежно від них.

Розглядати ж дань як вияв насильства завойовників по суті означає визнати норманську теорію, згідно з якою пануючу верствою на Русі в IX—Х ст.ст. були варязькі завойовники.

Радянська історична наука остаточно викрила норманську теорію, як антинаукову, тенденційну, не основану на історичних фактах. Ця теорія намагалась довести культурно-історичну відсталість східних слов'ян в порівнянні з іншими народами, намагалась показати їх нездатність до самостійного історичного розвитку. Доведено, що варяги не тільки не були пануючою верствою Київської Русі, а й взагалі не відігравали скільки-небудь значної ролі у суспільному житті східних слов'ян.

Не можна назвати жодного явища в Київській Русі в галузі господарства, матеріальної культури, в галузі соціального і політичного життя чи в галузі ідеологічних явищ, яке можна було б вважати результатом варязького впливу. Пояснюється це не тільки тим, що варяги були на нижчому рівні культури, ніж слов'янське населення, і не могли в силу цього впливати на нього, але також і тим, що варяги ніколи не були на Русі численними і не могли хоча б тому підкорити слов'янське населення. Русь знала варягів як окремі озброєні дружини, які час від часу робили грабіжницькі напади на ту чи іншу східнослов'янську територію.

¹ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, 1926, т. I, стор. 19.

² Там же.

³ Там же, стор. 65.

торію. Під час цих нападів варяги могли вступати в певні відносини з місцевою пануючою верхівкою. Ця верхівка могла використовувати варязькі дружини як свою військову силу. Про використання варязьких дружин як військової сили в інтересах київських князів в X—XI ст. ст. є прямі вказівки джерел; очевидно, що тільки таку і не більшу роль відігравали варязькі дружини на Русі і раніше, в IX ст. Немає нічого дивного, що одному з ватажків варязьких дружин на деякий час вдалося захопити владу в Новгороді, але це не могло вплинути на хід соціального і політичного розвитку.

У звязку з цим необхідно згадати слова Ф. Енгельса про відношення населення до озброєного апарату держави в початковий період її існування, сказані з приводу молодої афінської держави: „Держава не могла існувати без поліції, але вона була ще молодда і не користувалася ще достатнім моральним авторитетом, щоб прищепити повагу до ремесла, яке колишнім членам родового суспільства неминуче мало здаватися ганебним“¹. Поліцейське ремесло у східних слов'ян на початку існування у них держави, очевидно, також не користувалось повагою, і поліцейський апарат повинен був частково складатися з людей, які не були колишніми членами місцевого родового суспільства, з людей, чужих для суспільства, як в афінській державі, де він складався з рабів. Такими людьми могли бути варяги. Подібні явища відомі і для інших країн середньовічної Європи.

V

Утворення феодальної держави в XI ст. проф. С. В. Юшков уявляє трохи не як революційне захоплення влади новим феодальним класом. Але при цьому не вказується, у якого класу феодали відняли владу в XI ст. Він пише, що утворення феодальних держав „являло собою ломку попередньої варварської держави, повну боротьби з тими елементами населення, які в першу чергу повинні були відчути експлуатацію класу феодалів, що прийшов до влади, а також з носіями попередньої варварської державності“².

І далі: „Утворення руської феодальної держави пройшло в результаті ломки суспільних відносин, які склалися в руській варварській державі, дякуючи якій феодальний лад перетворився в пануючий спосіб виробництва, а клас феодалів захопив в свої руки політичний апарат“³.

Вимальовується картина, повна боротьби з носіями попередньої „варварської“ державності, в результаті чого руйнувалась попередня „варварська“ державність і клас феодалів захоплював в свої руки політичну владу. Однак автор так і не вказав, хто був носієм попередньої „варварської“ державності і в чиїх руках в IX—X ст. ст. знаходився політичний апарат, захоплений в XI ст. класом феодалів. Під цими невідомими носіями „попередньої варварської державності“ можна розуміти людей, що захопили владу шляхом завоювання.

З цим, очевидно, пов'язане уявлення про дружину як про явище, характерне для дофеодальної держави; при цьому розклад дружини і осілість її на землі розглядалися як важливі показники встановлення феодального ладу.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 93.

² С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодального государства, „Вопросы истории“ № I, 1950, стор. 75.

³ Там же.

К. Маркс визначав соціальний устрій Київської держави в IX—X ст. ст., як „vasalitet bez lennih vіdnozin чи leni, які складалися з dанин“¹. Такий лад характерний для феодальної держави. Тут є в наявності ієрархічна шкала феодального класу, на чолі якого стоїть князь-сюзерен. Дружинник-vasal за військову службу князю одержував від нього землю, населену селянами, і право збирати дань з цих селян або ж безпосередньо від князя одержував готовий продукт, який збирав з населення сам князь з допомогою дружини.

Ця система васалитету-сюзеренітету відповідала тому періоду феодалізму, коли продуктова рента-дань була пануючою формою феодальної експлуатації. Цю систему пам'ятав автор „Начального свода“. Згадуючи часи перших київських князів, він писав: „ти бо князи не збираху много имения, ни творымых вир, ни продажи вскладаху на люди но оже будяще правая вира, в ту возьми даše дружине на оружие“².

Київська держава IX—X ст. ст., звичайно, відзначалася ще рисами примітивності у порівнянні з наступним періодом. Частини, які входили в склад Київської держави в IX—X ст. ст., були не на однаковому рівні соціального і культурного розвитку, не було між ними політичної єдності. Саме цю сторону мав на увазі К. Маркс, коли називав Київську Русь клановою. Але це не дає підстав називати Київську державу IX—X ст. ст. „варварською“, тому що ця назва є штучною і не відповідає рівню історичного розвитку Київської Русі IX—X ст. ст. До речі, К. Маркс не вживає виразу „варварська держава“ по відношенню до Київської Русі; цим виразом замінюють вираз К. Маркса про „готичний“ період в історії Росії, вважаючи ці два терміни синонімами.

Примітивна організація Київської держави у IX—X ст. ст. в порівнянні з наступним періодом природно відбиває менш розвинені класові відносини, ніж відносини у XI—XII ст. ст. Однак як в XI—XII ст. ст., так і в IX—X ст. ст. ця держава була феодальною. Природний розвиток і вдосконалення держави, пов'язані з розвитком феодальних відносин, не можна розуміти як докорінні зміни її класової природи і класових функцій.

І. В. Сталін вказує: „Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) — тримати експлуатовану більшість в узді і зовнішня (не головна) — розширяти територію свого, пануючого класу за рахунок території інших держав, або захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав. Так було діло при рабовласницькому ладі і феодалізмі. Так стоїть справа при капіталізмі“³.

Зазначені дві основні функції характеризують і Київську державу IX—X ст. ст.

Вже на початку свого існування вона здійснювала зовнішньополітичні завдання — розширення території пануючого класу шляхом підкорення східнослов'янських племен, які ще не ввійшли в її склад, та війн з іншими державами. Про це, головним чином, і говорять історичні пам'ятки.

Внутрішня, головна функція Київської держави у IX—X ст. ст. менше висвітлена історичними джерелами. Але існують незаперечні докази того, що Київська держава в цей час була апаратом класового, саме феодального панування.

¹ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в. Цитую по книзі Б. Д. Грекова „Феодальные отношения в Киевском государстве“, М.—Л., 1937, стор. 14.

² Новгородская первая летопись, СПБ, 1888, стор. 2.

³ І. Сталін, Питання ленінізму, вид. 11, Укрполітвидав, К., 1947, стор. 511.

Події 945—947 рр. особливо показово свідчать про те, що Київська держава була апаратом класового пригноблення.

В „Повести временных лет“ під 945 р. розповідається про те, як Ігор „на древляни хотя примислити большую дань“. Його дружина говорила: „Отроцы Свенельджи изоделися суть оружьем и порты, а мы нази, поиди, княже, с нами в дань да и ты добудеши и мы“¹. Ігор з дружиною зібрали дань з древлян, його дружина повернулася „в град свой“, а сам він з малим числом дружинників, „желая больша имения“, хотів зібрати дань вдруге. Довідавшись про це, древляни сказали: „аше ся вводить волк в овце, то виносить все стадо, аще не убъют его, тако и се, аще не убъем его, то все ны погубить“². Древляни повстали, вбили Ігоря і знишили його дружину.

У цих подіях дружина на чолі з Ігорем виступає як апарат феодальної експлуатації, бо данина була формою феодальної експлуатації.

Характерно, що древляни в перший раз дозволили Ігорю зібрати з них данину, хоча й мали у своєму розпорядженні такі самі можливості для опору, як і пізніше, коли Ігор вдруге спробував зібрати данину. Очевидно, вони вважали збирання данини природним явищем і визнавали право Ігоря на данину. Повстання виникло тоді, коли Ігор пішов збирати данину вдруге, що загрожувало древлянам позбавленням засобів існування і засобів виробництва, тобто загрожувало втратою вже не додаткового, а необхідного продукту. Причини древлянського повстання 945 р. були типовими для селянських повстань проти феодальної експлуатації.

Княгиня Ольга придушила повстання древлян і наклала на них „дань тяжку“. Однак вона була змушенна застосувати деякі заходи для упорядкування і нормування феодальних повинностей. В 946 р. „иде Вольга по деревьстей земли с сыном своим и с дружиною уставляющи уставы и уроки и суть становище ее и ловища“³. У наступному році ці заходи вона запроваджує у Новгородській землі. Треба гадати, що ці реформи стосувались не лише приватних володінь княгині Ольги. Держава, таким чином, не лише придушувала опір проти феодальної експлуатації, але й намагалася шляхом реформ запобігти подібним повстанням у майбутньому.

Під 996 р. у „Повести...“ згадується про розбої, які зростали. Очевидно, під розбоями треба розуміти не окремі напади на дорогах, а якийсь масовий рух, спрямований проти пануючого класу. Про значність розмірів цього руху говорить уже той факт, що перекази про нього зберігались в народі довгий час і потрапили на сторінки літопису. Держава вжila заходів для охорони пануючого класу: кн. Володимир „нача казнити разбойники“⁴.

В інтересах забезпечення панування феодального класу над масами населення в кінці XI ст. державою було введено християнство, яке виховувало маси в дусі покірності феодальному класові. Проф. С. В. Юшков вважає введення християнства одним із показників „переходу від дофеодального суспільства до феодального“⁵.

Хоч введення християнства було здійснене в кінці Х ст., але передумови для цього вже існували раніше. Язичеська релігія, яка була

¹ Лаврентьевская летопись, стор. 54.

² Там же, стор. 55.

³ Там же, стор. 60.

⁴ Там же, стор. 127.

⁵ С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодального государства, „Вопросы истории“ № 1, 1950, стор. 79.

породжена родовим ладом і відповідала йому, вже вступила в конфлікт з феодальними відносинами. Серед пануючого класу закріпилася вже свідомість необхідності релігії, яка відповідала б його інтересам. Саме такою релігією було християнство. Воно починає впроваджуватись в руське суспільство досить рано — вже кн. Ольга була християнкою.

Не можна думати, що введення християнства тільки розчищало шлях для розвитку феодальних відносин. Воно було наслідком вже розвинених і давно існуючих феодальних відносин. Ясно, що введення християнства сприяло дальншому розвитку феодалізму і зміцнило феодальну державу.

Християнство сприяло і розвиткові феодальної культури, яка в першій половині XI ст. досягла розквіту.

Рівень культури Київської Русі в першій половині XI ст. — це також не показник початкового феодального суспільного ладу, а результат його попереднього розвитку.

Немає ніяких підстав вважати суспільний устрій Київської Русі IX—X ст. ст. і державу цього часу дофеодальними. Історія древньої Русі починаючи з IX ст. — це розвиток єдиного соціально-економічного періоду — феодального періоду.

Дофеодальний період, на протязі якого виникли і зміцніли феодальні відносини, слід віднести до часу, що передував Київській державі.

VI

Східні слов'янини пройшли довгий шлях історичного розвитку перш ніж утворили Київську державу. Цей шлях розвитку не враховувався більшістю дореволюційних істориків, які починали історію Росії з часу утворення Київської держави, коли історичний процес починає відбиватися в древніх російських літописах. Але вже В. О. Ключевський відносив початок російської історії до VI ст., до часу, коли у південних східнослов'янських племен існувало політичне об'єднання, що відбилось в „Повести временных лет“, в арабських та візантійських джерелах.

Однак обмеженість буржуазної науки і недостатність історичних джерел не дозволили розвинуті це положення, побіжко висловлене В. О. Ключевським. В науці продовжувала панувати точка зору на період в історії східних слов'ян, що передував Київській Русі, як на доісторичний період з надзвичайно низьким рівнем господарського, соціального і культурного розвитку.

Радянська історична наука має в своєму розпорядженні джерела, які дозволяють в загальних рисах висвітлити історичний процес у східних слов'ян до утворення Київської держави. Серед цих джерел велике значення мають археологічні пам'ятки, добуті, головним чином, в радянський час. Зараз не можна не враховувати археологічних пам'яток при вивчені соціально-економічного розвитку древніх східних слов'ян.

Археологічні пам'ятки східнослов'янських племен середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини першої половини першого тисячоліття н. е. до VI—VII ст. ст. представлені культурою полів поховань.

Визначальним фактором у господарському житті населення, що залишило пам'ятки культури полів поховань, було землеробство. Плужне землеробство, яке виникло ще у скіфську епоху, в першій половині першого тисячоліття н. е. стає пануючим. Найважливішим технічним надбанням того часу було орне знаряддя з залізним наконечником,

тимчасом як серед пам'яток скіфського часу залізні наконечники орних знарядь досі не відомі.

Судячи з форм наконечників, так званих наральників, і враховуючи етнографічні знаряддя, так звані рала з подібними наральниками, слов'янські орні знаряддя першої половини першого тисячоліття н. е. відзначалися ще примітивністю. Характерною агротехнічною особливістю їх було те, що вони діяли під кутом до поверхні ґрунту і тому не підрізували шару землі горизонтально, а розпушували її¹. Однак і таке знаряддя свідчило про великий технічний прогрес у землеробстві. Воно дозволяло обробляти значні площі і збільшувати продуктивність праці. „Завдяки плугові, — говорить Ф. Енгельс, — стало можливе у великому розмірі землеробство, рільництво, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів“².

Археологічні пам'ятки другої половини першого тисячоліття н. е. відбивають дальший прогрес техніки орного землеробства. Наконечники орних знарядь, знайдені на поселеннях VII—VIII ст. ст., являють собою вже частини знарядь, що підрізують ґрунт горизонтально. Відмінною рисою цих наконечників є те, що ширина їх лопатей більша від ширини втулок, тоді як у наральниках культури полів поховань втулки дорівнюють лопатям або ширші від них. Наральники з вузькими лопатями і широкими втулками не могли діяти в горизонтальному положенні, і, наївпаки, наконечники з широкими лопатями і вузькими втулками не були пристосовані для роботи під кутом до ґрунту. Наконечники, що підрізували ґрунт горизонтально, знайдені на Пастирському городищі, Златопольського району, Кіровоградської області, в шарі (як це з'ясовано під час розкопок городища у 1949 р.), що відноситься до VII—VIII ст. ст., та на поселенні цього періоду в с. Сахнівці, Корсунь-Шевченківського району, Київської області під час розкопок у 1949 р.

Можна припустити, що знаряддя з широколопатевими наральниками мали відвальні дошки і вже не тільки підрізували шар ґрунту, але в якійсь мірі й перевертали його.

Таке знаряддя було знаряддям плужного типу в повному значенні цього слова, його технічний ефект і, отже, економічний результат важко переоцінити. Воно збільшувало врожайність полів завдяки досконалішому обробітку землі. Рало, яке діяло під кутом до ґрунту, не могло підрізувати довге коріння степової рослинності; тому розширення орних полів могло проходити в основному за рахунок розчистки лісових ділянок. У Наддніпрянщині вдосконалене знаряддя VII—VIII ст. ст., підрізуючи шар ґрунту, знищувало бур'яни; це дозволяло в широких масштабах освоювати під орні поля високоврожайні степові площи.

Так само на Наддніпрянщині, Надбужанщині та Наддністрянщині в I тисячолітті н. е. ми спостерігаємо швидкий розвиток ремісничого виробництва. Показником цього процесу є відділення ремесла від землеробства. Вже в першій половині тисячоліття в самостійній галузі виробництва виділились плавлення і обробка заліза та гончарне ремесло; про це свідчать знахідки в пам'ятках культури полів поховань залишків майстерень по обробці заліза, гончарських горнів і технічно досконалої ремісничої продукції³.

¹ В. І. Довженок, Археологічні матеріали до історії хліборобства у древніх слов'ян на території УРСР, „Вісник Академії наук УРСР“ № 2, 1949, стор. 63.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 24.

³ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 174.

У другій половині I тисячоліття ще більше вдосконалюється техніка ремісничого виробництва, особливо в галузі обробки металів. Речі з бронзи, срібла і золота, що відносяться до VI—VIII ст. ст., відзначаються високою якістю обробки, а кількість цих речей, які зустрічаються у вигляді окремих знахідок і скарбів, свідчить про масовість виробництва. Цілком очевидно, що в цей час на Наддніпрянщині існували кадри висококваліфікованих ремісників, що виготовляли свої вироби для збуту на широкий ринок¹.

На базі суспільного поділу праці, що виявився у відокремленні ремесла від землеробства та в спеціалізації ремісничого виробництва, розвивалась внутрішня торгівля. Ремісничі вироби розповсюджувалися на значні віддалі від центрів їх виготовлення. Про це красномовно свідчать карти розповсюдження окремих типів прикрас, наведені в роботі Б. А. Рибакова „Ремесло древней Руси“.

Немає сумніву, що предметами внутрішньої торгівлі були не тільки ремісничі вироби, а й сільськогосподарські продукти, головним чином хліб, реалізація якого давала землеробському населенню можливість придати вироби ремесла.

Про зовнішню торгівлю східних слов'ян в I тисячолітті н. е. свідчать іноземні монети, що були знайдені на східнослов'янській території. Римські монети II—IV ст. ст. зустрічаються у великій кількості окремими екземплярами, групами і скарбами, що складаються з сотень, а іноді й тисяч монет. Цілком ясно, що іноземні монети опинилися на східнослов'янській території не випадково, а в результаті торгівлі.

У зв'язку з цим дуже цікавим є питання про те, що вивозил східні слов'яни в інші країни. Це питання має пряме відношення до визначення рівня виробництва східних слов'ян. Б. А. Рибаков, зіставляючи факт знахідок великої кількості римських монет на території Наддніпрянщини та абсолютний збіг римської і руської міри сипучих тіл, знайшов відповідь на це питання. „За які товари, — говорить він, — куплені в Наддніпрянщині, розплачувались римські купці такою кількістю римських монет? Пояснення, очевидно, слід шукати в дивному збігу руських і римських зернових мір. Основна руська міра сипучих тіл — четверик (26,24 л) цілком відповідає римському четверику — квадранталу (26,24 л)². На підставі цього факту можна думати, що східні слов'яни в першій половині тисячоліття виготовляли хліб не тільки для власних потреб всередині країни, а й для експорту в Римську імперію. Це переконливо свідчить про високий рівень розвитку землеробства, яке було основною галуззю виробництва.

VII

Розвиток засобів виробництва і суспільний поділ праці приводять до зміни способу виробництва. Рівень розвитку техніки землеробства дозволяє обробляти поля невеликими виробничими колективами, що підривало виробничу базу общинного землекористування. Територіальна община, яка об'єднувала окремі сім'ї, що вели індивідуальне господарство, і яка, очевидно, з'явилася ще в скіфську епоху, в першому тисячолітті н. е. стає пануючою формою суспільної організації населення.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, глава „Происхождение русского ремесла (IV—VIII вв.)“, изд. АН СССР, 1948.

² Б. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, „Исторический журнал“ № 11—12, 1943, стор. 75.

Не можна твердити, що в цей час на Наддніпрянщині, Надбужанщині та Наддністрянщині вже не було патріархальних сім'ї. Але археологічні пам'ятки вказують на існування індивідуальної сім'ї, як виробничої і соціальної одиниці. Про це свідчить характер поселень культури полів поховань, які мають два чи більше рядів жител з господарськими будівлями, причому кожне з жител розташоване окремо і на віддалі від інших, а також розміри та планування жител, пристосованих для потреб індивідуальної сім'ї.

Показником майнової і соціальної диференціації східнослов'янського суспільства на середній Наддніпрянщині, Надбужанщині та Наддністрянщині є скарби римських монет та дорогоцінних речей, які вражають своїм багатством.

Сотні і тисячі екземплярів римських монет виявилися закопаними в одному місці; природно, що вони належали окремим особам. Окремим особам належали і дорогоцінні речі ювелірного ремесла з срібла і золота, знайдені в скарбах, вагою по кілька кілограмів.

Велика кількість цих скарбів не дозволяє думати, що багатство в руках окремих осіб з'являлось лише в результаті воєнних пограбувань. Концентрація багатств в руках окремих осіб була результатом виділення імущого класу і є зовнішнім виразом економічної могутності цього класу, основаної на приватній власності на засоби виробництва.

Свідчення візантійських авторів VI—VII ст. ст. про східних слов'ян, відомих їм під назвою антів, цілком підтверджують ці висновки про соціальну структуру суспільства, які напрошуються при розгляді археологічних джерел. Якщо Іоанн Ефеський говорить, що анти „стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї“¹, то, звичайно, він мав на увазі не всіх антів, а їх соціальну верхівку.

Іоанн Ефеський і інші візантійські автори говорять про грабування, які робили слов'яни в час військових нападів на Візантійську імперію. Воєнні грабунки, природно, сприяли нагромадженню багатств у антів. Але не варто перебільшувати їх значення. Воєнні грабування були не причиною, а наслідком існуючої майнової і соціальної диференціації антського суспільства; вони свідчать про те, що нагромадження багатств стало метою.

Східні слов'яни середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини в середині I тисячоліття н. е. переживали період швидкого розвитку класових відносин. Візантійські письменники наводять імена представників соціальної верхівки антського суспільства, яких вони називають вождями, правителями та вельможами. Це були не тільки військові вожді, а й постійні службові особи, які мали публічну владу в мирний час над своїми підданими. Менандр, розповідаючи про боротьбу антів з аварами в VI ст., згадує імена цілої династії антських вельмож — Меземира, його батька Ідориза та брата Калагаста. Своє суспільне становище Меземир і його брат, природно, успадкували від батька. Очевидно, що влада антських вождів визначалась не стільки їх особистим авторитетом, скільки майновим і соціальним станом, що переходили в спадщину.

Відносити таке суспільство до періоду воєнної демократії можна тільки з тим застереженням, що це був кінець воєнної демократії, коли влада відділяється від народу.

У радянській історичній науці прийнята точка зору, що анти являли собою племінний союз, створений необхідністю об'єднання східнослов'ян-

¹ А. В. Мишулін, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ № 1, 1941, стор. 252.

ських племен у боротьбі з готами та Візантійською імперією. Немає сумніву, що зовнішня політична обстановка сприяла цьому об'єднанню, але воно було б неможливим без відповідних соціальних умов всередині країни. Основною причиною антського об'єднання слід вважати розвиток класових відносин у суспільстві, які неминуче приводять до утворення держави і державного об'єднання племен.

Візантійські автори виразно вказують на використання праці рабів у господарстві антів, як і в інших слов'ян. Прокопій розповідає, як слов'яни після вдалих походів на Візантійську імперію „поверталися додому, ведучи з собою багато десятків тисяч полонених“¹. Інші візантійські письменники пишуть те ж саме про антів.

У свідченні Прокопія цікаво відмітити повідомлення, що слов'яни раніше вбивали полонених, пізніше ж вони гнали їх до себе. Очевидно, це явище знаходиться у зв'язку з застосуванням рабської праці в господарстві антів і слов'ян. К. Маркс говорить про мету захоплення рабів під час війн: „В особі раба захоплюється безпосередньо знаряддя виробництва. Однак виробництво тієї країни, для якої він захоплюється, повинно бути влаштоване так, щоб допускати застосування рабської праці...“². Рабська праця займала значне місце в господарстві пануючого класу антського суспільства. Але у східних слов'ян рабовласництво не розвинулося в рабовласницький спосіб виробництва. До середини I тисячоліття н. е. рабовласницька формaciя вже пережила себе історично. Рабська праця, несумісна з технічним прогресом, гальмувала суспільний розвиток, що призвело до краху рабовласницького ладу. І в східних слов'ян в епоху розкладу первісно-общинного ладу і складання класового суспільства непродуктивна рабська праця не могла стати пануючою в суспільному виробництві.

Більш продуктивною і економічно більш вигідною була праця селян-общинників, яких і намагався підкорити собі і примусити працювати на себе пануючий клас. Письмові джерела досить виразно свідчать про розвиток феодальних відносин у древніх терманців, „для яких, — говорить К. Маркс, — землеробство за допомогою кріпаків було традиційним способом виробництва...“³. Цей процес слід вбачати і у східних слов'ян, якщо не виходити з упередженої думки, що слов'яни на багато століть відставали в своєму розвитку від народів Західної Європи. Таку думку заперечує рівень розвитку виробництва і культури у східних слов'ян в першій половині I тисячоліття, і перш за все рівень розвитку землеробства — визначальної галузі виробництва.

Римські та візантійські письменники мало знали життя східних слов'ян, і цим пояснюється той факт, що в письмових джерелах ми не знаходимо прямих вказівок про виникнення феодальних відносин у них. Але ця окрема обставина не може бути підставою для того, щоб заперечувати розвиток феодальних відносин, що відбувався в дійсності. Якщо безперечним є той факт, що антське суспільство розвивалось, як класове суспільство, і що суспільний розвиток не міг піти по лінії утвердження рабовласницького способу виробництва, то природно пристати виникнення і розвиток феодальних відносин.

В одному із свідчень Маврикія Стратага про антів слід вбачати відбиток процесу витиснення рабської праці в господарстві пануючого класу антів працею населення, яке знаходиться не в рабстві, а в іншій залежності від господаря. Маврикій Стратег вказує, що анти не тримали

¹ ВДИ № 1, 1941, стор. 241.

² К. Маркс, К критике политической экономии, Госполитиздат, 1949, стор. 210.

³ Там же.

полонених постійно в рабстві, а після певного строку пропонували їм на вибір: „чи бажають вони за певний викуп повернутися додому, чи залишитися там, де вони знаходяться, в становищі вільних і друзів”¹.

Звичайно це місце коментується в тому розумінні, що полонені у антів, які не могли дати за себе викуп, залишались рівноправними членами родової організації. Але в такому випадку буде незрозумілою мета захоплення полонених у великій кількості. Також незрозумілим був би соціальний стан полонених, які залишилися на місці, вважалися вільними, але не мали права повернутися додому, поки не сплатять викупу. Більш правдоподібним було б припущення, що полонений, який не міг заплатити за себе викуп, потрапляв в іншу, відмінну від залежності раба, залежність, яка не виключала деякої особистої волі, що й могло бути підставою вважати його в становищі вільного. Це була саме феодальна залежність.

VIII

Фізико-географічні умови лісових північних районів східнослов'янської території і Полісся сприяли збереженню архаїчних форм господарства, що відповідним чином впливало і на розвиток суспільних відносин. Лісовий покрив та маловрожайні лісові ґрунти обумовлювали більш тривале існування вирубного землеробства. Розчистка лісу була необхідною умовою звільнення площ для посіву, а маловрожайні підзолисті ґрунти в умовах примітивного їх обробіту і примітивної агротехніки були непридатні для постійного і тривалого обробіту звільнених площ і перетворення їх в орні поля. Розвиток орного землеробства на цих територіях природно затримувався у порівнянні з цим процесом на середній Наддніпрянщині та Наддністрянщині.

Відомо, що вирубне землеробство є надзвичайно трудомісткою формою господарства. Трудові процеси, пов’язані з вирубним землеробством, вимагають одночасного застосування великої кількості робочої сили. П. М. Третьяков на основі вивчення етнографічних матеріалів про вирубне землеробство прийшов до висновку про те, що для того, щоб підготувати для посіву одну десятину лісової площи, потрібно в середньому 96 робочих днів. Для забезпечення безперервного ведіння господарства необхідно мати не менше трьох-чотирьох різних ділянок, перша з яких готується до посіву, а остання засівається в останній раз, тому що кожна нова ділянка експлуатується не більше двох-трьох років. Якби площаожної ділянки дорівнювала тільки одній десятині, то й тоді для їх обробіту треба було б витратити щорічно в середньому 180—207 робочих днів². При цьому загальна площа посіву, природно, повинна бути значно більшою ніж 2—3 десятини. Всі ці роботи є сезонними і повинні виконуватися на протязі короткого часу. Таким чином, вони вимагають одночасно затрати великої кількості праці, а це викликає необхідність існування великих виробничих колективів. Природно, таким колективом була велика патріархальна сім’я, яка, до речі, існувала ще в XVI—XVIII ст. ст. під назвою „печище“ і „дворище“ в тих лісowych місцевостях, де вирубне землеробство зберігалось як система.

Археологія встановлює залежність характеру поселень від рівня суспільного розвитку населення, яке на них жило. В епоху первіснообщинних відносин, коли між окремими родовими колективами могли

¹ ВДИ № 1, 1949, стор. 253.

² П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. 14, вып. I, стор. 34.

зинкати військові сутинки, була необхідність будувати поселення у трудноприступних місцях і обгороджувати їх укріпленнями. В першій половині I тисячоліття городища лісової смуги Східної Європи, які відзначаються невеликими розмірами, очевидно, належали окремим патріархальним общинам. Такі городища відомі в басейнах Оки, Верхньої Волги, Верхнього Дніпра, Десни, Верхнього Дону, Сейму та Вorskли.

На території середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини поселення першої половини I тисячоліття були відкритими. Очевидно, це пояснюється тим, що на цій території населення жило тоді не родовими, а територіальними общинами, які були зв'язані між собою політичними об'єднаннями. Городища, які з'являються на цій території у VIII—IX ст. ст., відбивають уже інші суспільні відносини і являють собою місця укріплених феодальних центрів — замків.

Типовим укріпленим поселенням патріархальної общини є городище IV—VI ст. ст. біля с. Березняків на р. Санохті — правій притоці Волги, досліджено П. М. Третьяковим. Це невелике укріплене поселення, за валами якого розташувались житла окремих сімей, що входили в патріархальну общину, і господарські приміщення, які були колективною власністю всієї общини в цілому¹.

Риси патріархально-общинних відносин збереглись на півночі і пізніше, в другій половині I тисячоліття.

Розкопки в Старій Ладозі, проведені В. Й. Равдонікасом, виявили житлові будинки VII—IX ст. ст. з прилягаючими господарськими приміщеннями, які могли належати лише великим патріархальним сім'ям. Вони відрізняються від жител індивідуальних сімей своїми розмірами і плануванням.

Житла VII—IX ст. ст. в Старій Ладозі мають площину від 42 до 100 m^2 . В таких житлах повинні були жити колективи від 15 до 25—35 чоловік. Особливо важливим для розуміння соціальної приналежності цих жител є їх планування, зокрема розташування печей, які знаходилися посередині великих жител, що свідчить про спільність споживання і господарювання мешканців будинку. На основі цього В. Й. Равдонікас пише, що „патріархальний рід навряд чи існував в той час в Ладозі, але велика патріархальна сім'я типу задруги, очевидно, існувала. І, очевидно, в цей самий час (VII—X ст. ст.) в середовищі східних слов'ян, які досягли високого для того часу рівня культури, уже складалася держава, що виключала існування дрібних відокремлених самооборонних груп, археологічними залишками яких є великосімейні городища“².

Характерно, що в шарі, який відноситься до більш пізнього часу, подібних колективних жител не виявлено. Всі житла X в. і пізніше, виявлені в Старій Ладозі, за розмірами і плануванням є типовими для індивідуальної сім'ї. В IX—X ст. ст. великі патріархальні сім'ї в Старій Ладозі замінила індивідуальна сім'я.

Процес розкладу патріархально-родових відносин був пов'язаний із розвитком господарства, перш за все землеробства. У VII—IX ст. ст. в басейні Волхова розвивається орне землеробство, про що свідчить сошник, знайдений в Старій Ладозі в шарі цього часу³. Орне знаряддя, частиною якого був цей сошник, було подібне до знарядь культури полів

¹ П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э., МИА № 5, стор. 61.

² В. И. Равдоникас, Старая Ладога, Советская археология, XII, стор. 30.

³ Там же, стор. 40.

поховань. Аналогічні сошники чи наральники знайдені на поселенні VII—VIII ст. ст. і городищі IX—X ст. ст. біля с. Волинцеве, Путивльського району на Сеймі¹.

Територія басейну Волхова, або територія новгородських слов'ян, у господарському і соціальному відношеннях була в числі передових. Однак процес остаточного розкладу патріархально-родових відносин відбувався приблизно в той самий час і в навколоишніх районах східнослов'янської території. П. П. Єфіменко і П. М. Третьяков, які вивчали древньоруські поселення на Дону, де, відповідно до вказівок літопису, жило одне з відсталіх слов'янських племен — в'ятичі, тільки на одному з городищ виявили житла, що належали патріархальним сім'ям. На Великому Боршевському городищі житла мали криті переходи, що з'єднували їх в групи, до яких входили і господарські приміщення. На думку авторів, це „викликалось, очевидно, тією обставиною, що мешканці їх складали єдину общину, очевидно велику патріархальну сім'ю“².

Однак такий факт простежений тільки на одному з розкопаних городищ. В інших же городищах житла були розташовані по одному. „Можливо, що в цьому, — говорять автори, — слід вбачати господарське відокремлення окремих сімей, яке виникло в процесі розпаду старих родових зв'язків, що цілком природно чекати в епоху IX—X ст. ст.“³.

Отже, якщо в середині I тисячоліття н. е. в лісовій частині східнослов'янської території ще панували патріархально-родові відносини, то на кінець I тисячоліття і на цій території вони остаточно розкладаються. Очевидно, в IX—X ст. ст. територіальна община у всіх східнослов'янських племен скрізь стає пануючою формою суспільної організації. Природним результатом розкладу первісно-общинних відносин була майнова і соціальна диференціація, яка приводила до утворення феодального класу.

Археологія має достатню кількість фактів, що ілюструють майнову диференціацію у лісовах східнослов'янських племен у IX—X ст. ст. Так, наприклад, в більшості жител, розкопаних на городищі IX—X ст. ст. біля Кузнецової Даї на Дону, знайдені тільки звичайні масові предмети, головним чином залишки глиняного посуду і кістяні вироби. Але в деяких житлах знайдені більш цінні речі — залізні вироби і бронзові прикраси, а в одному випадку — золотий перстень⁴. В цих же найбільш багатих житлах знаходилася і найбільша кількість запасів зерна; біля одного з них виявлено спеціальний засік значних розмірів ($1,25 \times 1,50$ м) з великою кількістю зерна пшениці, який, природно, належав окремій сім'ї.

Але найбільш яскравим показником майнової і соціальної диференціації у східних слов'ян IX—X ст. ст. на лісовій території є курганні могильники, в яких поряд із звичайними похованнями знаходяться поховання, які належали досить багатій і озброєній знаті. Ми вже говорили про принадлежність цих так званих дружинних поховань до феодального класу.

¹ В. І. Довженок, Археологічні матеріали до історії хліборобства у древніх слов'ян на території УРСР, „Вісник АН УРСР“ № 2, 1949, стор. 62.

² П. П. Єфіменко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, стор. 11.

³ Там же.

⁴ Там же.

IX

У IX—Х ст. ст. класові феодальні відносини стали пануючими вже на всій східнослов'янській території. У зв'язку з соціальним розвитком змінились і форми суспільної організації, що привело в IX ст. до утворення древньоруської держави.

На території середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини формами суспільної організації вже в першу половину І тисячоліття н. е. були не рід і плем'я, а територіальні об'єднання, які входили до складу антської держави. Ніяких істотно відмінних ознак окремих племен ми не знаходимо на цій території уже серед пам'яток першої половини і середини I тисячоліття. Тут була розповсюджена в основному єдина культура полів поховань, яка, без сумніву, відбиває етнічну єдність населення, що жило в той час. Це були вже не племена, а народність.

Антська держава припинила своє існування після аварської навали. Вона не могла бути міцною і стійкою в умовах, коли феодальні відносини ще не встигли перетворитися в пануючий спосіб виробництва, а рабовласницькі відносини вже пережили себе і не могли стати пануючими.

Однак після розпаду антської держави на цій території не могли відродитися первісно-общинні відносини і родоплемінний устрій. Суспільний і політичний розвиток не міг припинитися, а тим більше повернутися назад. Природно, що класові феодальні відносини розвивались далі і відповідно до цього продовжувався процес політичного розвитку. Нам мало ще відомо, як і в яких формах відбувався цей процес, але очевидно, що в лісостеповій смузі Східної Європи, де колись існувала антська держава, утворився ряд самостійних політичних організацій на територіях, що збігалися, можливо, з попередніми племінними територіями.

На півночі процес розвитку первісно-общинних відносин і складання класово-феодальних відносин почався пізніше, ніж на півдні, і племена зберігали свою відокремленість більш тривалий час. При складанні археологічної карти східнослов'янських племен виявилося, що відмінні риси пам'яток матеріальної культури більш чітко простежуються на території північних племен — новгородських слов'ян, кривичів, в'ятичів, сіверян і зовсім не простежуються на території південних племен. Відомо, що ще в Х ст. київські князі вели боротьбу з сіверянами, в'ятичами і радимичами з метою підкорення їх Київській державі. І тільки при Володимири Святославичі закінчився процес об'єднання всіх східнослов'янських племен у Київській державі.

Але в часи утворення Київської Русі східнослов'янські племена як на півдні, так і на півночі не були племенами у повному значенні слова, тобто не були утвореннями, основаними на родинних зв'язках, а являли собою територіальні політичні об'єднання, які виникли в межах племен чи союзів племен, носили племінні найменування і зберігали певні етнографічні риси, що виявились в особливостях побуту, культури і в відмінностях діалектів. Племена, засвідчені „Повестю временных лет“, були, очевидно, етнографічними категоріями, в соціальному ж значенні це були політичні об'єднання.

Складач „Повести временных лет“ тільки з неясних переказів знає про ті далекі часи, коли східні слов'яни „живяха кождо со своим родом и на своих местах, владеюще каждо родом своим“. Але він не знає ніяких конкретних подій цього часу. Коли ж літописець викладає

конкретні факти з життя племен, то ці факти говорять уже не про родоплемінний устрій.

Літопис зберіг імена князів деяких слов'янських племен. Полянський князь Кий ще до утворення Київської Русі, згідно з переказами, робив далекі військові походи, побував у Візантії, де був прийнятий з почестями. В ньому важко вбачати вождя племені, що обирається народом. Якщо Кия визнати реальною особою, то, безперечно, це була особа, наділена політичною владою.

Більш показовий у цьому відношенні древлянський князь Мал, який, безсумнівно, є історичною особою. Неважаючи на явну тенденційність повідомлення літописця, в ньому неважко вбачати сюзерена древлянських вельмож і державного діяча. Як відомо, Мал очолював боротьбу древлян проти київських князів Ігоря і Ольги. Якщо для древлян ця боротьба була боротьбою проти феодальної експлуатації, то Мал мав тут іншу мету — утримати владу над древлянами в своїх руках. Характерно, що Мал, як це випливає з літописної розповіді про його святання до Ольги, вважав себе за супільним становищем рівним київській княгині.

Мала оточувала місцева древлянська знать — „лучшиє мужи“. Ім він доручав дипломатичні завдання — посылав як послів у Київ до Ольги. „Лучшиє мужи“ володіли древлянськими містами, а сам Мал володів головним містом древлянської землі — Іскоростенем. Ольга говорила: „вси ваши грады предащася мне и ялися по дань и делают нивы своя и землю свою, а ви хощете голodom измерети“¹.

В історичних джерелах згадуються представники місцевого пануючого класу не тільки у древлян, а й в інших племен. Вони називають їх князями, „лучшиими мужами“, „старцами“, боярами. В договорі Олега 907 р. говориться про те, як Олег звелів виділити частину одержаної з Візантії дані для руських міст — „по тем бо городам седяху велиции князи под Ольгом суще“². Безсумнівно, що тут малися на увазі місцеві, так звані племінні князі, які визнали над собою владу київського князя. Імена цих князів нам не відомі.

Про майновий і соціальний стан місцевого пануючого класу свідчать так звані дружинні поховання, про які вже йшла мова. Особливий інтерес являє собою Чорна Могила в Чернігові, де, за народними переказами, був похований чернігівський князь Чорний. Розкопки Чорної Могили дозволяють твердити, що тут дійсно поховано князя, який жив на початку Х ст. і був одноразово і жерцем³. За своїм багатством Чорна Могила перевершує всі інші розкопані слов'янські кургани. Крім різноманітних дорогих речей і зброй, разом з небіжчиком була похована вбита з цією метою рабиня з 10 серпами. Розміри могильного насипу також показують особливо високий соціальний стан покійника. Можна припустити, що для спорудження такого насипу було використано працю великої кількості залежного населення. Поховання в Черній Могилі свідчить не тільки про високий майновий і соціальний стан покійника, але й про те, що цей стан був оснований на великому землеволодінні і землеробському господарстві. Рабиня з серпами, похована разом з господарем, символізувала власне господарство князя, основане на праці залежного населення.

В IX—X ст. ст. феодальні відносини у східних слов'ян стали вже пануючими відносинами як у тих племен, які вже входили до складу

¹ Ипатьевская летопись, СПБ, 1871, стор. 37.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, стор. 31.

³ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА № 11, стор. 34.

Київської держави, так і у тих, які зберегли свою політичну відокремленість. Відносини ці розвивалися в міру розкладу первісно-общинних відносин. Поряд з цим органи родоплемінного ладу „із знарядь народної волі перетворюються на самостійні органи панування і пригноблення, спрямовані проти власного народу“¹.

Поряд із внутрішніми процесами розвитку феодальних відносин і державності, які відбувалися в кожному східнослов'янському племені, посилюються зовнішні економічні і культурні зв'язки між окремими племенами, що неминуче приводило до встановлення політичних зв'язків. Як конкретно здійснювались політичні зв'язки східнослов'янських племен напередодні утворення Київської Русі, ми не знаємо, але про їх існування нам відомо. Про це свідчать повідомлення арабських письменників про три головні центри Русі до утворення Київської держави. Відносно місцеположення Артанії існують різні думки, але не виникає сумніву, що Куява — це Київ з прилеглою до нього територією, а Славія — це територія ільменських слов'ян з центром у Ладозі чи Новгороді. Найбільш розвиненою в господарському і культурному відношеннях була територія середньої Наддніпрянщини з центром у Києві, який і став політичним центром великої древньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена. Утворенням Київської держави закінчується дофеодальний період в історії Русі.

В. И. ДОВЖЕНОК

О ДОФЕОДАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ В ИСТОРИИ РУСИ

Резюме

Замечания товарищей И. Сталина, А. Жданова и С. Кирова по поводу конспекта учебника по „Истории СССР“, сделанные в 1934 г., поставили перед исторической наукой задачу выделить дофеодальный период в истории Руси — период формирования феодальных отношений, как переходной этап от первобытно-общинного строя к феодальному. Принятая в литературе точка зрения, по которой дофеодальный период относится к начальному периоду Киевского государства (IX—X вв.), противоречит имеющимся данным об уровне исторического развития Руси в это время.

Определяющим признаком дофеодального периода является личная независимость крестьян, „крестьяне не были еще закрепощены“². В. И. Ленин относит начало крепостничества в России к IX в. Письменные и археологические источники подтверждают ленинское положение и рисуют древнюю Русь IX—X вв., как феодальное общество. К таким источникам относятся договоры Руси с Византией, древнейшая редакция „Русской Правды“, „Повесть временных лет“, городища — феодальные замки IX—X вв. — и погребения феодальной знати IX—X вв., известные под названием дружинных погребений.

Основной формой феодальной эксплуатации на Руси в IX—X вв. была дань, представляющая собою натуральную продуктовую ренту. Господство феодальных отношений на Руси началось с установления

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 128.

² И. Сталин, А. Жданов и С. Киров, Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР“, „Большевик“ № 3, 1936, стр. 63.

продуктовой феодальной ренты, что объясняется развитием феодальных отношений на базе разложения первобытно-общинного строя, а не рабовладельческого способа производства. У восточных славян непосредственный производитель попадал в феодальную зависимость, имея первоначально все необходимые собственные орудия труда, чем не располагал прежний раб в период смены рабовладельческого строя феодализмом. Форма общинной собственности у восточных славян, при которой вся пахотная земля разделялась между отдельными домохозяйствами при отсутствии общинного поля, также способствовала развитию первоначально именно продуктовой ренты. Господствующей верхушкой общества узурпировались не общинное поле и труд общинников по обработке этого поля, а общинные продукты, собираемые с отдельных домохозяйств на покрытие общинных расходов.

Две основные функции государства — „внутренняя (главная) — держать эксплуатируемое большинство в узде и внешняя (не главная) — расширять территорию своего, господствующего класса за счет территории других государств или защищать территорию своего государства от нападений со стороны других государств“¹ — характеризуют и Киевское государство IX—X вв. Главная функция государства отражена в сообщениях исторических источников о подавлении древлянского восстания 945 г., о мерах Владимира Святославича, направленных против народных движений, и т. д.

Дофеодальный период необходимо относить ко времени, предшествующему образованию Киевского государства. Экономическое развитие восточных славян в I тысячелетии н. э. достигло высокого уровня. На лесостепной территории уже в первой половине I тысячелетия было развито пахотное земледелие. Население культуры полей погребений пользовалось пахотными орудиями, снабженными железными наконечниками. Во второй половине I тысячелетия н. э. на этой территории появилось орудие плужного типа. В лесной полосе подсечное земледелие во второй половине I тысячелетия сменяется пахотным земледелием. Развиваются ремесла и торговля.

Развитие производства способствовало разложению первобытно-общинных отношений и накоплению богатств в частных руках. Монетные клады и клады драгоценностей, а также сообщения византийских авторов VI—VII вв. отражают имущественную и социальную дифференциацию славянского общества. Источники указывают на наличие рабовладения у антов, однако общественное развитие у славян шло по линии сложения феодальных отношений, о чём имеется косвенное сообщение у Маврикия Стратага.

У антов наблюдаются признаки государственной организации.

После распадения антского объединения общественное и политическое развитие осуществлялось в границах отдельных племен, которые к этому времени представляли собою не родоплеменные объединения, а территориальные политические образования, сохранившие племенные наименования и особые этнографические черты. Объединение этих образований и возникновение Киевского государства является концом дофеодального периода.

¹ И. Сталин, Вопросы ленинизма, изд. 11, стор. 604.

Ю. В. КУХАРЕНКО

НОВОПОКРОВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК І ПОСЕЛЕННЯ

Новопокровський безкурганний могильник був відкритий випадково восени 1936 р. співробітником Харківського музею І. Ф. Левицьким на розвіяній вітром частині піщаної дюни. При пробних розкопках, проведених в тому ж році, виявилось, що в цьому місці, крім залізоплавильного горна, який виступає на поверхню, є і поховання з трупоспаленням, які стратиграфічно знаходились вище від пізньоскіфського комплексу, пов'язаного з горном. Розкопки провадилися в наступному році. Було розкрито 14 і виявлено сліди ще шести подібних, але цілком зруйнованих поховань.

Датувати розкопані поховання І. Ф. Левицький затруднявся, тому що в них поряд з посудом черняхівського типу зустрічався посуд, подібний до салтівського. Ця обставина наштовхнула дослідника на думку про якийсь зв'язок між культурами полів поховань і салтово-маяцькою культурою. І. Ф. Левицький припускає, що могильник слід віднести до найпізнішого періоду культури полів поховань. На жаль, всі матеріали, здобуті на могильнику, а також майже вся документація розкопок загинули в період тимчасової німецько-фашистської окупації Харкова. У І. Ф. Левицького збереглися лише деякі фотознімки, рисунки і чорнові записи щоденника, чого було явно недостатньо для характеристики такої цікавої пам'ятки. Тому влітку 1949 р. за дорученням Інституту археології Академії наук Української РСР нами було закінчене дослідження могильника, а також розкопано відкрите поряд з ним поселення культури полів поховань¹.

Могильник розташований на південно-східній околиці селища Новопокровки, Чугуївського району, Харківської області, на лівому низькому піщаному березі р. Уди — притоки П. Дінця.

Розкоп 1936—1937 рр. знаходився на вищій частині дюни, зруйнованої тепер вітром, внаслідок чого центральна, західна і частково східна частини могильника виявилися знищеними. Поховання збереглися лише на початку досить крутого схилу дюни в бік заплави ріки, тобто на південній і південно-східній околиці могильника.

Загальна площа, розкрита нами на могильнику, становить 860 м². Тут виявлено шість тією чи іншою мірою зруйнованих поховань з трупоспаленням. Крім того, поза похованнями знайдені два цікавих комплекси речей, що лежали в певному порядку.

Поховання, розкриті нами в 1949 р., за своєю будовою нічим, крім гіршого збереження, не відрізнялися від поховань, досліджених І. Ф. Ле-

¹ В роботах, крім автора, брали участь: науковий співробітник Інституту археології І. Ф. Левицький та студент Київського університету І. П. Костюченко.

вицьким. Розташовані вони на південь та південний схід від останніх і становлять з ними одне ціле. Але це вже самий край, південно-східна кінцева частина могильника. Тут починається досить крутий схил дюни і місце менш зручне, ніж те, на якому були поховання, розкопані І. Ф. Левицьким. Тому можна припустити, що поховання ці провадилися після того як на верхній частині дюни, що нагадує плато, не лишилося вже вільного місця. Це припущення підтверджується і зіставленням інвентаря досліджених нами поховань з інвентарем поховань, розкопаних у 1936—1937 рр.

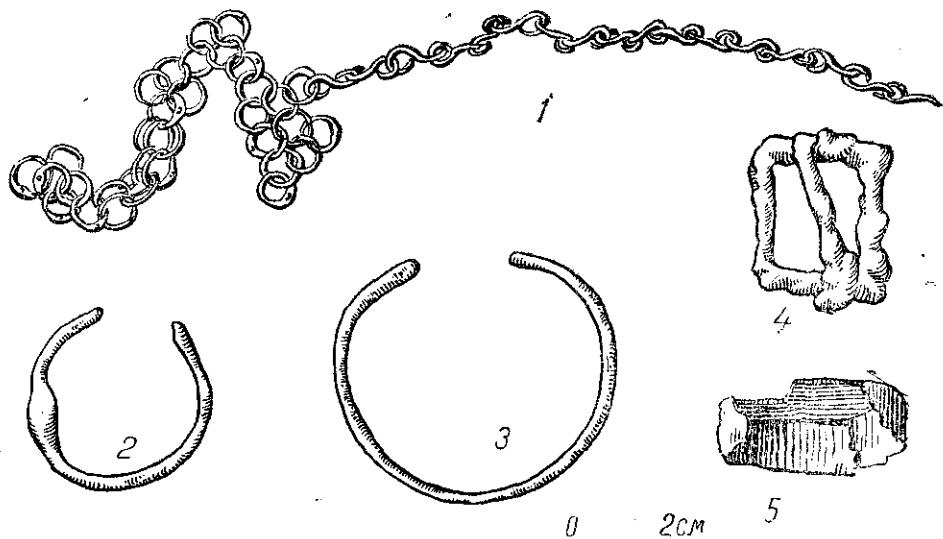


Рис. 1. Металеві речі з поховань.

Поховання № 15¹. На глибині 0,40 м виявлена чотирикутна яма з закругленими кутами, орієнтована із сходу на захід. Довжина ями 1,40 м, ширина 0,80 м, глибина 0,30 м. Стінки ями похили. Яма заповнена золою і невеликою кількістю деревного вугілля. Частина золи, що не вмістилася в ямі, лежала над нею у вигляді невеликого горбка висотою до 0,10 м. Цей своєрідний насип повністю перекривав яму і заходив за її краї приблизно на 0,50 м.

В ямі серед золи виявлено близько сотні дрібних уламків перепалених людських кісток, причому в західній стороні ями лежали, головним чином, черепні кістки. Серед них знайдено браслет круглий у перерізі, зроблений з тонкого гладенького бронзового дроту. Кінці браслета мають ледве помітні потовщення і не з'єднуються між собою. Діаметр браслета 6 см (рис. 1, 3).

Близько від центра ями лежала невелика поясна пряжка, одна ціла і дві фрагментовані намистини. Пряжка, зроблена з круглого залізного дроту, має чотирикутну форму з трохи ввігнутими до середини довгими сторонами. Кінець язичка пряжки сплющений і загнутий. Довжина пряжки 3 см, ширина 2,5 см (рис. 1, 4), ціла сердолікова кулеподібна намистина (діаметр 1,2 см) — білого кольору, перепалена. Одна

¹ При описові поховань, розкопаних у 1949 р., для більшої зручності ми даемо їм номери, наступні за номерами старих поховань. У звіті і щоденнику йде окрема нумерація починаючи з № 1.

з фрагментованих намистин являє собою шматочок сплавленого скла зеленуватого кольору, друга — такий же шматочок чорної пасті.

Судячи з деяких уламків черепних кісток, що краще збереглися, поховання (за визначенням І. Ф. Левицького) належало жінці приблизно двадцятирічного віку.

Поховання № 16. На глибині 0,40 м виявлено велику зольно-вугільну пляму неправильної круглої форми, діаметром 3,80 м. Товщина зольно-вугільного шару на основній площині плями не перевищує 5 см. Під цим шаром в межах плями було три неглибоких круглих ямки. Перша, найбільша, діаметром 1,15 м, глибиною 0,18 м, знаходилась у західній частині плями. Дві інші розташовані в східній її частині. Вони менші за розміром — діаметр однієї 0,70 м, другої 1 м, глибина обох 0,15 м.

Усі три ямки заповнені золою, а ґрунт між ними зберіг сліди слабого обпалювання. В двох менших ямках, крім золи, нічого не знайдено. В більшій ямці серед золи було кілька уламків перепалених людських кісток, залізний браслет і невеличкі обривки кольчуги.

Браслет зроблений з круглого дроту, кінці його не з'єднані. На одному з них є дрібна коса насічка (другий кінець покритий сильною іржею). Діаметр браслета 4 см (рис. 1, 2).

Обривки кольчуги невеликі і складаються із з'єднаних між собою заклепаних дрібних залізних колець. Один з трьох знайдених обривків, найкрупніший, має ще додатковий ланцюжок з товщого дроту. Кільце цього ланцюжка зігнуте вісімкою без заклепок (рис. 1, 1).

Поховання № 17. На глибині 0,30 м виявлено золько-вугільну пляму у вигляді овала, витягнутого вниз по схилу дюни. Довжина плями 4 м, ширина 2,10 м. У північній частині плями шар золи дуже тонкий — не більш як 2—3 см, але в південній частині товщина його досягає до 0,30 м. Тут знаходилася велика, але неглибока яма круглої форми з розплівчастими краями. Діаметр її 2 м, глибина 0,30 м. В ямі, крім золи, нічого не виявлено. Очевидно, це — дуже зруйноване поховання.

Поховання № 18. На глибині 0,35 м виявлено велику зольно-вугільну пляму в формі овала, витягнутого з заходу на схід. Довжина плями 4 м, ширина 2 м. Шар золи має товщину близько 5 см. Під цим шаром, приблизно в центрі плями, була неглибока яма овальної форми. Довжина її 1,20 м, ширина 0,70 м, глибина 0,15 м. Яма заповнена золою і окремими деревними вуглинами. Серед них знайдено кілька обривків кольчуги, окремі перержавілі безформні залізні пластинки, уламки бронзового дзвоника і кілька дрібних уламків перепалених кісток людини. Поряд з ямою, в межах зольно-вугільної плями, знайдено три круглі сердолікові перепалені намистини білого кольору діаметром 0,5—0,8 см і уламок дзвоника у вигляді невеликого шматочка бронзової вигнутої на зразок півкулі пластинки з рваними краями і з ребристою зовнішньою поверхнею.

Поховання № 19. На глибині 0,35 м виявлено зольно-вугільну пляму майже круглої форми, діаметром 1,60 м, товщиною близько 0,15 м. Ніякої ями в межах плями не було. В шарі золи і вугілля знайдено кілька уламків перепалених людських кісток.

Поховання № 20. На глибині 0,40 м виявлено зольно-вугільну пляму у вигляді овала неправильної форми, витягнутого в напрямку схилу дюни. Довжина плями 2 м, ширина 1,35 м, товщина до 0,20 м. Пляма припадала на неглибоку розплівчасту яму. В шарі золи знайдено три обривки кольчуги, по 2—3 кільця в кожному, і маленька дуже заржав-

лена залізна трубочка у вигляді пронизки довжиною 3 см, діаметром 0,6 см.

Крім описаних поховань на могильнику знайдено два цікавих комплекси речей, розташованих поза похованнями.

Комплекс № 1. На глибині 0,35—0,45 м в чистому піску виявлено кілька предметів, що лежали один на другому. Насподі купки знаходилась шабля, зігнута вдвое. Держак її направлений на схід — південний схід. Влоперек шаблі лежав ніж, гострим кінцем на північний захід. Вздовж шаблі, перекриваючи ніж, лежав серп, ріжучим боком на південь, на ньому знаходилося стремено, повернуте основою на північний захід. На північ від шаблі, біля основи держака, лежало ще одно стремено, а на ньому — другий ніж, вудила, велике кільце від кінської збрії і довгий залізний виріб у вигляді тонкого жолобка. На південь від шаблі, недалеко від неї, виявлено дві залізні пряжки.

Ніяких слідів ями поховання в цьому місці не простежується, можливо тому, що в чистому піску це взагалі важко зробити. Але на віддалі 1 м на захід від цього комплексу речей на глибині 0,35 м виявлена невелика зольно-вугільна пляма овальної форми, витягнута з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,70 м, ширина 1,10 м, товщина 3,5 см. В межах цієї плями, крім двох маленьких фрагментів кераміки, нічого не знайдено. Один з цих фрагментів — уламок кружальної посудини з коричневою лощеною поверхнею, другий — дуже малий невиразний уламок. Нам здається, що ця пляма передуває в якомусь зв'язку з комплексом речей.

Всі перераховані речі добре збереглися. Очевидно, це можна пояснити дією вогню, сліди якого у вигляді окалини ясно видно.

Розглянемо детальніше предмети цього комплексу.

Шабля, навмисне зігнута вдвое, має дуже незначний, майже непомітний вигин клинка. Лезо і тильна частина клинка йдуть паралельно і сходяться лише біля самого кінця, який на протязі 0,14 м зроблений гострим з обох боків. Решта клинка — гостра з одного боку. Черенок для держака — плоский, брускоподібний, викуваний разом із клинком. Держак, очевидно, був дерев'яним і прикріплювся заклепкою, яка збереглась. Біля основи держака клинок трохи розширеній, на це розширення надіта вузенька плоска обоймочка. Протилежний кінець обоймочки утворює невелике заглиблення навколо основи черенка, куди, мабуть, входила нижня частина держака. Навершя шаблі відсутнє. Воно, очевидно, було подібне до знайденого на території могильника навершя у вигляді сплющеного з боків залізного циліндра, що з одного боку має овальне денце (рис. 1, 5). Шабля з таким навершям знайдена в одній з катакомб Верхнього Салтова¹. Перехрестя шаблі напускне, брускоподібне, пряме, трохи розширене посередині. В плані воно має форму ромба. Довжина шаблі 0,828 м, в тому числі довжина клинка 0,75 м. Середня ширина клинка 3 см (табл. 1, 8).

Обидва ножі мають однакову форму, вузьке, довге лезо, пряму спинку. Черенок для держака прямий, брускоподібний, викуваний разом з лезом. Частина леза біля основи держака злегка розширюється в обидва боки, на це розширення надіта вузенька плоска обоймочка — точно такої ж форми, як на шаблі. З одного боку леза вздовж спинки йде довгий жолобок. Довжина одного ножа 23 см, в тому числі леза 18,5 см; середня ширина леза 1,5 см (табл. 1, 7). Довжина другого — 19,5 см (кінчик відламаний), в тому числі леза 16 см; ширина леза також 1,5 см.

¹ДІАР М. Покровский, Верхне-Салтовский могильник, Труды XII АС, М., т. I, 1905, табл. XX, 2.

Серп невеликий, слабо вигнутий. Кінець черенка, призначений для насадки дерев'яного держака, загнутий під прямим кутом по відношенню до площини серпа і нагадує шип на п'ятці сучасної коси.

Лезо, починаючи від черенка, поступово звужується до кінця серпа. Вздовж всього робочого краю леза йде коса насічка. Довжина серпа по прямій лінії від кінця держака до кінця леза 26 см. Найбільша ширина (біля держака) 2,2 см (табл. I, 3).

Вудила мають досить складну будову. Трензельне залізо в перерізі квадратне і складається з двох частин, що рухомо з'єднані між собою. Вільний кінець кожної з цих частин закінчується двома круглими отворами, в один з яких — крайній — протягнуте невелике залізне кільце, а в другий — залізний псалій. Псалій плоскі, в перерізі п'ятигранні, есоподібні за формуєю. Один кінець псалія закінчується стилізованим головою тварини (кінь?). Від середини псалія йде відділене від нього перехватом чотирикутне вушко з прорізом для ременя. Довжина трензельного заліза 16 см, довжина псалія 19 см (табл. I, 1).

Обидва стремена однакові за формуєю і мають вигляд півовала з широкою нижньою пластинкою, яка по довжині розділена знизу валиком. Плоске вушко для підвішування стремена від дуги останнього відділяється перехватом і має чотирикутний проріз для ременя. Дуга в перерізі ромбічна. Розміри стремен: висота 18 і 17 см, ширина 11,2 і 11 см, ширина нижньої пластинки 3,2 і 3,7 см (табл. I, 5).

Велике кільце до кінської зброй діаметром 5 см, зроблене з круглого в перерізі залізного дроту.

Одна пряжка — простої будови, чотирикутної форми, зроблена з круглого залізного дроту. Один кінець язичка пряжки сплющений і загнутий. Довжина пряжки 3 см, ширина 2,5 см (табл. I, 2). Друга пряжка більш складна, має форму півкуруга, зроблена з тонкого круглого залізного дроту. Від прямого боку пряжки відходить тонка чотирикутна подвійна пластинка, призначена для прикріплення пряжки до ременя. На довгих краях пластинки є імітація заклепок у вигляді двох рядків маленьких горбочок, видавлених з протилежного боку. Довжина пластинки 5 см, ширина 2,5 см. Довжина пряжки 2 см, ширина 3—4 см (табл. I, 4).

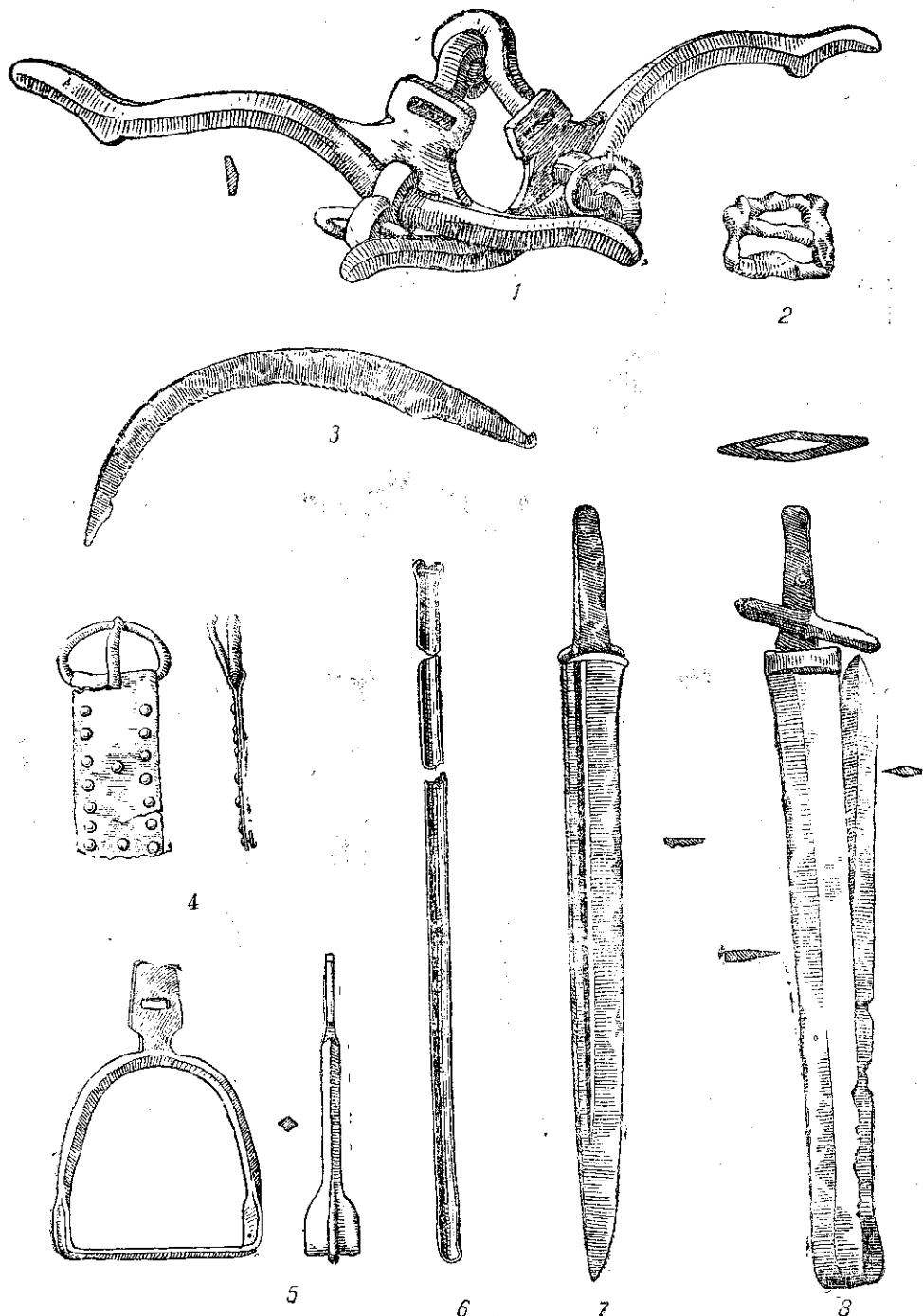
Очевидно, перша пряжка призначалась для кінської зброй, друга — для пояса.

В число речей комплексу № 1 входить і виріб у вигляді жолобка — половинки вузенької довгої трубки. На одному кінці цього жолобка є наскрізна заклепка, що з'єднує обидва краї. Загальна довжина виробу 20 см, товщина 0,6 см (табл. I, 6).

Комплекс № 2 виявлений на глибині 0,35—0,50 м. Ніяких слідів ями, насипу чи золи в цьому місці не знайдено. Найближче до комплексу поховання № 20 розташоване на віддалі близько 10 м на захід.

І за складом речей, і за їх положенням комплекс № 2 має багато спільногого з комплексом № 1. Речі тут також були складені в купку, насподі якої знаходились два дуже ржавих і фрагментованих ножі, що лежали паралельно один до одного, держаками на південний схід. Впоперек ножів лежала зігнута вдвоє зламана шабля, орієнтована держаком на північний схід. На шаблі знайдені фрагментовані вудила, а на них — двоє стремен, що лежали вершинами в протилежні боки. На північ від шаблі знаходився наконечник списа, а на південний захід — серп. Наконечник списа, що лежав паралельно до клинка шаблі, спрямований вістрям на південний захід, серп спрямований ріжучою стороною

ТАБЛИЦЯ I



Залізні речі з комплексу № 1 ($\frac{1}{2}$ н. в., крім рис. 3, 5, 8, даних в $\frac{1}{4}$ н.в.).

в той же самий бік. Біля держака шаблі знайдено дві фрагментовані залізні пряжки.

На віддалі від 0,30 до 0,70 м на південь від усіх цих речей знайдено вісім залізних наконечників стріл і чотирикутну залізну пластинку для прикріплення пряжки до ременя. За 0,30 м на захід від комплексу виявлено кілька дрібних обривків кольчуги.

Речі цього комплексу збереглись значно гірше від речей комплексу № 1, що, можливо, слід пояснити більш високим рівнем тут лідгрунтової води.

Шабля, ножі, серп, стремена, вудила і пряжки за формою цілком однакові з речами комплексу № 1. Деяка відмінність спостерігається лише в розмірах: як правило, в комплексі № 2 речі мають дещо більший розмір (табл. II, 1—10).

Серед речей комплексу № 2 є наконечник списа, вісім наконечників стріл і три обривки кольчуги, чого немає в комплексі № 1. Наконечник списа має ромбічне в поперечному перерізі штикоподібне вістря, що поступово стоншується, і порожнисту втулку, яка розширяється донизу. Довжина наконечника разом з втулкою 33 см, в тому числі довжина вістря 17 см (табл. II, 7).

Всі наконечники стріл черешкові, з перехватом біля основи черешка. Вістря одного з них зроблене у вигляді плоскої лопаточки з трохи взгинутими всередину боками. Довжина наконечника 6,7 см (табл. II, 9). Другий наконечник має піраміdalну форму, його вістря у перерізі має форму квадрата. Довжина наконечника 7,5 см (табл. II, 5). Три інші — також піраміdalні, але в перерізі ромбічні. Крім того, два протилежні ребра у кожного з цих наконечників мають додаткові невеличкі зрізи. Довжина наконечників 7,2 і 7 см (табл. II, 4). Три з них триреберні. Довжина їх 8,5—8 см (табл. II, 3, 6).

Обривки кольчуги дуже дрібні — всього по кілька колець у кожному.

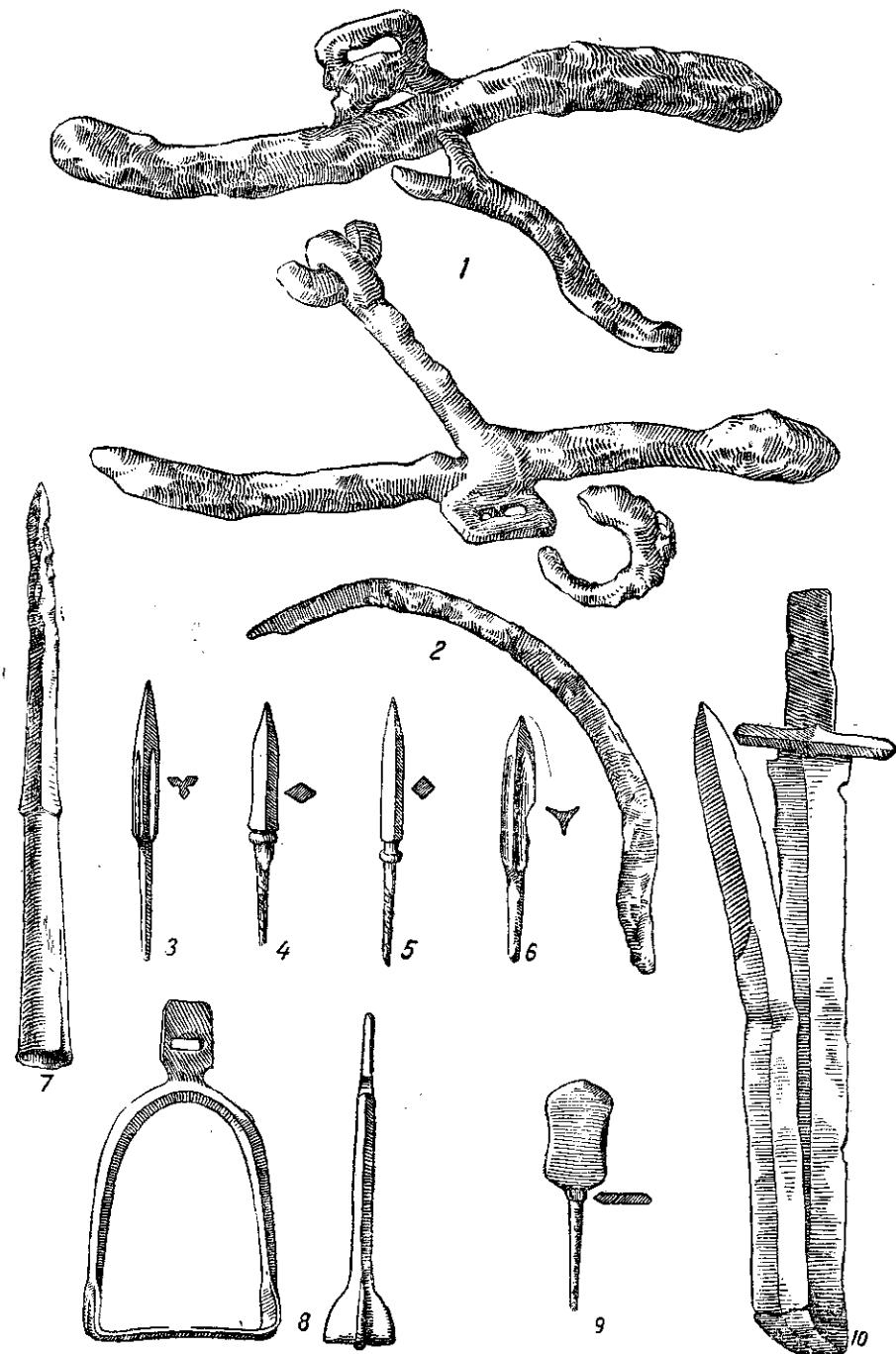
Крім речей, знайдених в похованнях і комплексах, на території могильника виявлено ще ряд предметів, які, очевидно, походять із зруйнованих поховань.

За 1,5 м на північний схід від поховання № 15, на глибині 0,40 м знайдено залізний ніж, зігнутий на зразок шабель вдвое. За формою він однаковий з ножами з комплексів. Довжина ножа 16,7 см (рис. 2, 6). В старому викиді з ями господарського призначення, на віддалі близько 10 м на північ від комплексу № 2, крім уже згаданого навершя держака шаблі, знайдено маленький циліндричний залізний бубонець з бронзовим вушком (рис. 2, 4) і залізну чотирикутну пряжку з пластинкою для прикріплення до ременя (рис. 2, 7).

В різних місцях знайдено: залізний наконечник для ременя у вигляді двох гладеньких чотирикутних пластинок, з'єднаних вздовж довших боків. Один кінець пластинок закруглений, другий закінчується вирізом у вигляді двох півкругів, де є дві заклепки. Довжина наконечника 6,5 см, ширина 2 см (рис. 2, 2); спинка з приймачем великої залізної фібули (рис. 2, 3); залізне тесло з двома закрайками в верхній частині. Довжина тесла 8 см, ширина робочого кінця 4,3 см (рис. 2, 1). В двох місцях знайдені безформні і дуже ржаві залізні пластинки, очевидно частини котла, про що свідчать два дугоподібні вушка, виявлені разом з цими пластинками (рис. 2, 5, 8, 9). Подібні пластинки знаходили і в похованні № 18.

Крім перерахованих металевих предметів, на території могильника знайдено також сім намистин. Шість з них — сердолікові, одна (цилін-

ТАБЛИЦЯ II



Залізні речі з комплексу № 2 ($\frac{1}{2}$ н. в., крім рис. 2, 7, 8, 10, даних в $\frac{1}{4}$ н. в.).

дрична) з чорного скла. По формі намистини поділяються на кулеподібні (четири), циліндричні (дві) і біпіраміdalні, шестигранні (одна).

На відміну від поховань, досліджених І. Ф. Левицьким, в похованнях, розкопаних нами, нема керамічних виробів. Але поза похованнями окремі фрагменти посуду зустрічаються. Поскільки вони, за свідченням І. Ф. Левицького, відповідають кераміці, знайденій тут у 1936—1937 рр., ми цілком можемо брати і їх для характеристики кераміки могильника¹.

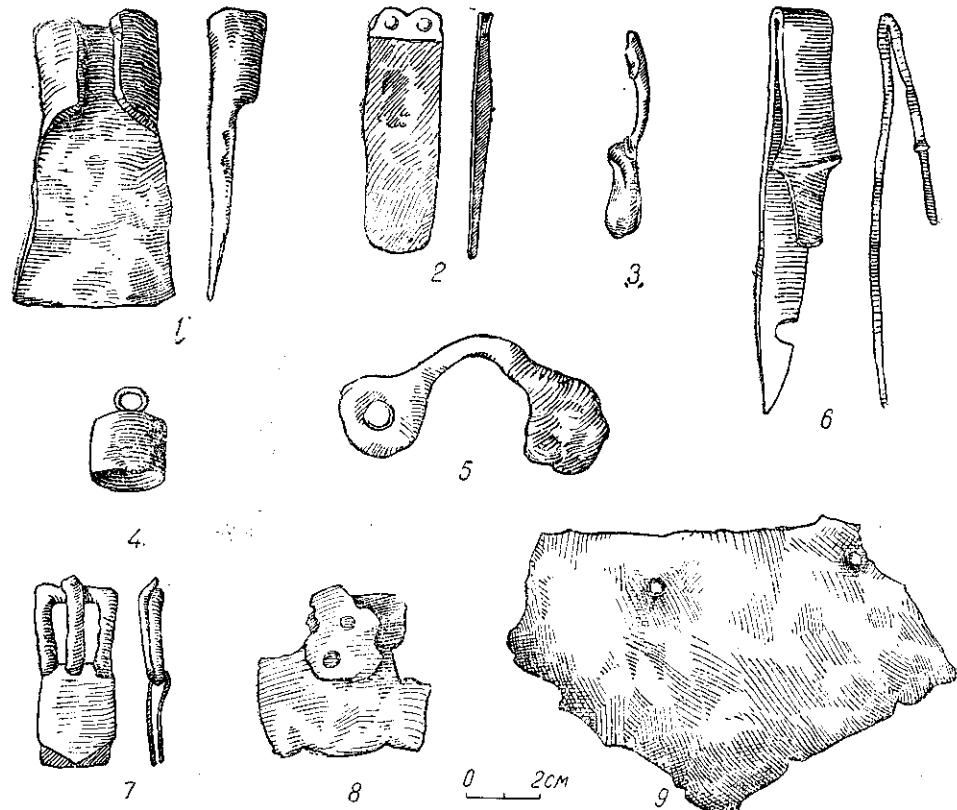


Рис. 2. Речі, виявлені на території могильника.

Весь посуд, знайдений на могильнику І. Ф. Левицьким і нами, як цілі, так і фрагментований по способу виготовлення поділяється на дві групи: на ліпний та зроблений на гончарському кругі. В кількісному відношенні переважають фрагменти ліпного посуду.

Ліпні посудини були досить однотипні як за формою, так і за виробкою глини. Вони являли собою горшки банкової форми з слабо виявленими пілічками, трохи відігнутими вінцями, плоским дном із закраїнами, зроблені з погано відмученої глини з великою домішкою шамоту. Нерівна, горбкувата, хоча й згладжена поверхня посудин мала

¹ При характеристиці кераміки, здобутої на могильнику в 1936—1937 рр., ми цілком виходили з даних щоденника, рисунків і вказівок І. Ф. Левицького. Користуємося нагодою висловити І. Ф. Левицькому нашу глибоку вдячність за представлений ним матеріали.

коричневий колір. На деяких посудинах був орнамент у вигляді ряду неглибоких ямок, що йшли нижче вінець, оперізуючи посудини. Цікаво, що з 14 поховань, розкритих І. Ф. Левицьким, ліпні посудини були в семи, а в одному з них, в похованні № 3, їх було вісім штук. Під час розкопок могильника в 1949 р. ліпних фрагментів було виявлено всього кілька (рис. 3, 3).

Усі знайдені на могильнику посудини, зроблені на гончарському крузі, хоч і не так численні, але зате більш різноманітні. Їх можна розподілити на дві підгрупи: 1) посудини мископодібні, ребристі і 2) посудини у вигляді низьких глечиків. В кількісному відношенні уламки посудин обох підгруп, виявлені під час наших розкопок, майже однакові.

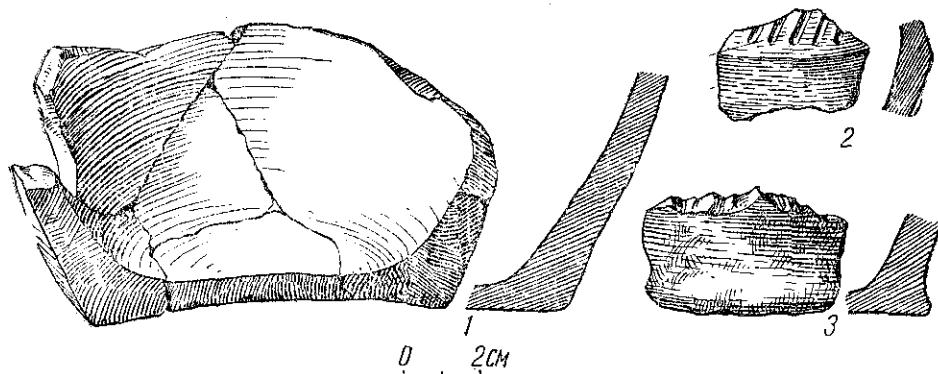


Рис. 3. Уламки глиняних ліпних і кружальних посудин, виявлених на могильнику.

Посудини першої підгрупи були тонкостінними, зробленими з добре відмученої глини, з вінцями найрізноманітнішого профілювання і кільцевими денцями, мали лощену поверхню сірого, рідше чорного кольору. На деяких посудинах був орнамент у вигляді косих канелюр, розташованих вище зламу боку. Всі перераховані ознаки свідчать про те, що це — звичайні посудини культури полів поховань черняхівського типу. Під час розкопок І. Ф. Левицького вони були виявлені в трьох похованнях і в кількісному відношенні переважали в групі гончарських. При наших розкопках було знайдено лише один фрагмент (рис. 3, 2).

Посудини другої підгрупи (низькі присадкуваті глечики з однією ручкою і з широким плоским дном) також вироблялись з добре відмученої глини, але з невеликою домішкою піску чи дуже дрібних шматочків шамоту, мали лощену поверхню жовтуватокоричневого і сірого кольору, іноді були орнаментовані глибоко пролощеними борозенками навколо основи шийки або пролоцієнами лініями, що йдуть вертикально від шийки до денця посудини (рис. 3, 1). Посудини цієї підгрупи мають прямі аналогії в кераміці салтово-маяцької культури. І. Ф. Левицькому такі посудини зустрічалися лише в двох похованнях. В той же час майже всі фрагменти кружальних посудин, знайдені нами, належать саме до другої підгрупи.

Посудини першої і другої підгруп звичайно знаходилися в різних похованнях. І ті й інші зустрічалися разом з ліпною керамікою.

*

При дослідженні місцевості навколо могильника було виявлено кілька поселень відкритого типу. Одне з них нами частково розкопано.

Поселення розташоване приблизно на віддалі 1 км на північ від могильника, на південному схилі чорноземного плато. Встановити приблизну площину поселення було неможливо, тому що місцевість ця заросла бур'яном. На невеликій зораній смузі (300×40 м), що йде вздовж схилу плато з північного заходу на південний схід, нами зібрани фрагменти кераміки, а в одному місці виявлено скupчення шматків дуже випаленої глини.

Необхідність розкопок цього поселення визначалась не тільки розташуванням його в безпосередній близькості від могильника, але й характером зібраних фрагментів кераміки, які не відрізняються від кераміки могильника. Поселення розкопане лише частково і то тільки в тих місцях, де на поверхні були виявлені шматочки випаленої глини, як припускається, — сліди зруйнованих жител.

Всього на поселенні було розкрито 520 m^2 площи.

Знахідки були виявлені в чорноземі і в верхній частині шару, що його підстилає до глибини 0,40—0,45 м.

Перший розкоп площею в 144 m^2 було закладено на місці скupчення шматків випаленої глини. Тут були розкриті залишки житла наземного типу. Підлога його старанно вирівняна і добре утрамбована; площаадка майже квадратної форми, орієнтована по сторонах світу, була виявленена на глибині 0,40 м від сучасної поверхні. Ніякої глиняної обмазки чи іншої вимостки на підлозі немає. З чотирьох боків цієї площаадки підлоги, щільно примикаючи до її країв, стояли невеликі стовпчики, від яких збереглися лише круглі ямки діаметром від 8 до 15 см і глибиною від 10 до 40 см. Стовпчики стояли в один ряд з кожного боку підлоги: з північного боку було 8 стовпчиків, з південного — 7, з східного — 6 і з західного — 7, всього, разом з наріжними, 32 штуки. Наріжні стовпчики за своїми розмірами нічим не відрізняються від решти. Відстань між стовпчиками різна — від 0,10 до 1,25 м. У більшості випадків стовпчики розташовані попарно. Вони, очевидно, були дерев'яним каркасом для спорудження глиняних стінок житла, північна стінка якого мала довжину 5,40 м, південна 4,80 м, східна 5,60 м, західна 4,60 м. Загальна площа житла становить близько 32 m^2 (рис. 4).

Покрівля житла, зважаючи на конструкцію стінок і відсутність опорних стовпів всередині житла, очевидно, була зроблена з якогось легкого матеріалу (лози, соломи) і, найімовірніше, мала чотирисхильну форму. Вхід до житла не простежується, але можна припустити, що він знаходився на південному краю східної стінки житла, де був найбільший інтервал між стовпчиками.

Майже в центрі житла виявлено зруйновану глинобитну піч. Вона була споруджена прямо на підлозі, без будь-якої спеціальної вимостки чи підвищення. З південного боку до печі щільно примикала велика передпічна яма прямокутної форми, з трохи закругленими кутами, яка підходила безпосередньо до південної стінки житла. Довжина ями 2,30 м, ширина 1,95 м, глибина 0,40 м. На дні її в деяких місцях збереглись сліди обмазки глеєподібною глиною зеленуватого кольору.

Основна частина завалу печі у вигляді прямокутника, розміщена на північ від передпічної ями, починалася біля самого її краю. Довжина завалу становила 1,10 м, ширина 0,65 м.

Шматки глини, з яких складається завал, невеликі, товщина їх не перевершує 15 см; вони дуже, але нерівномірно, випалені. Майже на всіх шматках є відбитки великих лозин. Один бік кожного шматка

добре згладжений і випалений до червоності, протилежний бік нерівний, випалений гірше. У глині є велика домішка крупної соломи (ячмінь або пшениця). В основному в завалі шматки глини лежали гладенькою, краще обпаленою стороною донизу; очевидно, це було обвалене склепіння печі. Під ним знаходився тонкий шар золи, а нижче — дуже випалений ґрунт без будь-яких слідів глиняної обмазки чи кам'яної вимости. Цей земляний черінь мав прямокутну форму і був орієнтований, як і завал, із сходу на захід. Довжина його 0,65 м, ширина 0,50 м.

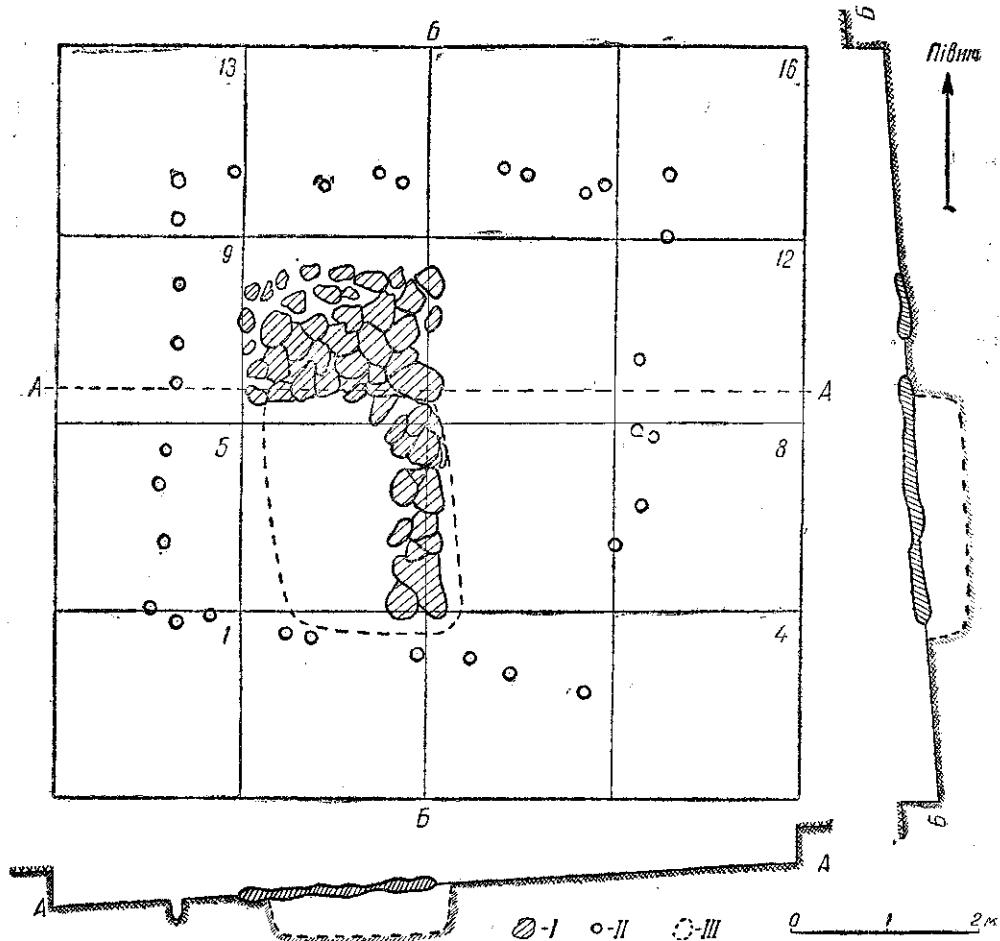


Рис. 4. План та розрізи житла в розкопі № 1.
I — завал печини, II — ямки від стовпчиків, III — передпічна яма.

На основі етнографічного матеріалу можна припускати, що піч була літньою надвірною глиnobитною спорудою, влаштованою на каркасі з великих лозин. До цього часу в багатьох місцях України можна бачити такі печі, частіше за все з коробоподібним склепінням, чотирикутні.

Знахідок у житлі виявлено небагато. Це — невеликі фрагменти глиняного посуду та уламки кісток свійських тварин. Фрагменти посуду нічим не відрізняються від знайдених на поверхні поселення. В більшості

випадків вони являють собою уламки товстостінних ліпних горшків з трохи відгнутими вінцями і плоским дном із закраїнами (рис. 5, 4, 9), зроблених з погано відмученої глини з великими домішками шамоту. Крім 26 уламків ліпного посуду, в житлі знайдено фрагменти кружального посуду (9 шт.): сім фрагментів сіролошщених гострореберних миско-подібних посудин (звичайна кераміка культури полів поховань черняхівського типу) (рис. 5, 2, 3, 6, 7, 8) і два інших уламки червонувато-жовтих посудин, зроблених з дещо гірше відмученої глини з невеликими

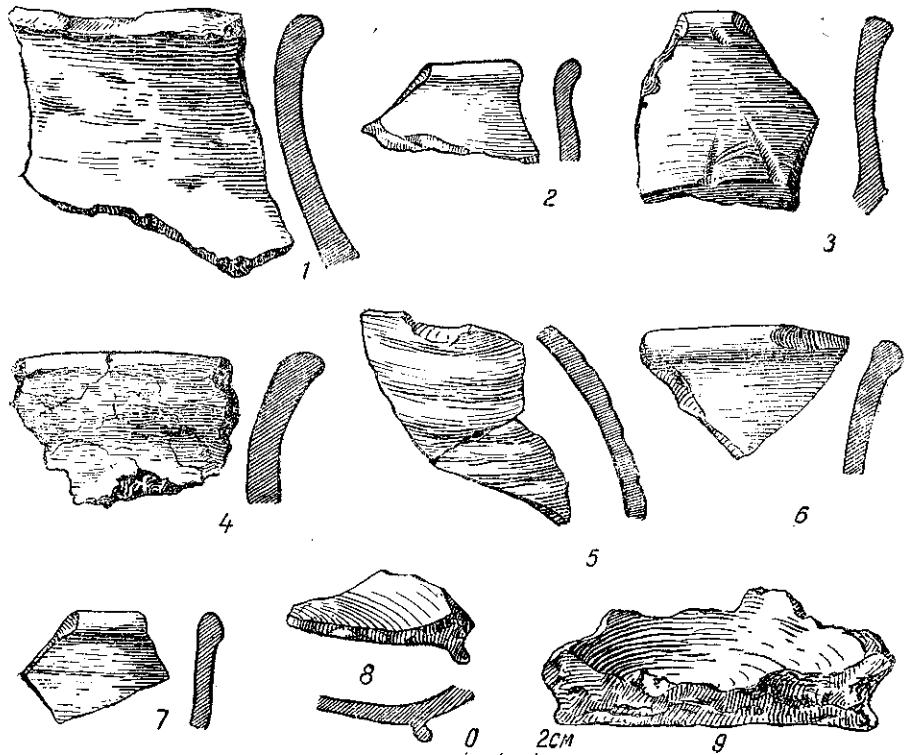


Рис. 5. Уламки глиняних і кружальних посудин, виявлених на поселенні.

домішками піску. Поверхня одного з них — лощена, поверхня другого має горизонтальні жолобки, подібно до посуди Маяцького городища. Такі фрагменти кераміки, тільки в значно більшій кількості, знайдено і на могильнику (рис. 5, 5).

Крім фрагментів кераміки на підлозі житла та в передпічній ямі виявлено 35 дрібних уламків обпалених кісток тварин. Кістки, які піддаються визначенню, належать корові. Поряд з житлом, в цьому ж розкопі, знайдено ще п'ять фрагментів кераміки, з яких один кружальний маяцького типу, решта — ліпні (рис. 5, 1).

У третьому і п'ятому розкопах ніяких слідів жител чи інших споруд не виявлено. В перших двох штиках знайдено фрагменти ліпних та гончарних посудин, відомих вже з житла.

У четвертому розкопі на глибині 0,20 м виявлено невеликий, майже повністю зрізаний плугом завал печі, аналогічний завалу в житлі першого розкопу. Навколо завалу ніяких слідів підлоги житла чи стовп-

чиків стінок не знайдено. В самому завалі та поблизу нього підібрано шість фрагментів кераміки, два з них кружальні.

Більш цікавим виявився другий розкоп, закладений в тому місці, де на поверхні були знайдені уламки черепних та інших кісток людини. Як потім виявилось, це було зруйноване поховання з трупопокладенням.

Залишки поховання у вигляді невеликої кількості дрібних уламків кісток знаходились у верхньому, неодноразово переораному шарі чорноzemу на площі більш як 4 m^2 . Слід відмітити, що більшість черепних кісток лежала в західній частині, — очевидно, покійника було покладено головою на захід. Тут же знайдено гончарський сіруватокоричневий лощений глечик з ручкою, зроблений з добре відмученої глини з невеликою домішкою дрібного піску. Корпус глечика — низький, дно плоске, широке, шийка невелика, вінця злегка відігнуті назовні. Навколо основи шийки є дві паралельні глибоко пролощені борозенки. Між борозенками нанесено злегка пролощені косі лінії, сполучення яких дає трикутники. Ще одна така ж борозенка йде навколо корпусу, близче до дна. Від неї вниз відходять вертикальні борозенки. Висота глечика 14 см, діаметр отвору 8 см, діаметр дна 11 см, найбільший діаметр 15 см (рис. 6). За формою глечик аналогічний до глечиків із Салтівських катакомбних поховань. Подібні ж посудини були в похованнях нашого могильника (поховання № 1, 2, розкопані І. Ф. Левицьким).

На решті ділянок другого розкопу знайдені фрагменти ліпного і кружального посуду, відомі вже з інших розкопок, а також кілька відщепів кременю; уламки черепашки Unio і фрагмент глиняного жорно-подібного пряслиця.

Кераміка поселення представлена тими ж видами, що й кераміка могильника. Вся вона може бути поділена на ліпну і кружальну. Кількісно переважають уламки ліпного посуду. Всі вони зроблені з погано відмученої глини з великою домішкою шамоту. За формою це, головним чином, горшки коричневого кольору з слабо виявленою шийкою, невеликими, злегка відігнутими вінцями і плоским дном із закраїнами, нерівною, горбкуватою поверхнею (рис. 5, 1, 9). На багатьох помітні сліди підтирки жмутком трави.

Посуд другої групи можна поділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи відносяться мископодібні ребристі тонкостінні посудини, зроблені з добре відмученої глини. Вінця мисок — різні, але завжди трохи відігнуті, денця — кільцеві. Поверхня лощена, сірого, рідше червонуватого кольору. На одному з фрагментів вище від ребристого зламу боку є гострий валик. Подібні миски — звичайна кераміка на поселеннях і могильниках культури полів поховань черняхівського типу (рис. 5, 2, 3, 6, 7, 8).

Посудини другої підгрупи — низькі глечики з широким дном, зроблені з гірше відмученої глини, мають невелику домішку дрібного піску і слюди. Поверхня їх вилющена гірше, ніж у посудин першої підгрупи, колір жовтуватокоричневий, рідше темносірий. На деяких фрагментах є орнамент у вигляді пролощених вертикальних ліній або горизонтальних жолобків (рис. 5, 5). До цієї ж підгрупи відноситься і глечик із зруйнованого поховання, виявленого на поселенні (рис. 6). Analogії до посудин другої підгрупи відомі серед пам'яток так званої салтово-маяцької культури.

Таким чином, кераміка, знайдена на поселенні, представлена уламками ліпних і кружальних посудин типу полів поховань і типу, близького до салтово-маяцької культури. На відміну від могильника, де останній вид кераміки в більш пізніх похованнях переважає, а в більш ранніх

похованнях поступається своїм місцем кераміці черняхівського типу, на поселенні переважає кераміка черняхівського типу.

На закінчення слід відзначити, що порівняно з іншими відомими поселеннями типу полів поховань, на Новопокровському поселенні кераміки знайдено взагалі дуже небагато, а інших речей, за винятком одного фрагмента глиняного пряслиця, немає зовсім.

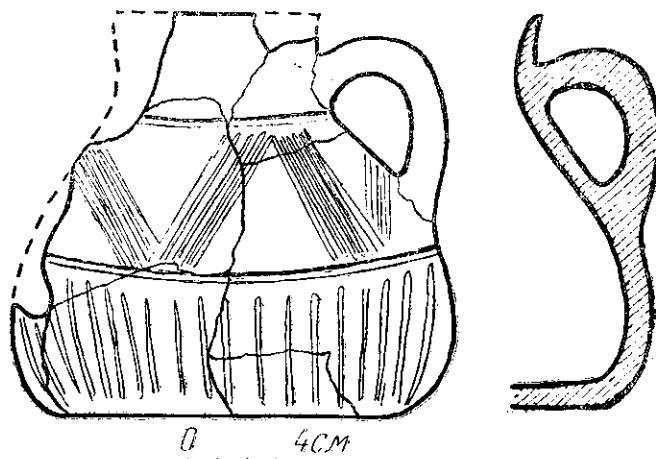


Рис. 6. Глечик з поховання, виявленого на території поселення.

*

Перейдемо до вияснення двох важливих питань: 1) часу існування могильника і поселення та 2) їх етнічної приналежності.

Визначення часу могильника, у всякому разі його нижньої хронологічної межі, не зустрічає серйозних труднощів. Комплекси речей, знайдені на могильнику, а також предмети з поховань мають прямі аналогії в багатьох точно датованих пам'ятках.

В Державному історичному музеї (м. Москва) зберігається комплекс речей, знайдений біля с. Тополі, Дворічанського району, Харківської області, цілком подібний до наших комплексів як за складом, так і за формою окремих предметів (інв. № 25528). До речі, комплекс також знайдений поза похованням¹. Серед речей цього комплексу є ніж з прямим перехресям і велика залізна фібула з широкою спинкою. Ніж цей не відрізняється від ножа, знайденого Л. А. Євтуховою в Уйбатському Чаа-тасі, який датується дослідником VII—VIII ст. ст. н. е.². Інший такий самий ніж відомий з кургана біля м. Томська, розкопаного С. К. Кузнецовим у 1896 р. Він був знайдений разом з китайськими монетами Кайюаньтанської династії (713—741 рр.)³. У цьому ж кургані виявлено тесло, аналогічне нашим. Третій ніж цього типу знайдено у похованні № 138 Борисівського могильника⁴. Друге поховання (№ 99) цієї пам'ятки за речами і обрядом також досить близьке

¹ ОАК, 1891, стор. 128.

² Л. А. Евтухова, Археологические памятники Енисейских киргизов, Абакан, 1948, стор. 24, 26.

³ ЗРАО, н. с., т. XI, в. 1—2, СПБ, 1899, стор. 311, табл. IV, 7—8.

⁴ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вип. 56, табл. III, 23.

до Новопокровського могильника. Воно знаходилось у кам'яному ящику, перекритому зверху плитою. На плиті компактно купою лежали: залізна шабля, зігнута вдвое, пара стремен, чотири плоских наконечники стріл, фібула, пряжка, риболовний гачок, сокирка, будила, велике кільце, мідний браслет, кінці якого злегка потовщені, та ін. Всі речі мають на собі сліди перебування в сильному вогні. Всередині гробниці, на шарі вугілля і золи, знайдено 19 людських черепів. Тут же знайдено двоє залізних будил з есоподібними псаліями¹.

При зіставленні речей з поховання № 99 та інших поховань третьої групи Борисівського могильника, які дослідник датує VIII ст. н. е.², з речами, виявленими на Новопокровському могильнику, ми переконалися у повній їх тотожності.

Салтівські поховання з речами, близькими до виявлених нами, також датуються першою половиною VIII ст. н. е. Слід, однак, відзначити, що салтівські шаблі, при їх загальній близькості до наших, типологічно вже більш досконалі, а отже, більш пізні. Вони більше зігнуті, мають нахилені вперед держаки і менш загострені кінці.

Виходячи з наведених аналогій ми датуємо Новопокровський могильник VII—VIII ст. ст. н. е.

Проте слід припустити можливість існування могильника і раніше, наприклад у VI ст. н. е. На користь такого припущення говорить не тільки характер кераміки в похованнях, розкритих І. Ф. Левицьким, де не було предметів озброєння і кінського спорядження і переважала кераміка типу полів поховань, але і деякі фібули. Так, у похованні № 4 І. Ф. Левицького відмічає західку бронзової фібули типу Рутхі³, порівняно ранньої форми фібул, які в усякому разі пізніше від VI ст. н. е. не зустрічаються.

Для визначення дати поселення необхідно порівняти його кераміку з керамікою, знайденою на могильнику. Неважко переконатися в тому, що на поселенні і на могильнику виявлені одні і ті ж самі типи посуду. Тому ми з повним правом можемо датувати поселення часом могильника і віднести його до тієї ж археологічної культури.

Слід відзначити, що на могильнику кераміка культури полів поховань була знайдена тільки в похованнях, центральних за своїм топографічним розміщенням і, очевидно, найбільш ранніх. В цих же похованнях була і ліпна кераміка. Поховання, розташовані на периферії могильника, мають в своєму інвентарі предмети озброєння і кінського спорядження і супроводжуються ліпною та салтово-маяцькою керамікою.

Проте кераміка, яку ми тут називаємо салтово-маяцькою, дещо своєрідна. Склад глини і колір її майже нічим не відрізняються від посудин пізніх полів поховань і, отже, різко відрізняються від звичайної салтово-маяцької кераміки, тимчасом як форма посудин звичайна, салтівська.

Щодо питання етнічної принадлежності могильника і поселення, якщо враховувати тільки речовий комплекс, необхідно буде визнати їх або ранньослов'янськими (наявність кераміки культури полів поховань), або аланськими (судячи з металевих виробів та салтово-маяцької кераміки). Нам здається, що такий підхід до вирішення питання буде надто однобічним.

¹ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вип. 56, стор. 110—111, рис. 10—12. Інвентар поховань Борисівського могильника знаходиться в Державному історичному музеї.

² Там же, стор. 165.

³ Материалы по археологии Кавказа, вип. VIII, табл. CIV, 8.

Дуже важливим джерелом для вияснення етнічної приналежності є жіночі прикраси, яких у нас майже немає. Решта речей — зброя та кінське спорядження — в той час мали широке розповсюдження, — майже ідентичні види їх зустрічаються на величезній території від Монголії до Угорщини, будучи спільними для багатьох культур. Те ж саме можна сказати і про кераміку черняхівського типу. Вона зустрічається не тільки в пам'ятках культури полів поховань, але й, правда в значно меншій кількості, в сарматських похованнях і навіть в деяких пізньоскіфських курганах.

Таке ж велике поширення у більш пізні часи мала і кераміка салтово-маяцького типу. Тому для вирішення питання про етнічну приналежність наших пам'яток ми, перш за все, повинні враховувати особливості похоронного обряду — цього найбільш консервативного і стійкого явища, а також характер поселення і влаштування жителів.

Новопокровський могильник відноситься до могильників безкурганного типу. Тут є лише один обряд поховання — трупоспалення, причому, як нам здається, спалені небіжчиків робилось на стороні. Потім прах небіжчика разом із залишками вогнища, на якому його було спалено, приносили на могильник і засипали в заздалегідь приготовану невелику яму. Зола, яка не вміщалася в ямі, утворювала невелике підвищення, яке зверху засипали піском. З часом підвищення з золи повністю згадувалось, перетворившись у пляму. Іноді ями для поховання не робили, а засипали золу на поверхню ґрунту, присипаючи її зверху піском (поховання № 9, 19).

Разом з небіжчиком у вогнище клали і його речі.

Однією з особливостей могильника є невеликі ямки, знайдені біля деяких поховань, — тайнички, в яких зберігалася частина речей (поховання № 2, 4, 13). Очевидно, комплекси речей № 1 і 2 — являють собою подібні тайнички.

Від типових могильників культури полів поховань досліджуваний могильник відрізняється наявністю тільки одного обряду — трупоспалення — і відсутністю урн. Можна вважати, що похоронний обряд на Новопокровському могильнику, будучи дуже близьким до обряду поховань могильників культури полів поховань, являє собою їх дальший розвиток.

На обряді поховань Новопокровського могильника позначилося і місце його розташування на межі території ранньослов'янських і сармато-аланських племен. Це, можливо, слід вбачати в наявності тайничків біля поховань, відомих в той час, головним чином, у степовій смузі, в тому числі в порівнянно ранніх пам'ятках культури полів поховань¹.

Житло, відкрите нами на поселенні, за своїм обладнанням нічим не відрізняється від жителів культури полів поховань, відомих на поселеннях в Ягнятині, Жуківцях, Пражеві та Кантемирівці².

Таким чином, і могильники і поселення, безперечно, відносяться до місцевої ранньослов'янської культури, яка є прямим продовженням і розвитком культури полів поховань. Знахідки на поселенні і могильнику речей, характерних для салтово-маяцької культури, свідчать лише про зв'язки цієї місцевої культури з іншими, але аж ніяк не про їх етнічну спорідненість.

¹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka“ Praehistorische Zeitschrift, Berlin, 1913, Bd. V, N. 1—2, стор. 80—100.

² Є. Махно, Поселення культури „полів поховань“ на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 153 і далі.

Важко сказати, якому саме ранньослов'янському племені могли належати могильник і поселення, бо в той період у слов'ян складалися ті особливості, які дещо пізніше яскраво виявились у культурі слов'янських племен часів „Начальної Летописі“¹. В цьому процесі неабияку роль відіграли також і носії салтово-маяцької культури.

У зв'язку з розкопками на Новопокровському могильнику стають більш зрозумілими і інші пам'ятки цього роду: комплекс речей з с. Тополі, поховання третьої групи Борисівського могильника, Вознесенський скарб біля Запоріжжя, Канцирські гончарні печі на правому березі порожистої частини Дніпра і т. д. Уже дослідник Борисівського могильника В. В. Саханев підкresлював, що „інвентар третьої частини Борисівського могильника дав цілком нову для Кавказу культуру“¹. Тепер можна додати, що подібна культура відома не тільки для Кавказу, а й для значно ширшої території. Джерела цієї культури треба шукати в ранньослов'янському середовищі, в місцях зіткнення ранніх слов'ян із степовими народами.

Ю. В. КУХАРЕНКО

НОВОПОКРОВСКИЙ МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЕ

Резюме

В течение 1936 и 1937 гг. И. Ф. Левицкий производил работы на открытом им бескурганном могильнике возле с. Ново-Покровки, Чугуевского района, Харьковской области. Было вскрыто 14 погребений с трупосожжением, в которых наряду с серо- и чернолощеными сосудами культуры полей погребений встречались и кувшины, типичные для салтово-маяцкой культуры.

Летом 1949 г. автору было поручено произвести доисследование этого интересного памятника. К началу наших работ почти весь могильник был уже разрушен. Частично уцелело лишь несколько погребений с трупосожжением на его юго-восточной окраине. Кроме того, в двух местах вне погребений найдены предметы вооружения и конского снаряжения, лежавшие компактными кучками и в строго определенном порядке.

Рядом с могильником обнаружено поселение открытого типа. На поселении исследовано наземное жилище с глиняными стенами на деревянном каркасе и глинобитной печкой в центре, сооруженной прямо на полу. Керамика, найденная на поселении, в том числе и в жилище, представлена теми же видами, что и на могильнике.

Автор датирует могильник и поселение VII—VIII вв. н. э. и считает их памятниками раннеславянских племен, в формировании которых известную роль сыграла соседняя салтово-маяцкая культура.

¹ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вып. 56, стор. 163.

А. Т. СМІЛЕНКО

ПРО ДЕЯКІ ДАТУЮЧІ РЕЧІ В ҚУЛЬТУРІ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ

Одним із важливих питань вивчення археологічних пам'яток є питання про їх датування.

До числа найважливіших і найточніше датуючих речей належать насамперед монети. З цього погляду пам'ятки так званих полів поховань, здавалося б, знаходяться у вигідному становищі, бо на території їх поширення було знайдено велику кількість монет.

За попередніми підрахунками, кількість місцевонаходжень римських монет на території УРСР досягає 600—800, а кількість знайдених у них монет значно перевищує 10 000 (причому точно визначити цю кількість неможливо, зважаючи на неточність даних, на зразок: „пуд монет“ і ін.). Кількість самих скарбів римських монет досягає 100.

Приплив римських монет на територію поширення культури полів поховань досяг найбільшого розміру в II ст. н. е. Кількість монет I ст. н. е., а також III—V ст. ст. н. е., порівнюючи з II ст. н. е., дуже незначна. Частіше за інші зустрічаються монети династії Антонінів (особливо Антоніна Пія і Марка Аврелія).

Однак близьче вивчення знахідок римських монет показує, що їх датуюче значення для пам'яток полів поховань не таке велике, як це нерідко стверджувалось.

Насамперед римські монети в основній своїй масі зустрічаються не в комплексах пам'яток типу полів поховань, а у вигляді окремих знахідок або скарбів.

Відомо лише 24 випадки знаходження римських монет на території поселень культури полів поховань, тимчасом як кількість відомих поселень цього типу вже значно перевищує 200. Кількість знахідок монет у похованнях, житлах — ще менша. Відомо 13 випадків знаходження монет у похованнях, причому в двох випадках, крім монет, у похованнях ніяких інших речей не було. З 251 поховання Черняхівського могильника монети були знайдені в двох, у підкарпатських курганах не знайдено жодної монети і т. д.

Треба враховувати ще й той факт, що часто ранньоримські монети зустрічаються разом з пізньоримськими. Це означає, що римські монети, потрапивши до ранньослов'янських племен, перебували тут в обігу протягом досить довгого часу (наприклад, Борочицький скарб містив монети від I до IV ст. н. е.), а також і те, що разом з пізніми монетами до ранньослов'янських племен могли потрапляти і більш ранні.

Звідси треба зробити висновок, що використовувати виключно монети як датуючі речі пам'яток полів поховань, звичайно, не можна. Отже, працюючи над датуванням цих пам'яток, треба використовувати і інший речовий матеріал.

Дана робота і являє собою опис деяких груп пам'яток культури полів поховань з установлінням їх абсолютної хронології, наскільки можливо на підставі тих або інших даних¹.

У роботу ввійшов розгляд місцевих виробів ранньослов'янського ремесла та предметів торгівлі (ввозу). Спільними рисами для обох цих груп предметів є те, що вони були поширені на більш широких територіях, ніж територія розповсюдження культури полів поховань, насамперед у містах Північного Причорномор'я.

Поширення більшості цих виробів (амфори, червонолакова кераміка, світильники, скляний і металевий посуд, культові фігурки, вотовні ручки та інші дрібні речі) в північно-причорноморських центрах полегшує їх датування, враховуючи те, що міста Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші) інтенсивно розкопувалися на протязі багатьох десятків років, в результаті чого було одержано велику кількість датованого матеріалу.

Слід відзначити, що з самого початку відкриття пам'яток полів поховань дослідники, починаючи від В. В. Хвойка, розглядали всі без винятку вироби названих вище груп речей як привізni римські. Тому до категорії привізних поряд з дійсно привізними предметами були заражовані й місцеві вироби. Інколи для такого твердження не було іншої підстави, як передбачений погляд, нібито такі речі, як, скажемо, амфора або скляний предмет, можуть бути тільки античними, а не місцевими виробами.

Такий підхід, по суті принижуючий значення ремесла ранньослов'янського населення, є неправильним. Він може бути спростований археологічними фактами, а також даними з історії ранніх слов'ян. Письмові пам'ятки говорять нам про ранньослов'янські племена „антів“, як про могутні племена, відомі своєю військовою силою і великою вагою в міжнародних подіях. Археологічні пам'ятки свідчать про давню землеробську культуру слов'ян, з численними поселеннями, з розвинутим ремеслом, з різноманітним і багатим інвентарем².

Серед посуду культури полів поховань досить поширеним був амфорний посуд.

В Корчоватському могильнику була знайдена амфороподібна посудина темнорожевого кольору типу фазоських амфор III—II ст. ст. до н. е.³.

Значно більше амфорного посуду відомо нам з пам'яток черняхівського типу, де він становить уже кілька груп.

¹ Джерелами для статті були роботи, присвячені пам'яткам культури полів поховань (роботи М. Ю. Смішка, Е. В. Махно, В. В. Хвойка, М. Я. Рудинського), періодичні та звітні видання, а також матеріали деяких музеїв (Київського, Львівського, Прилуцького, Роменського). До названих видань слід додати працю К. Маєвського про пам'ятки торгівлі з Римською імперією (K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949), а також архівні матеріали Інституту археології АН УРСР.

² Культура полів поховань, займаючи великий простір і існуючи протягом довгого часу, не є чимсь однорідним, вона становить кілька груп пам'яток, які мають свої локальні і хронологічні особливості.

Розглянуті в роботі місцевознаходження відносяться до різних груп пам'яток культури полів поховань: до ранньої корчоватсько-зарубинецької (II—I ст. до н. е.) і до більш пізньої і численної черняхівської (перша половина I тисячоліття н. е.). Деякі пам'ятки західних областей УРСР відносяться до локальних груп культури полів поховань: до липицької групи (I ст. до н. е. — III ст. н. е.), розташованої по верхній течії р. Дністра, і до групи прикарпатських курганів (II ст. до н. е. — VI ст. н. е.), розташованих у передгір'ях Карпат.

³ І. М. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, I, К., стор. 104, рис. 8.

Перша з таких груп своїм матеріалом настільки подібна до основного для полів поховань виду сіроглиняного посуду, що дісталася у дослідників назву не амфор, а „амфоровидних посудин“.

Це посудини до 0,35 м висоти з округлими бочками, плоским дном і двома ручками. Зовнішнім виглядом вони нагадують грецькі амфори¹ і за своїм призначенням, очевидно, також служили для зберігання продуктів або рідин. Щодо матеріалу, то вони абсолютно тодіжні з сіроглиняним посудом культури полів поховань.

Такі амфоровидні посудини відомі з багатьох пам'яток культури полів поховань: з Черняхівського могильника, с. Дідівщини, с. Пишальників (Київська обл.), з с. Гурбінців (Полтавська обл.), з с. Переярієля і с. Нижнього Струтиня (прикарпатські кургани) тощо.

Другу, досить численну, групу амфорного посуду становлять невеликі (висота близько 0,50 м) вузькогорлі амфори, відомі з шарів північно-причорноморських центрів, датованих римським часом, де вони визначаються в межах I—III ст. ст. н. е. Це — амфора з с. Миколаївки², верхня частина амфори з Мірмекія³, амфора з Інкермана⁴, амфора з Бельбека⁵ та амфора з Танаїса⁶. Ця група в свою чергу поділяється на дві підгрупи. До першої підгрупи належать вузькогорлі амфори з витягнутою нижньою частиною, яка поступово донизу звужується і закінчується „трубочкою“ (типу табл. I, 1). Діаметр бочка звичайно не перевищує $\frac{1}{3}$ висоти амфори. Середня частина тулуба вкрита горизонтальними жолобками. Прикладом цієї підгрупи амфор можуть бути амфори з Миколаївки та з Інкермана.

Амфора з Інкермана датується другою половиною III ст. н. е. і, як відмічає автор, можливо, навіть IV ст. Можливість датувати цю амфору IV ст. н. е. С. Ф. Стржелецький припускає на підставі датування аналогічних амфор з Миколаївки та з херсонеського склепу № 242, розкопаного Р. Х. Лепером, де були знайдені монети від початку III до середини IV ст.⁷. Але в склепі № 242 було виявлено 14 поховань, причому монета Юліана (IV ст.) знайдена не біля кістяка з амфорою, а біля іншого. Навпаки, біля ніг кістяка з амфорою знайдена монета Гордіана (238—244 рр. н. е.). Отже, обставини знахідки херсонеської амфори дають більше підстав для датування її III ст., ніж IV.

Слід відзначити Інкерман, як один із центрів розповсюдження подібних амфор. Крім зазначененої амфори, описаної С. Ф. Стржелецьким, чотири такі ж амфори, які зараз знаходяться в Київському історичному музеї, походять з Інкермана (амфори $\frac{\text{И}-41}{223}, \frac{\text{И}-41}{250}, \frac{\text{И}-41}{96}, \text{И}-1940$)

Серед пам'яток культури полів поховань відомо сім амфор (цілих) описаного типу (табл. I, 1) з таких місцезнаходжень:

1. Дві амфори з с. Ганнівка (кол. Ганів), Коломийського району, Станіславської області (поховання)⁸.

¹ ИАК, вип. 13, стор. 148, рис. 94. ИАК, вип. 8, табл. V, 50.

² M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka“, Praehist. Zeitschrift, 1913, Bd. V, N. 1—2, стор. 91, рис. 101. M.

³ В. Ф. Гайдукевич, Е. И. Леви, Е. О. Прушевская, Раскопки сев. и зап. частей Мирмекия, МИА № 4, стор. 120, рис. 16.

⁴ С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., Советская Археология, IX, стор. 295, рис. 7.

⁵ Г. И. Мосберг, К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма, Советская археология, VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 1.

⁶ Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 72—74, рис. 28.

⁷ Р. Х. Лепер, Дневник раскопок Херсонесского некрополя, Херсонесский сборник, II, Севастополь, 1927, стор. 252.

⁸ Львівський історичний музей, інв. № 2463/1, 2463/2.

2. Амфора з с. Максимівки, Збаразького району, Тернопільської області (випадкова знахідка) ¹.

3. Амфора з кол. х. Савинського, Полтавської області (випадкова знахідка) ².

4. Амфора з с. Гурбінців, Пирятинського району, Полтавської області (могильник) ³.

5. Амфора з х. Холодного, Смілівського району, Сумської області (випадкова знахідка, табл. I, 1) ⁴.

6. Амфора з с. Єрківців, Переяслав-Хмельницького району, Київської області (поселення) ⁵.

До другої підгрупи вузькогорлих амфор, які датуються в Причорномор'ї II—III ст. н. е., належать амфори з округлою нижньою частиною (табл. I, 2) ⁶. Цей тип представлений в лісостеповій смугі поки що тільки однією знахідкою на території, де зустрічаються поселення полів поховань, але на поселенні (в житлі) іншого типу, очевидно ранньороменського, — в с. Бесідівці, Смілівського району, Сумської області (типу табл. I, 2) ⁷.

Інші відомі нам у пам'ятках полів поховань амфори (III група) на перший погляд досить різноманітні щодо форми шийок, ручок, дна. Але всі вони мають спільні риси, що об'єднують їх і, разом з тим, відрізняють від амфор попередньої групи. Розмір цих амфор більший (до 0,64 м), значно вкорочені шийка і ніжка за рахунок збільшення тулуба, самий тулуб розширяється, що збільшує місткість посудини. У зв'язку з укороченням шийки укорочуються і ручки. Як і раніше, середня частина тулуба вкрита горизонтальними жолобками. Таких амфор у культурі полів поховань відомо п'ять (три з них — в групі прикарпатських курганів).

1. Амфора з с. Нижнього Струтиня, Рожнятівського району, Станіславської області (поховання) ⁸. Висота її 0,61 м, тулуб округлий, майже яйцевидної форми, дно плоске, ручки і шийка короткі, вінця відігнуті (табл. I, 7).

2. Амфора із с. Кам'янка (кол. Камінне), Ланчинського району, Станіславської області (поховання) ⁹. Висота її 0,64 м, тулуб округлий, донизу звужується і закінчується конічним дном. Шийка коротка, ручки зігнуті під гострим кутом і піднімаються над шийкою (табл. I, 6).

3. Амфора із с. Грушівка, Коломийського району, Станіславської області (поховання) ¹⁰. Висота її 0,46 м, тулуб розширений у плечах і звужений донизу, з конічним дном. Шийка коротка, з прямими непотовщеними вінцями, ручок немає (табл. I, 4).

¹ Львівський історичний музей, інв. № 3464.

² М. Я. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського державного музею, Полтава, 1928, стор. 26, табл. VI, 14.

³ Знаходиться в Прилуцькому історико-краєзнавчому музеї.

⁴ Знаходиться в Роменському історико-краєзнавчому музеї. М. Семенчик, Випадкові археологічні знахідки на Роменщині, Хроніка археології та мистецтв, ч. I, 1930, стор. 70.

⁵ Матеріали експедиції В. М. Даниленка і А. Д. Столяра.

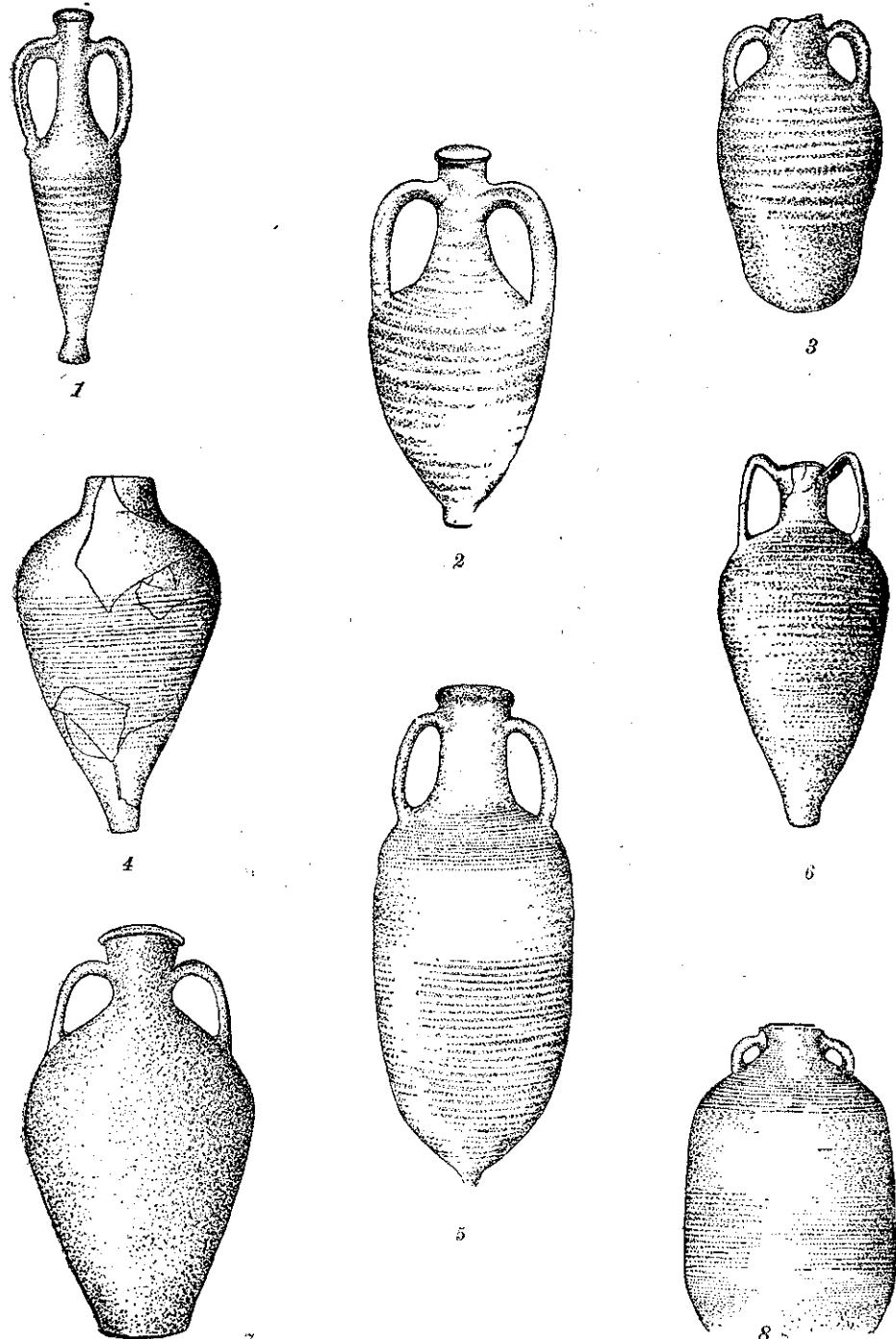
⁶ Г. И. Мосберг, К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма, Советская археология, VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 1; Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 72—74, рис. 28 (табл. 1, 2).

⁷ Матеріали експедиції 1949 р., керованої Е. В. Махно.

⁸ Львівський історичний музей, інв. № 2420.

⁹ Там же, інв. № 2419.

¹⁰ Там же, інв. № 2421.



Типи амфор I тисячоліття н. е.
1—3 — типи, поширені в смузі Лісостепу і в Причорномор'ї, 5 — тип причорноморської амфори кінця III—IV ст. н. е., 4, 6—8 — типи місцевих амфор, поширеніх у смузі Лісостепу.

4. Амфора із с. Ягнятини, Ружинського району, Житомирської області (поселення)¹. Висота її 0,60 м (нижня частина не збереглась). Амфора має широкий тулуб неправильної форми і дуже короткі шийку і ручки (табл. I, 8).

Точних аналогій описаним амфорам знайти не вдалось. Але звертає на себе увагу група „пізньоримських“ амфор, яка датується в північно-причорноморських містах другою половиною III ст. н. е. і, в основному, IV ст. н. е. Це амфора з Ольвії часу „не раніше другої половини III ст.“², уламки амфор з Пантікапея і Фанагорії IV ст.³, амфора з Харакса IV ст.⁴, амфора з Мірмекія III—IV ст.ст (табл. I, 5)⁵, амфора з Танаїса кінця III—IV ст.⁶.

Амфора з Харакса датується двома монетами Рескупоріда VII (323—325 рр.), уламки амфор з Пантікапея та Фанагорії — світильником IV ст., фрагментами скляних посудин другої половини IV ст. та керамікою „terra sigillata“ IV ст. Амфори з Мірмекія і Танаїса датуються на підставі аналогії з амфорами, знайденими в Хараксі та Керчі.

Амфори з Мірмекія, Ольвії, Харакса і Танаїса майже зовсім ідентичні і, очевидно, становлять групу, характерну для IV ст. н. е. Вони мають досить широку і коротку шийку, короткі ручки і довгастий тулуб неправильної форми, який закінчується гострим виступом на дні (табл. I, 5).

Реконструйована амфора з Пантікапея відрізняється від амфор щойно описаної групи більш правильною яйцевидною формою тулuba, зігнутими у вигляді правильного півкола ручками і, очевидно, являє собою якусь іншу різновидність амфор цього часу.

Спільною для всіх цих амфор є риса, яка відмічалась у третій групі амфор культури полів поховань: короткі шийка і ручки і розширеній, округлий тулуб. Ця риса, власне, характерна уже для середньовічних амфор, де вона ще більше посилюється.

Звертаємо увагу на те, що в окремих своїх частинах амфори третьої групи мають аналогії серед північно-причорноморських амфор IV ст. н. е. Наприклад, конічна форма dna амфор з Кам'янки і Грушеві наближається до форми dna фанагорійських амфор, а форма верхньої частини (шийка і ручки) амфори з с. Нижнього Струтиня наближається до форми верхньої частини пантікапейських амфор. В цілому ж наші чотири амфори лишаються цілком своєрідними, і аналогії для них знайти не вдалось.

Близькість загальних пропорцій названих чотирьох амфор до причорноморських амфор кінця III—IV ст. н. е. дозволяє вважати цю групу амфор культури полів поховань більш пізньою у порівнянні з вузькогорлими і датувати її починаючи з цього часу.

Звичайно, матеріалу ще не настільки багато, щоб можна було робити остаточні висновки, але, визначаючи час дослідженої нами

¹ Є. В. Махно, Поселения культуры „полів поховань“ на північно-західному правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, стор. 167, табл. II, 7.

² Л. М. Славин, Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг., Ольвия, т. I, К., 1940, стор. 77, рис. 59.

³ В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, вип. 80, стор. 48, рис. 8, стор. 85, рис. 44.

⁴ В. Д. Блаватский, Раскопки Харакса в 1931—1933 гг., ВДИ № 2 (3), 1938, стор. 327—328.

⁵ О. Э. Ланговая, Позднеримская амфора из Мирмекия, Советская археология, VII, стор. 290.

⁶ Т. Н. Кипович, Танайс, М.—Л., 1949, стор. 74, рис. 285.

пізньої групи амфор, особливо їх верхньої хронологічної межі, можна припустити, що деякі амфори з пізньої групи відносяться до середини I тисячоліття чи до ще більш пізнього часу. Так, ягнятинська амфора неправильною формою свого тулуба наближається до причорноморських амфор IV ст., але має, порівняно до них, значно коротші шийку і ручки. Ця риса ставить її близче до середньовічних амфор. Грушовидна амфора з с. Кам'янка з піднятими над шийкою ручками також тяжить до більш пізнього типу, загалом поширеного починаючи з X ст.¹. Вона є найбільш ранньою знахідкою цього типу амфор.

5. Амфора із с. Коровинців, Недригайлівського району, Сумської області (знайдена разом з іншими 23 посудинами культури полів поховань при копанні колодязя)². Висота її 0,51 м, тулуб округлий з маленьким виступом на дні, шийка вузька і досить висока, з потовщенями вінцями, дугасті ручки далеко відстоять від тулуба.

На відміну від описаних чотирьох амфор амфора із с. Коровинців має більше спільніх рис з деякими причорноморськими амфорами. Порівняння з останніми дозволяє віднести цю амфору також до третьої групи пізніх амфор. Гострий виступ на дні, як уже згадувалось, є характерним для причорноморських амфор IV ст. Верхня половина амфори дуже близька до амфори із Херсонеса, знайденої в культурному шарі, датованому монетами IV — поч. VI ст.³, і до ще більш пізньої амфори, знайденої в одному з поховань могильника біля Агойського аула, який в цілому дав знахідки VII—VIII ст. ст.⁴. Відрізняється описувана амфора від двох останніх більш округлою нижньою частиною і виступом на дні.

На вказаних прикладах бачимо, як змінювався тип амфор у I тисячолітті н. е. від вузькогорлих з витягнутим дном до широкогорлих з об'ємистим неправильної форми тулубом і невеликими ручками. В другій половині I тисячоліття (VI—X ст. ст.) поширюються невеликі яйцевидні амфори (табл. I, 3), відомі серед так званих салтівських пам'яток на Дону, а також на Тамані і в Криму⁵. Такий самий тип амфор відомий і у візантійських шарах Дакії (VI ст.)⁶. Ці амфори з'являються і на території, що нас цікавить. Одна амфора знайдена у с. Ярмолинцях,

¹ М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, ИГАИМК, вип. 131, стор. 70, рис. 33, 6, 8; И. А. Хойновский, Раскопки Великокняжеского двора в Киеве, 1892, табл. XVII, 100; А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА № 17, стор. 105, рис. 56—59; И. И. Ляпушкин, Славяно-русские поселения IX—XII ст. ст. на Дону и Тамани, МИА № 6, стор. 223, табл. IX, 6; стор. 208, табл. IV, 5, 9.

² Роменський історико-краєзнавчий музей, інв. № 1007. Інформація Г. Д. Литвяка. Очевидно, цю ж амфору має на увазі І. И. Ляпушкин: И. И. Ляпушкин, Памятники культуры „полей погребений“ первой половины I тысячелетия н. э. днепровского лесостепного левобережья, Советская Археология, XIII, стор. 18.

³ А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСИИМК, вип. XXXV, стор. 112—114, рис. 36, 7.

⁴ А. А. Миллер, Разведки на Черноморском побережье Кавказа в 1907 г., ИАК, вип. 33, стор. 87, рис. 19, 8.

⁵ И. И. Ляпушкин, Славяно-русские поселения IX—XII ст. ст. на Дону и Тамани, МИА № 6, стор. 210, табл. III, 2, XI, 4, 8; М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, стор. 70, рис. 34, стор. 72, рис. 35. А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСИИМК, вип. XXXV, стор. 110, рис. 34, 1; Средневековый Херсонес, МИА № 17, стор. 106, рис. 60; В. Ф. Гайдукевич, Памятники раннего средневековья в Тиритаке, Советская археология, VI, стор. 203—204, рис. 14.

⁶ V. Parvan, Dacia, VII—VIII, 1937—1940, стор. 383, рис. 15.

Роменського району, Сумської області (табл. I, 3)¹, інша — на Канівщині².

Крім того, відомо ще 16 місцезнаходжень пам'яток культури полів поховань, де були знайдені уламки амфор.

*

У пам'ятках культури полів поховань відомо два факти знаходження червоноолакової кераміки:

1. Червоноолаковий глек з Черняхівського могильника, висотою 17,3 см (табл. III, 1). Глек має округлі бочки і ручку, зроблений з червоної глини. Поверхня його, за винятком нижньої частини, вкрита червоним лаком невисокої якості, який місцями переходить у коричневий.

Зважаючи на нерівномірний випал і невисоку якість лаку, посудину можна визначити як малоазійський або північно-причорноморський виріб II — першої половини III ст. н. е.

2. 18 фрагментів червоноолакових посудин із с. Зненигорода, Бобринського району, Львівської області (випадкова знахідка)³. Вісім з них реконструйовані в цілі посудини. Глина старанно оброблена, червоного кольору, майже без домішок (є невелика кількість частинок слюди). Лак, у тих місцях, де він зберігається, — густий, бліскучий, яскравочервоного кольору. Посудини мають чітко окреслені контури і здебільшого являють собою типові для червоноолакової кераміки форми:

№ 3432 — тарілка з вертикальним краєм, плоским дном і високою кільцевою ніжкою, з двома рельєфними кантиками вгорі і внизу краю (табл. II, 3)⁴,

№ 661 — невелика чашка із закругленими стінками і високою кільцевою ніжкою (табл. II, 5)⁵.

№ 659 — чашка з прямим краєм, оздобленим рельєфним кантиком у нижній частині і двома — у верхній, з косими стінками і високою кільцевою ніжкою (табл. II, 2)⁶.

№ 3433 — миска з косими, трохи закругленими стінками, дуже відігнутими вінцями і високою кільцевою ніжкою⁷. На вінцях — орнамент у вигляді грона винограду, зроблений білою фарбою (табл. II, 4).

Миска без номера (Львівський історичний музей) з косим краєм, відігнутими вінцями, сильно вигнутим додори дном і високою кільцевою ніжкою (табл. II, 1)⁸.

Десять інших фрагментів мають такий самий характер глини, домішок, лаку, як і зазначені посудини.

Шість фрагментів мають рельєфний орнамент, головним чином у вигляді ряду півовалів (табл. II, 7).

Особливо багато орнаментований уламок № 3436/2. Поверхня його розділена рельєфними, складеними із злитих кульок лініями на поля, в яких розташовані фігури — крилатий амур, чоловіча постать з перекинутим через плече плащем та ін.

¹ Роменський історико-краєзнавчий музей.

² Древности Приднепровья, вип. II, табл. XXXV, 791.

³ Львівський історичний музей, інв. № 3432—3434, 3436 (1—10), один — без номера; Інститут суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР, II 659, II 661, II 662, один — без номера.

⁴ Типу T. Klaprohitsch, Die Keramik römischer Zeit aus Olbia, 1929, табл. II, 19a.

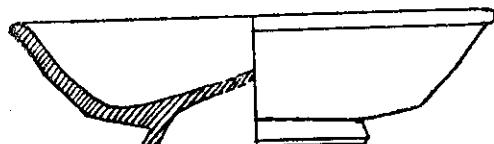
⁵ Типу S. Loeschcke, Sigillata — Töpfereien in Tschandarly, Athen. Mitteil., XXXVII, 1912, табл. XXVIII, 20.

⁶ Близька до типу S. Loeschcke, табл. XXVIII, 19.

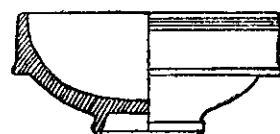
⁷ Близька до типу Т. Н. Кніпович, Тананс, стор. 70, рис. 25, 5.

⁸ Типу S. Loeschcke, табл. XXVIII, 26a.

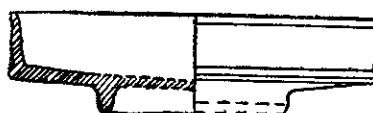
ТАБЛИЦЯ II



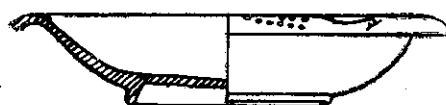
1



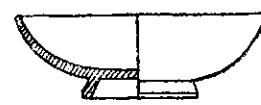
2



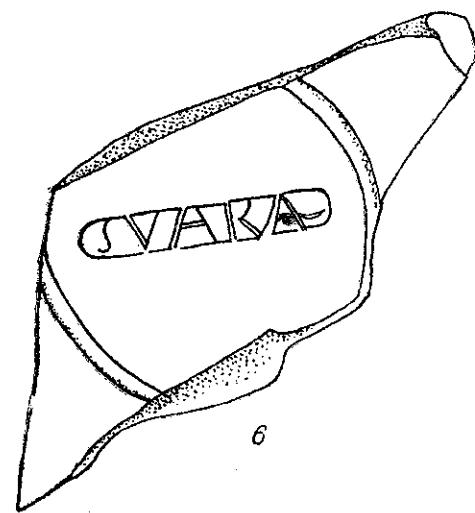
3



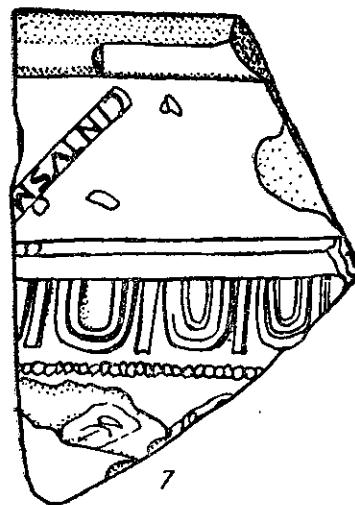
4



5



6



7

Зразки червонолакової кераміки з с. Звенигорода, Бобркського району
Львівської області.

Особливий інтерес для датування посуду та вияснення його походження являють собою два клейма гончарів. На фрагменті № 3436/3 на дні є прямокутне клеймо з написом SVARA(D) у середині (табл. II, 6). На фрагменті 3436/4 під вінцями косо поставлено також прямокутне клеймо з іменем CINTUSM(US) у середині (табл. II, 7).

Посуд з ім'ям CINTUSMUS відомий з трьох пунктів Східної Галлії: Zezoux (перша половина II ст. н. е.), Ittenweiler (середина II ст. н. е.) і Rheinzabern (середина II ст. н. е.).

Посуд з ім'ям майстра SVARAD відомий у південній Галлії в місцевості Bonassac за часів Флавіїв (69—96 рр. н. е.)¹.

Червоноолакова кераміка із Звенигорода — дуже рідка і, разом з тим, цікава знахідка, яка свідчить про поширення торгових зв'язків придністровського населення, які досягали навіть Галлії.

Посудини із Звенигорода, як свідчать клейма на них, належать до різного часу: з клеймом SVARA(D) — до I ст. н. е., з клеймом CINTUSM(US) — до II ст. н. е.

У Звенигород ці посудини могли попасті або в кілька прийомів, або одночасно. Останнє припущення, треба думати, більш ймовірне, бо в нас немає даних про скільки-небудь постійні торгові зв'язки з далекою Галлією, такі, як, скажемо, з Причорномор'ям.

Знахідки червоноолакової кераміки в пам'ятках культур полів походянь обмежуються вказаними, якщо не рахувати малодостовірний глек „теракотової барви“ з кургану „Три брати“ біля с. Мар'янівки, Бишівського району, Київської області, який був на виставці XI археологічного з'їзду².

Взагалі треба відзначити, що в складі комплексів полів поховань червоноолакова кераміка дуже нечисленна, хоч вона досить широко використовувалась у північно-причорноморських містах і поселеннях і навіть у городищах низового Дніпра, обслідуваних В. І. Гошкевичем³.

Це явище легко пояснюється тим, що в музеї Лісостепу був поширеніший інший тип посуду, який стояв досить близько до червоноолакового посуду. Це — сірголіняні посудини, найчастіше лощені миски. Біконічна форма таких мисок з кільцевою ніжкою в цілому відповідала формі тарілки або чашки червоноолакової кераміки. Деякі посудини обох типів бувають навіть зовсім тодожні, наприклад, мисочка з Кантемирівки, Чутівського району, Полтавської області⁴ і червоноолакова мисочка з Ольвії⁵, глек з Черняхівського могильника і червоноолаковий глек з Ольвії⁶ та ін.

Аналогічними є й такі риси, як старанна обробка глини, в одному випадку вкритої лаком, в іншому — лощеної.

Близькість форми і техніки виготовлення посуду обох груп вказує на можливість однакового призначення їх, а значить і на можливість заміни одного виду іншим.

Очевидно, цим і треба пояснювати дуже незначне поширення червоноолакової кераміки в пам'ятках культури полів поховань.

¹ Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929 до 1932 р., Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLII, 1933, стор. 113—130.

² Каталог XI археол. съезда в Киеве, К., 1899, стор. 55, № 98.

³ В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, вип. 47.

⁴ М. Я. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, I, 1931, стор. 136, табл. I.

⁵ T. Knipowitsch, Die Keramik römisch. Zeit aus Olbia, Frankfurt a. M., 1929, табл. IV, 3.

⁶ Там же, табл. III, 40.

На території культури полів поховань відомо три випадки знаходження глиняних світильників.

1. У 1929 р. в м. Києві, на вул. ім. 9 січня (кол. Богоутівській), був знайдений світильник. Підозра в підробці, викликана незвичайною формою світильника, відпала після перевірки В. Г. Ляскоронським обставин знахідки на місці. Світильник (висота 3,6 см, діаметр 15 см) має 15 ріжків з круглими отворами для гнота, розташованих у вигляді розетки, невеликий отвір посередині, вушко з круглим отвором і кільцеву ніжку.

Верх світильника прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді арок, які підтримують колони доричного стилю, і масок бородатих силенів, розташованих між арками. У центрі світильника в рельєфному колі зображені два гладіатори в касках з щитами та короткими мечами.

Форма світильника з багатьма ріжками, розташованими по кругу, відома серед світильників римського часу, хоч трапляється і рідко. Так, у збірці О. Вальдгауера представлені світильники I—II ст. ст. н. е. з Італії; вони мають 7 і 11 ріжків¹. Відомі також і зображення гладіаторів на щитках світильників Причорномор'я (Керч, Ольвія) і Заходу (Майнц), які датуються здебільшого I або I—II ст. ст. н. е.².

2. Світильник із с. Товстого, Гримайлівського району, Тернопільської області (випадкова знахідка)³, висотою 3,5 см, діаметром 6,8 см. Світильник має круглу форму, один ріжок, невеликий круглий отвір посередині верхньої кришки, два виступи по боках і кільцеву ніжку. Поверхня вкрита чорним лаком. Щиток орнаментований розеткою з 18 вдавлених променів. На дні, замкнуті кільцевою ніжкою, вдавлені літери АТ. Подібні світильники з округлим ріжком, прикрашеним волютами і розеткою на щитку, також є в збірці О. Вальдгауера⁴. Два з них походять з Італії, два — з Керчі. Всі вони датуються I ст. н. е.

3. Світильник із с. Журавки, Варвинського району, Чернігівської області⁵ (висота 8 см, діаметр 17,5 см) виготовлений із сірої глини з домішкою кварцу, має шершаву поверхню, два вушка, ріжок і закритий (без отвору) щиток, орнаментований п'ятьма концентричними вдавленими лініями, що чергуються з трьома хвилястими.

Світильник не схожий на античні типи і має багато спільногого з місцевим сіроглинняним посудом.

*

У пам'ятках культури полів поховань були дуже поширені скляні вироби — посуд, намисто, браслети, каблучки та інші дрібні прикраси.

Скляних посудин відомо 9 екземплярів. Більшість з них має конічну форму.

1. У Черняхівському могильнику було знайдено три конічних кубки. Один з них (висота 11 см) виготовлений з безколірного скла, товсто-стінний, має злегка конічну форму із закругленим дном (табл. III, 2). Поверхня орнаментована трьома рядами плоских прошліфованих овалів. На дні (із зовнішнього боку) є такий самий овал. Кубок виявлено

¹ О. Вальдгауер, Античные глиняные светильники, СПБ, 1914, № 303, 304.

² Там же, № 142, 334; F. F r e m e r s d o r f, Römische Bildlampen, Bonn und Leipzig, 1922, стор. 130, рис. 84.

³ Львів, історичний музей, інв. № 3425.

⁴ О. Вальдгауер, Античные глиняные светильники, СПБ, 1914, № 202, 247 і особливо з чорним покриттям № 201, 248.

⁵ Знаходиться в Прилуцькому історико-краєзнавчому музеї.

у похованні № 160, де була знайдена золота монета (ауреус) Гордіана III (238—244 рр. н. е.).

2. Другий кубок висотою 10,5 см зроблений з тонкого безколірного скла. Його форма у порівнянні з першим кубком більш витягнута, майже циліндрична. Поверхня також орнаментована трьома рядами прошліфованих овалів.

На могильнику був знайдений також ще один уламок кубка з прошліфованими овалами.

Тип скляного кубка з рядами прошліфованих овалів, який звичайно виготовлявся з безколірного або зеленуватого скла, був поширений у III—IV ст. ст. н. е.

Найближчу аналогію з нашими кубками становить кубок з Миколаївського могильника, виготовлений із зеленуватого скла, висотою 11 см, з чотирма рядами прошліфованих овалів. Могильник спочатку був датований автором I ст. до н. е. — I ст. н. е., але згодом більшість могил була передатована на III ст. н. е.¹.

Близько 30 подібних кубків відомо з Данії, Швеції і Норвегії, де вони розглядаються, як привізні з південних країн. Ці кубки походять з поховань, що датуються монетами III—IV ст. ст.². Конічні скляні посудини з неорнаментованою поверхнею відомі з римського табору *Dunapentele* (Паннонія), який також датується знайденими у ньому монетами III і в основному IV ст. н. е. Кубки з рядами прошліфованих овалів відомі з території Польщі³.

З пам'яток полів поховань відомі ще три конічні кубки, але прикрашені в інший спосіб — геометричними візерунками, зробленими емаллю. Тип скляних посудин, прикрашених накладним орнаментом із скла або емалі, також був поширений в Європі починаючи з III ст. н. е. Але на відміну від посудин першого типу, ці посудини існували протягом довгого часу, аж до другої половини I тисячоліття н. е.

3. Кубок із с. Більче-Золото, Борщівського району, Тернопільської області (випадкова знахідка), висотою 10,5 см, конічної форми, на кільцевій ніжці, прикрашений хвилястою лінією із спущеними вниз петлями, зробленими з емалі, і двома рельєфними валиками під вінцями (табл. III, 5). Подібний кубок відомий з поховання на Помор'ї, яке було датоване III ст. н. е.⁴.

4. Кубок із с. Городниці, Городенківського району, Станіславської області (поховання), конічної форми, вужчий за попередні, виготовлений із зеленого скла, прикрашений орнаментом з емалі у вигляді рельєфного валика під вінцями, від якого спускається до dna хвиляста лінія, має широку підставку (табл. III, 3). Аналогічна посудина відома з Польщі. Посудини, дуже схожі на цей кубок⁵, відомі по знахідкам з Данії і відносяться в основному до другої половини III ст. н. е. Але вони трапляються і в більш пізніх пам'ятках. Зокрема на Готланді

¹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolaewka“, Praehist. Zeitschrift, 1913, Bd. V, N. 1—2, стор. 86, рис. 961 H; Südrussland im Altertum, Bonn und Leipzig, 1921, стор. 362; Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. XIII, Berlin, 1929, стор. 112.

² A. Kisa, Das Glas im Altertume, T. III, Abt. XI; O. Almgren, Die Funde antiker Gläser in Skandinavien, Leipzig, 1908, стор. 905—907, рис. 376—379.

³ K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 12, 92, 93, табл. XI, 8, 10.

⁴ T. Wieczorowski, Grób ciałopalny z okresu rzymskiego w Linówcu, Przegląd archeologiczny, t. V, z. 2—3, 1935—1936, стор. 187, рис. 3.

⁵ A. Kisa, Das Glas im Altertume, т. III, стор. 909—910, рис. 382.



Речі епохи полів поховань.

1 — червонолаковий глек, 2, 3, 5, 7 — скляний посуд, 4, 8 — бронзовий посуд,
9 — срібна посудина, 6, 10 — бронзові фігурка Гора і вотивна ручка.

відоме поховання з інвентарем VI—VII ст. ст. н. е., в якому був знайдений кубок такого типу¹.

5. Кубок із с. Нижнього Струтиня (поховання)², висотою 7,5 см, виготовлений з червонофіолетового скла, товстостінний, ширший за два описані кубки, майже циліндричної форми (нижня частина розширені, а верхня частина — звужена) із заокругленим дном і кільцевою ніжкою (табл. III, 7). Кубок недбало орнаментований вертикальними прямыми і розташованими між ними хвилястими лініями, зробленими з жовтої і блакитної емалі. Кільцева ніжка зроблена з жовтої емалі.

Деяку аналогію з посудиною із с. Нижнього Струтиня має посудина з острова Еландза³, також майже циліндрична, з округлим дном, на кільцевій ніжці, прикрашена накладним орнаментом із скла.

Посудина датована III—IV ст. ст. н. е. Проте вона відрізняється від посудини із с. Нижнього Струтиня (зеленувате скло, інший мотив орнаменту, орнамент і кільцева ніжка скляні). Темнофіолетовий колір, асиметричність форми і товсті стінки характерні для посудин IV ст. Ale такі риси, як недбалість виробу, заміна скляної ніжки емалевою, а головне — подібність до кубка з Прауст (район Данцига), де в похованні початку VI ст. н. е. була знайдена дуже близька до нашої посудини, дозволили М. Ю. Смішку датувати кубок із Нижнього Струтиня більш пізнім часом — початком V ст. н. е.

У пам'ятках культури полів поховань відомі скляні посудини іншого типу.

6. На поселенні в с. Заліски, Ходорівського району, Дрогобицької області була знайдена неорнаментована банкоподібна скляна посудина із безколірного скла з ледве помітними перехватами під вінцями і біля дна⁴.

Трохи іншого типу, але також банкоподібна неорнаментована посудина знайдена в лагері Dunapentele, який датується монетами III і в основному IV ст. н. е.

Крім названих посудин відомі: кубок з Черняхівського могильника, зроблений із зеленуватого скла, округлої форми з шістьма вертикальними ребрами на бочку⁵, округла чарка з с. Рудка, Тернопільської області із зеленуватого скла на кільцевій ніжці та невелика чащечка з темносинього скла з віялоподібною ручкою з м. Борщева, Тернопільської області. В шістьох пунктах виявлені знахідки уламків скляного посуду.

У пам'ятках культури полів поховань досить поширене було скляне, пастове та камінне намисто, яке також мусить бути використане як датуючий матеріал. Намисто відоме з 12 пунктів.

Відомі і такі скляні вироби, як каблучка (Черняхів), жетони до гри (Кантемирівка) та ін.

*

Металевий посуд, відомий з території, де розповсюджені поля поховань, зустрічається здебільшого в багатих за своїм інвентарем похованнях, часто по кілька посудин у кожному.

¹ A. Kisa, Das Glas im Altertum, т. III, стор. 910.

² Львів, Історичний музей, інв. № 2957.

³ A. Kisa, Das Glas im Altertum, т. III, стор. 910, рис. 384.

⁴ М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР у 1947 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, К., 1951.

⁵ Древности Приднепровья, вип. IV, табл. XIX, 508.

Інвентар поховання з с. Колоколина, Букачівського району, Станіславської області мав в своєму складі уламки декількох бронзових і однієї срібної посудини¹, з яких найбільший інтерес являють собою ручка бронзової посудини з головами Пана і срібна посудина.

1. Плоска ручка бронзової посудини (14 см довжини і 2 см ширини) мала вертикальну грань посередині верхньої поверхні, була зігнута у верхній частині (табл. III, 8). На кінцях ручки були зображення голови Пана. Верхня частина ручки була прикріплена до краю вінець так, що зображення голови Пана звішувалось над порожниною посудини.

Зображення голів Пана з ослічими вухами і ріжками виконані глибокими різкими лініями. Волосся голови і бороди подано у вигляді округлих кілець. На підставі стилю зображень ручка була датована II—I ст. до н. е. — I ст. н. е.

2. Реконструйована (без дна) срібна посудина з Колоколина має форму циліндра (табл. III, 9). Зверху до вінець прикріплені майже у вертикальному положенні срібні стриженьки, які закінчуються двома розгалуженнями у вигляді ріжків дикого барана. Ця посудина нагадує „жертовні столики“ кельтських пам'яток Середньої і Західної Європи пізньолатенського періоду (I ст. до н. е.)².

Поховання в с. Рудка мало в складі свого інвентаря бронзові миску і казанчик.

Відомо ще кілька поховань з бронзовим посудом, який датується початком н. е. Ці поховання становлять окрему групу. Вони вважаються за сарматські, але розташовані на території поширення пам'яток полів поховань, через що їх не можна скинути з рахунку при вивченні цієї культури.

У похованні в с. Караглику, Київської області був знайдений бронзовий ківш з горизонтальною ручкою, яка на кінці розширюється у вигляді круга з отвором посередині (табл. III, 4). На ручці — прямокутне клеймо з латинським написом NCRANIPLOCA³.

Подібні ковші були поширені в I—III ст. ст. н. е. по всій Європі, зокрема на півдні нашої країни. Такий же ківш було знайдено у Танаїсі⁴. Наявність латинських клейм на ковшах цього типу свідчить про римське, можливо італійське, їх походження⁵. Датуються ці ковші в „сарматських“ пам'ятках здебільшого I ст. н. е.

У похованні в с. Трояни, Тишківського району, Кіровоградської області були виявлені такий же бронзовий ківш, бронзове дзеркало з короткою загостrenoю донизу ручкою, датоване I ст. до н. е. — II ст. н. е., і мідний казанчик на високій ніжці з двома вушками і двома фігурками собак на вінцях⁶.

У похованні в с. Цвітне, Єлисаветградківського району, Кіровоградської області були знайдені мідний ківш описаного типу, казанчик, близький за формою до знайденого в Троянах, і ще одна посудина з ручкою⁷.

¹ M. Śmieszko, Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokolinie pow. Rohatynski, Wiadomości Archeol., XIII, Warszawa, 1935; K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 9, 13, 71, 97, табл. VI, 1—3, XIV, 2; Львів, Історичний музей.

² J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, II, 3, стор. 1410—1412, рис. 631.

³ ОАК за 1891 г., стор. 91, № 70.

⁴ Т. Н. Книпович, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 144.

⁵ Там же, стор. 145.

⁶ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 201.

⁷ А. А. Спицын, Обозрение некоторых губерний и местностей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, в. 1—2, стор. 263.

Закінчуячи опис групи „сарматських поховань“, слід згадати про мідний посуд з поховання в с. Ярошівка, Мокроокалігірського району, Київської області (казан, за виглядом близький до описаних) і з с. Петриків, Вільшанського району, Київської області (чаша)¹.

Подібну форму і таку ж довгу горизонтальну ручку мала патера з поселення біля с. Неслухова, Новомилятинського району, Львівської області². На відміну від згаданих „сарматських“ ковшів вона має меншу висоту і більш округлі тулуб і дно. Ручка на кінці не має розширення з отвором.

У скарбі з с. Борочиче, Берестечківського району, Волинської області разом з римськими монетами від I до IV ст. н. е. і глиняною посудиною були знайдені дві срібні посудини³. Одна з них являє собою яйцевидну флягу з пошкодженою верхньою частиною, друга — дзбан у формі груші (розшиrenoю частиною догори) з мисочковидною підставкою і вузькою циліндричною шийкою з кільцевидним потовщенням у основі. Бочок дзбана орнаментований зображенням п'ятикутної зірки і листя аканта між її променями. Шийка орнаментована на зразок риб'ячої луски, а кільцевидне потовщення має орнамент у вигляді малих листків аканта.

Описані посудини були датовані дослідниками II ст. н. е. Однак не виключена можливість, що їх можна датувати і більш пізнім часом. Підставою для цього може бути дзбан візантійського виробу з Суджанського скарбу, в основному схожий з борочицьким, тільки з більш витягнутою еліпсоїдною формою тулуба та з іншими зображеннями на стінках. Дзбан з Суджанського скарбу датується межею IV і V ст. ст. або початком V ст. н. е.⁴.

Із с. Суботова, Чигиринського району, Кіровоградської області і з с. Городища, Олександрійського району, Ровенської області походять дві бронзові посудини горшковидної форми.

З м. Кам'янки-Бузької, Львівської області походить бронзовий глек з ручкою на циліндричній підставці⁵.

*

Якщо розглянуті групи виробів (кераміка, скляні вироби, бронзовий посуд) в основному, лише за деякими винятками, походять з поселень чи могильників, то деякі предмети трапляються тільки у вигляді окремих знахідок. Незважаючи на це, вони становлять значний інтерес для науки.

На території Європи відомі досить численні знахідки вотивних ручок римського часу. Вотивні предмети виготовлялись на честь якоїсь події, відіграючи одночасно роль амулетів, які мали сприяти успіхові або захищати від „злих сил“. На території України відомі поки що дві знахідки вотивних ручок.

1. Вотивна бронзова ручка з кол. Катеринославської губ.⁶ зображує праву жіночу кисть з трьома пальцями, піднятими догори і двома пригнутими, причому великий палець закінчується шишкою (табл. III, 10).

¹ А. А. Спіцын, Обозрение некоторых губерний и местностей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, в. 1—2, стор. 261—262.

² Львівський історичний музей, інв. № 3444.

³ J. Piotrowski, Skarb bogoczycki pow. Horochów na Wołyńiu, Lwów, 1929.

⁴ Л. А. Мацулович, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л., 1934, стор. 30.

⁵ Львівський історичний музей, інв. № 3428.

⁶ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, ИАК, вип. 3, стор. 118—121.

Обидві сторони ручки вкриті рельєфними зображеннями. На долоні зображена жінка з дитиною, над нею — столик з поставленими на ньому предметами. На тильному боці кисті зображені амфора, жаба, гілка дерева, вага і змія, яка перегинається на другий бік ручки, на пригнуті пальці. Під змією — черепаха і ще якісь невиразні предмети. Більшість цих предметів і самий жест руки мусили охороняти людину від „лихого ока“. Зображення жінки з дитиною вказує на те, що ручка була присвячена якоюсь жінкою богам на згадку про щасливі роди. Робота, а також і зображення біля мізинця (флейти, кімвали та інші предмети східних оргастичних культів) характерні для пізньоримської імперії і свідчать про виготовлення ручки в пізньоримський час.

2. Ручка з с. Мишкова, Заліщицького району, Тернопільської області¹, виготовлена з бронзи, зображує праву руку, яка тримає кульку з слідами зламаних ніг (можливо, богині Вікторії) і хрестиками (рис. 1). Ручка всередині порожня, має отвір для гвіздка, яким вона прибивалась до дерев'яного держака. На ручці є напис:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Doliceno

Gaius optio

C(o)h(ortis) I H(i)sp(anorum) x(miliariae)

V(otum) s(olvit) L(ibens) m(erito)².

Тобто: командир I когорти Іспанського легіону присвятив вотум Юпітеру Доліхенусу.

Культ Юпітера Доліхенуса, який шанувався у Сірії, був пов'язаний з культом Вікторії і був поширеній у римських таборах. Відомо, що в Дакії у II ст. н. е. дійсно стояв цей іспанський легіон. Тому виготовлення ручки слід віднести до II ст. н. е. — цим же часом датують ручку спеціалісти і на підставі напису.

На території України відомі п'ять знаходжень бронзових культових фігурок Ізіди і Гора.

Бронзова фігурка Гора з с. Великої Кам'янки, Коршівського району, Станіславської області³ мала висоту 7,9 см. Фігурка зображує голого напівсидячого хлопчика з прикладеним до рота вказівним пальцем (табл. III, 6). За плечима лишилась частина кільця для прив'язування. Риси обличчя подані сумарно, взагалі виготовлення недосконале і свідчить про масовість продукції.

Фігурки Ізіди і Гора відомі також з с. Жабинців, Пробіжнянського району, с. Могильниці, Буданівського району, х. Синькова, Козівського району, Тернопільської області, з м. Ровна⁴.

Зображення Гора і Ізіди часто виступають у мистецтві Римської імператорської епохи у зв'язку з поширенням культу Ізіди і Серапіса. Ці фігурки в масовій кількості виготовлялись у пізньоримську епоху як в Єгипті, так і в деяких римських провінціях. Відомо, що в Ольвії за часів правління Олександра Севера (222—235 рр. н. е.) був також



Рис. 1. Бронзова вотовна ручка з с. Мишкова.

¹ Львівський історичний музей, інв. № 3435.

² D. Lusthaus, Brązowa rączka wotywna z Myszkowa, Archeologia, I, 1947.

³ Львівський історичний музей, інв. № 3426.

⁴ W. Antoniewicz, Archeologja Polski, Warszawa, 1929, стор. 173.

дуже розвинутий культ Ізіди і Серапіса. Можна припустити, що згадані фігурки були привезені з Ольвії у III ст. н. е.

У м. Новгороді-Сіверському був знайдений різьблений камінь римської роботи, який колись був вправлений у перстень і служив печаткою¹. На камені зображений римський воїн у звичайному костюмі — шкіряному панцирі, шоломі, туніці. В лівій руці воїн тримає щит, а правою збирається покласти пальмову гілку до ніг статуї, яка стоїть перед ним. Судячи з того, що біля підніжжя п'єдесталу зображені собака і змія, — це статуя богині Гекати. Особливості виготовлення зображення вказують на його час — першу половину II ст. н. е.

У Києві на території Софійського заповідника був знайдений овальний медальйон з різьбленим зображенням Венери перед дзеркалом і крилатими купідонами по боках². Досить грубе, в натуралистичному стилі зображення було датоване Мілєєвим IV ст. н. е.

*

Численну групу окремих знахідок на території культури полів поховань становлять скарби. На території України відомо до 100 скарбів першої половини I тисячоліття н. е. Більшість з них, як уже згадувалось, складалася з римських монет і лише невелика частина мала у своєму складі інші вироби. До таких належать Ніжинський, Ласківський та згадуваний уже Борочицький скарби³.

До складу Ніжинського скарбу, крім римських монет I—II ст. ст. н. е., входила срібна позолочена фібула, яка складалася з круглого і ромбічного щитків, дужки і двох перекладок з пружинами (рис. 2). На поверхні фібули були гнізда з гранатами (альмандин) і прикраси з крученої дроту⁴.

Аналогічні інкрустовані вироби добре відомі по знахідках у північно-причорноморських центрах, в першу чергу в Керчі. Такі особливості фібули, як орнамент з крученої дроту, а також нешліфований альмандин, дуже характерні для північно-причорноморських виробів перших століть н. е. У пізніших виробах використовувався звичайно альмандин з шліфованою поверхнею. Ніжинську фібулу, очевидно, слід вважати виробом північно-причорноморських центрів (можливо Керчі) III — початку IV ст. н. е.

Аналогічні дві фібули були в складі скарбу, виявленого в с. Ласків, Володимир-Волинського району, Волинської області.

У складі Ласківського скарбу, крім згаданих фібул і срібної чаші, було знайдено сім пізньоримських золотих медальйонів IV ст. н. е., які разом з іншими медальйонами, знайденими в скарбах [золоті медальйони Констанція II (335—361 рр.) з Успенської лаврської церкви, Іовіана (363—364 рр.) з с. Борочиче, два золотих медальйони Траяна (98—177 рр.)⁵ з с. Брані, Берестечківського району, Волинської області⁵,

¹ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, ИАК, вип. 3, стор. 414—418.

² М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, стор. 248.

³ Є згадки про те, що й інші скарби мали в своєму складі, крім монет, також і речі, але, на жаль, їх опису немає.

⁴ М. Макаренко, Ніжинська фібула, Ювілейний збірник, т. I, К., 1928. Гадають, що до складу Ніжинського скарбу входила ще одна прикрашена крученим дротом фібула, схожа на першу за свою форму.

⁵ К. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 14.

мідний посріблений медальйон Люція Вера (161—169 рр.) з київського скарбу на Сінній площі¹], а також у вигляді окремих знахідок [латунний медальйон часів Елагабала (218—222 рр.), знайдений в с. Райках, Бердичівського району, Житомирської області²], — становлять значний інтерес для характеристики взаємовідносин ранніх слов'ян із сусідами, про що буде сказано далі.

Розглянуті пам'ятки не вичерпують собою, звичайно, усіх датуючих речей в культурі полів поховань, до яких належать ще такі численні групи інвентаря, як наприклад, буси або фібули³.

Більшість розглянутих у статті пам'яток належить до раннього періоду культури полів поховань, але було б неправильно на підставі цього робити висновки щодо датування всіх пам'яток типу полів поховань.

Знаходження дуже обмеженої кількості виробів, які можна було б віднести до V чи навіть VI ст. н. е., можливо, слід пояснювати недостатньою розробкою питання датування пам'яток полів поховань, а не розглядати цю обставину як підставу для датування пам'яток полів поховань більш раннім часом.

Знахідки таких речей, як скляні кубки з с. Нижнього Струтиня і с. Городниці або як амфори з Ягнятинського поселення, з с. Коровинці і з с. Кам'янка, свідчать про те, що при дальших археологічних дослідженнях кількість пам'яток середини I тисячоліття н. е. може збільшитися.

Вивчення найпізніших пам'яток культури полів поховань потребує особливої уваги. Результати роботи в цьому напрямі будуть мати важливе значення, — вони допоможуть розв'язати питання про те, чи існує культура полів поховань до VI і початку VII ст. н. е., отже, чи є вона культурою антів, про яких згадується в письмових джерелах, чи антам відповідають якісь інші археологічні пам'ятки.

З числа датованих виробів у культурі полів поховань, безумовно, найбільше значення мають ті, які знайдені в поселеннях і могильниках і які через це можуть бути використані для датування свого комплексу.

Але решта описаних у цій статті виробів, незважаючи на те, що знайдені вони окремо, не в складі комплексів, також становить значний інтерес.

Обидві групи виробів, крім безпосереднього значення як датуючі речі, мають інше значення — вони характеризують різні сторони життя ранньослов'янського суспільства.

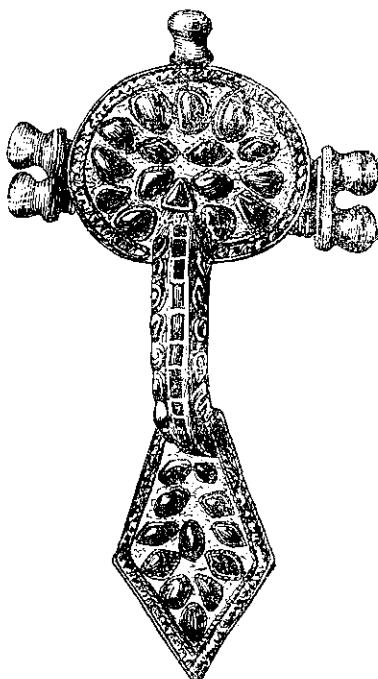


Рис. 2. Фібула з Ніжинського скарбу.

¹ М. К. Карагер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, стор. 246—248.

² В. К. Гончаров, Райковецкое городище, изд. АН УССР, К., 1950.

³ Група фібул, дуже поширені в першій половині I тисячоліття н. е., в значній мірі вже вивчена рядом авторів і становить цінний датуючий матеріал.

Майстерність у виконанні деяких розглянутих виробів в першу чергу свідчить про високий рівень розвитку ремесла ранньослов'янських племен першої половини і середини I тисячоліття н. е., щождо старої традиції, яка визначала всі розглянуті вироби як привізni з античних центрів, то її слід безперечно відкинути.

Звичайно, при великому поширенні більшості описаних предметів i в пам'ятках культури полів поховань i в причорноморських центрах поки що важко в кожному окремому випадку визначити, чи є дана річ, наприклад амфора, місцевого виробу, чи вона привезена з Причорномор'я.

Про місцеве виробництво амфор свідчать особливості форми в групі пізніх амфор, порівнюючи з відомими пізньоримськими i середньовічними амфорами Причорномор'я. Вказівкою на причорноморське походження амфор можуть бути грецькі написи на шийці (як наприклад, на амфорі з Єрківців), які, як правило, зустрічаються на вузькогорлих причорноморських амфорах.

Те саме треба сказати i про глиняні світильники. Якщо два світильники (з с. Товстого i з Києва) не викликають сумніву в їх античному походженні (про це свідчить чорний лак, зображення гладіаторів та ін.), то третій (з с. Журавки) — є місцевим виробом. Про це свідчать незвичайно великий розмір світильника, типова для місцевої кераміки глина — сіра з домішками кварцу, а також хвилястий i лінійний орнамент.

Слід також переглянути місце виробництва i інших груп речей, не описаних спеціально у цій статті, як наприклад, деяких груп фібул або бус, які без достатніх підстав прийнято було вважати „привізними римськими“.

Частина розглянутих у статті речей має важливе значення для розуміння торгових та культурних зв'язків місцевого населення.

Про торгові зв'язки ранньослов'янського населення, крім римських monet, свідчать деякі амфори, червоноолакова кераміка, два світильники, скляні посудини, частина металевих виробів (бронзові посудини, інкрустовані фібули, вотивні ручки, культові фігурки та ін.).

Більшість з них вказує на зв'язки з Причорномор'ям та Східним Середземномор'ям. Ранні вузькогорлі амфори i червоноолаковий глек, треба думати, походять з Північного Причорномор'я, металевий посуд — частково з Візантії, частково з Північного Причорномор'я, зайнятого сарматськими племенами, інкрустовані фібули — звідти ж, можливо з Керчі, культові фігурки — з Ольвії або Єгипту.

На підставі таких знахідок, як червоноолакова кераміка із Звенигородського, срібна посудина з Колоколина та скляний посуд, можна говорити про торгові зв'язки з країнами Середньої та Північної Європи, які частково проходили через землі західних слов'ян (на території Польщі знайдено подібні нашим скляні посудини). Спрямування торгових шляхів ранніх слов'ян до побережжя Чорного моря цілком природне. Тут здавна схрещувались численні різноманітні торгові шляхи; ще в I тисячолітті до н. е. тут виникли міста, для яких торгівля мала велике, а часом і виняткове значення.

Находження розглянутих у статті виробів в окремих похованнях дає матеріал для вивчення ще однієї сторони розвитку ранньослов'янського суспільства.

Поховання, інвентар яких складається виключно з цінних речей, включаючи часом привізni, поряд з виявленням немалої кількості безінвентарних поховань або поховань з бідним інвентарем, ілюструють

класову диференціацію населення, відображаючи тим самим процес складання класового суспільства.

Як приклад таких „багатих“ поховань можна назвати згадане вже, на жаль зруйноване, поховання з Колоколине, де були знайдені уламки срібної посудини, уламки бронзових посудин, в тому числі ручка із зображеннями голови Пана, бронзові фібули та поясний набір; поховання з с. Рудка, де були знайдені бронзові казанчик і миска, скляна посудина, срібні остроги, срібні фібули та ніж, а також кілька глиняних посудин; поховання № 160 з Черняхівського могильника, де було знайдено дві срібні фібули, скляну посудину, велику кількість бус, золоту і срібні монети.

Нарешті, в особливостях перелічених у статті предметів в якісій мірі знайшла своє відображення історична обстановка, яка склалася в першій половині I тисячоліття н. е. у Північному Причорномор'ї, особливо в його степовій смузі. Це був період натиску величезної маси європейських і частково азіатських племен на одряхлілу Римську імперію по всіх її північних і північно-східних кордонах.

Воєнні походи і навіть переміщення східнослов'янських племен досягли свого максимального розміру в VI ст. н. е., коли антські племена становили основну силу в завоюванні і заселенні Візантійської імперії.

Але і в III—V ст. ст. н. е. слов'янські племена, дуже можливо, вже брали участь у загальному наступі на Римську імперію, про що свідчать участь сарматів, роксоланів, аланів і костобоків у Маркоманській війні (167—180 рр. н. е.) або знахідка двох монет імператора Володіана (251—253 рр. н. е.) з титулом *Vendico*¹, що, очевидно, свідчить про боротьбу його з венедами.

Певним відображенням воєнних походів слов'янських дружин були скарби того часу. Якщо Перещинський скарб міг з'явитись у результаті антських походів VI—VII ст. ст., то такі скарби, як Борочицький, а в більш північній смузі Суджанський або Обоянський з дорогими візантійськими речами IV—V ст. ст. н. е.², могли бути результатом воєнних походів ранньослов'янських дружин у IV—V ст. ст. н. е.

Особливий інтерес становлять знахідки пізньоримських медальйонів. Як відомо, пізньоримські медальйони вироблялись не як обігова монета, а як медалі, вибиті на честь якоїсь важливої події. Як правило, пізньоримські медальйони зустрічаються за межами Римської імперії і, як гадають дослідники, призначались для дарів військовим вождям сусідніх племен у тих випадках, коли вони вступали в союз з римлянами в їх боротьбі з іншими племенами або погоджувались визнати владу римлян над собою.

Цікаво відзначити, що три скарби, в яких було знайдено 10 медальйонів, концентруються в одному районі. Скарб із с. Брані з двома медальйонами був знайдений всього за якихось 10 км від Борочицького скарбу, до складу якого входив медальйон. Порівнюючи недалеко від Берестечківського району, де були знайдені обидва скарби, — у Володимир-Волинському районі було знайдено скарб із 7 медальйонами.

Можливо, ці знахідки свідчать про місце одного з центрів групування ранньослов'янських дружин.

¹ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы восточноримской империи, ВДИ № 1, 1939, стор. 300.

² Л. А. Мапулович, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л., 1934, стор. 30, 84.

Таку знахідку, як вотивна ручка командира іспанського легіону очевидно, також слід пов'язувати з воєнною діяльністю ранньослов'янських дружин.

У зв'язку з вклиненням, і часом досить значним (Кагарлицький район), сарматських елементів на територію поширення полів поховань виникає питання про кордон та взаємозв'язки ранньослов'янських племен з іншими племенами, зокрема степовими.

Наведені міркування підтверджують, що всебічне вивчення названих у статті груп речей, крім їх безпосереднього значення для датування пам'яток культури полів поховань, дає матеріал і для висвітлення різних сторін життя ранньослов'янського суспільства.

А. Т. СМИЛЕНКО

О НЕКОТОРЫХ ДАТИРУЮЩИХ ВЕЩАХ В КУЛЬТУРЕ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ

Резюме

На территории распространения культуры полей погребений было найдено большое количество римских монет (свыше 10 000). Однако датирующее значение их не так велико, как это может показаться с первого взгляда. В основной своей массе монеты встречаются вне комплексов культуры полей погребений. Факты находок в составе одного клада монет I—IV вв. н. э. свидетельствуют о том, что монеты находились в обращении в течение длительного времени.

Поэтому для датировки памятников культуры полей погребений следует привлекать также и вещевой материал. Данная статья и посвящена описанию некоторых групп памятников этой культуры как изделий местного ремесла, так и привозных, которые могут быть датированы на основании ряда данных.

Широкое распространение в культуре полей погребений имели амфоры, которые составляют несколько групп: 1) местные сероглиняные амфоровидные сосуды, 2) небольшие узкогорлые амфоры I—III вв. н. э., привозные из Причерноморья, 3) поздняя группа, очевидно местных, амфор с объемистым туловом и короткой шейкой, своеобразных по форме, но своими общими пропорциями напоминающих причерноморские амфоры IV в. н. э.

Краснолаковая керамика представлена сосудом II—III вв. н. э. из Северного Причерноморья и обломками галльских сосудов I—II вв. н. э. Два светильника, которые могут быть датированными, относятся к I—II вв. н. э.

Среди стеклянных сосудов чаще всего встречаются конические кубки, орнаментированные рядами шлифованных овалов или эмалью. Эти типы были распространены в Европе в III—IV вв. н. э. Отдельные образцы относятся к более позднему времени.

Группа металлических сосудов включает в себя сосуды II—I вв. до н. э., бронзовые ковши с горизонтальной ручкой I—III вв. н. э., очевидно римского происхождения, судя по латинским клеймам, и византийские сосуды IV—начала V в. н. э.

Отдельные датированные находки с территории культуры полей погребений (вотивные ручки, культовые фигурки, фибулы, медальоны и др.) хотя и не входят в комплексы поселений или могильников, но дают материал для характеристики различных сторон жизни раннеславянского общества.

Рассмотренные в статье памятники, кроме своего значения в вопросах датировки, свидетельствуют также о высоком уровне развития ремесла ранних славян, об их широких торговых связях, в первую очередь с Причерноморьем, а также со Средиземноморьем и Западом. Эти вещи отражают имущественную дифференциацию населения и тем самым процесс сложения классового общества, а также историческую обстановку первой половины I тысячелетия — военные походы славян, их борьбу с Римской империей.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ЧАС ОБІГУ РИМСЬКОЇ МОНЕТИ В АНТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Найбільш інтенсивний приплив римської монети на антські землі припадає на II ст. н. е., що відзначено багатьма дослідниками, які вивчали розповсюдження римських монет на території УРСР.

Д. Я. Самоквасов висвітлював цей факт, будуючи свою концепцію східнослов'янського етногенезу¹.

В. О. Данилевич, відзначивши, що на території Київщини йому відомо 25 скарбів з монетами II ст., значно менше (5) скарбів III—IV ст. ст. і не відомо жодного скарбу V ст., пояснював зменшення числа скарбів „складним становищем імперії по смерті Коммода“². В. І. Гошкевич називав період від III до ХІІІ ст. н. е. „періодом безгрошів'я“³.

До подібних висновків приходили і інші дослідники.

Сьогодні можемо проілюструвати це явище більш докладними цифрами. Так, на території УРСР зареєстровано тільки 25 знахідок часів до Нерона. Тимчасом монети часів від Нерона до Септимія Севера виявлені у 541 знахідці із загальної кількості 679. Монети III та IV ст. ст. н. е. визначено у 113 знахідках, більшість з яких (63) належить до території Дністровського Лівобережжя. До V ст. відноситься тільки 5 знахідок, до VI — 8, до VII — 4, до VIII — 13. Таким чином, бачимо, що починаючи від III ст. н. е. приплив монети на наші землі різко скорочується, а далі — майже зовсім припиняється.

Для більш правильного розуміння наведених даних необхідно взяти до уваги те, що дата закупування скарбів визначена найпізнішою монетою, тимчасом в складі скарбів нерідко знаходяться монети значного хронологічного діапазону. Тому більшість тих скарбів, які на підставі дати найпізнішої монети віднесені нами до числа знахідок III, IV або V ст. ст., також мали в своєму складі монети I—II ст. ст.

Декілля дослідники, як, наприклад, С. Болін⁴, відмічали цю особливість визначення дати скарбів, застосовуючи замість термінів типу „скарб часів Марка Аврелія“ обережніші терміни — „скарб з найпізнішою монетою Марка Аврелія“. Проте С. Болін вважав, що, як правило, ця остання монета все ж повинна визначати хронологію закупування

¹ Д. Я. Самоквасов, История русского права, т. II, Варшава, 1884, стор. 140—144; О происхождении русских и польских Славян и причине появления кладов римских монет в землях древних Руссов и Ляхов, Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 31—43.

² В. Данилевич, Монетные клады Киевской губернии до I четверти XV ст., Труды IX АС, т. I, 1895, стор. 260—264.

³ В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, кн. I, Херсон, 1903.

⁴ S. Bolin, Fynden av romerska mynt i det fria Germanien, Lund, 1926.

скарбу, бо якби скарб зарили значно пізніше від дати його найлінішої монети, то до складу скарбу неодмінно ввійшли б і пізніші монети. Але приплив римських монет на наші землі і процес утворення скарбів — зовсім різні явища, які не збігалися хронологічно. З прийняттям схеми Боліна та інших дослідників, які стоять на позиціях формальної типології, виходило б, що римські монети потрапляли на нашу територію лише для того, щоб бути заритими в землю у складі скарбів, а припинення притоку римських монет означало б повне зникнення їх з обігу на цих територіях. Власне, такий зміст і має термін „період безгрошів'я“, запропонований В. І. Гошкевичем. Однак при більш глибокому розгляді справа виявляється не такою простою.

Намагаючись пояснити всі історичні явища з точки зору соціально-економічного розвитку суспільства, ми не можемо, звичайно, задовольнитися формальною хронологічною схемою, яка не ураховує закономірностей, що лежать в основі розвитку суспільства, в даному випадку древньослов'янського. Саме тому цілком природно поставити питання про роль римських монет в економіці древньослов'янського суспільства. Римська монета використовувалась не тільки для зовнішньоторговельних відносин наших предків з римською імперією, але, безперечно, мала в античному середовищі внутрішній обіг, будучи засобом внутрішнього товарного обороту¹. Скарби римських монет в їхньому археологічному вигляді відбивають процес утворення скарбів, як його розумів К. Маркс, тобто накопичення багатств в руках окремих осіб, — процес, який залежав від розвитку товарного виробництва в античному суспільстві.

Таке розуміння значення знахідок римських монет вимагає від нас і відповідного підходу до розгляду питання, яке є темою даної статті, а саме, питання про період обігу римської монети у античніх. Питання це має велике значення для розуміння історичного розвитку древньослов'янського суспільства. Крім того, розв'язання цього питання відіграє важливу роль при датуванні пам'яток, оскільки римські монети, знайдені в пам'ятках культури полів поховань, вважаються надійним критерієм для їх датування.

На наших землях знайдено дуже мало римських монет, зокрема республіканських, що відносяться до початку н. е. До того ж зустрічаються вони здебільшого окремими одиничними екземплярами або входять до складу скарбів, які мають у собі більш пізні монети².

Вважати це явище за випадкове немає жодних підстав. Той факт, що греки мали з Скіфією досить інтенсивні економічні відносини, відомий з письмових джерел і на підставі археологічних фактів — великої кількості імпортованих речей, які мають грецьке чи принаймні колоніальне походження. Імпорт цей складався майже виключно з речей, які мали для древнього населення УРСР безпосередньо споживну вартість. Цікаво, що і ті рідкі монети грецького або колоніального карбування, які відомі на скіфських землях, часто виступають у вигляді речей, пристосованих для вживання не як грошові знаки, а як прикраси (геми до перснів тощо), як це бачимо на прикладі знахідки з Рижанівського кургану.

Отже, торгівля у той час мала, безперечно, характер звичайного обміну.

¹ Думки про це, між іншим, висловлювалися деякими буржуазними дослідниками, зокрема польськими, див.: W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1926, стор. 163; L. Koziowski, Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów, 1939, стор. 93—94 та ін.

² Виняток становить скарб македонських монет IV—III ст. ст. до н. е., знайдений в 1895 р. у Бессарабії.

Характер торгівлі докорінно змінюється на початку н. е. Серед пам'яток цього часу (культури полів поховань) звертає на себе увагу велика кількість римських монет поряд з майже повною відсутністю речей римського чи навіть колоніального походження. Цілком природно припустити, що за хліб, який римляни вивозили з території колишньої Скіфії, вони платили монетою. Слід зауважити, що степова смуга Української РСР майже позбавлена монетних знахідок. Звідси необхідно зробити висновок про те, що в римський час поза увагою античного суспільства до певної міри залишились саме ті землі, які у скіфські часи були найтініше зв'язані з причорноморськими колоніями. Видимо, зв'язок Риму з багатими на хліб землями відбувався не через ті торговельні шляхи, якими були зв'язані грецькі поліси із Скіфією, а через новоутворену провінцію Дакію. Це підтверджується й тим, що час карбування більшості монет, знайдених на території сучасної УРСР, відповідає періодові римського панування в Дакії. На це звертає увагу ще Д. Я. Самоквасов¹.

Правда, була висловлена і інша думка, за якою основний приплив римських монет на наші землі припадав не на часи після правління Траяна, а на трохи пізніші часи — періоду правління Марка Аврелія чи навіть Септимія Севера. Ця гіпотеза базувалася на відсутності на території УРСР скарбів, найпізнішими монетами яких були б монети, карбовані в більш ранні часи, ніж часи правління Марка Аврелія, Люція Вера, Коммода або Септимія Севера.

Звідси був зроблений законний висновок про те, що всі відомі нам скарби були закопані в землю принаймні не раніше часів правління цих імператорів. Але приплив монет і випадіння їх з обігу у вигляді скарбів являють собою процеси по суті різні, до того ж необов'язково пов'язані один з одним. Якщо розглядати монетні скарби ранньослов'янських часів як зовнішній вираз процесу накопичення багатств в руках окремих осіб, — треба визнати, що вони не являють собою пам'яток зовнішньоісторичних подій, наприклад воєн, а свідчать про накоплення у антському суспільстві великих мас дорогоцінного металу, які перевищували його кількість, потрібну для обігу, а також про значну майнову диференціацію у цьому суспільстві.

Якщо це так, то процес випадіння монет з обігу у вигляді скарбів мав хронологічно іти за процесом максимального припливу монет, а особливе його посилення могло знаменувати і зменшення припливу. В дійсності, приплив монет на древньослов'янські території припинився десь після часів правління Септимія Севера. Закопування монет у вигляді скарбів продовжувалося ще й після цього.

Отже, не можна погодитися з твердженням, що масовий приплив римської монети на територію сучасної УРСР почався не раніше часів правління Марка Аврелія. Досить широко римські монети були розповсюджені у нас починаючи від часів Нерона. Найбільший приплив монет припадає на часи правління Траяна, Адріана і особливо Антоніна Пія та Марка Аврелія. Безпосередньо за цим припливом монет на наші землі різко скорочується, а після Септимія Севера монети вже майже не надходять². Це, як відзначалось вище, у цілому відповідає часу римського панування в Дакії. Траянові походи, розгром царства Децебала, пересування кордонів імперії на схід разом з пожвавленням Дністров-

¹ Д. Я. Самоквасов, История русского права, т. II, Варшава, 1884; О про-исхождении русских и польских Славян и причине появления кладов римских монет в землях древних Руссов и Ляхов, Труды VIII АС, т. III, М., 1897.

² Якщо не приймати до уваги територію Дністровського Правобережжя.

ського водного шляху, безперечно, відігравали значну роль у розвитку економічних стосунків імперії з антським суспільством.

Проте перетворення Дакії на римську провінцію не було єдиною причиною широкого припливу римського срібла на нашу землю. Зрозуміло, що самі ці зовнішньоісторичні факти не могли б привести до масового припливу римської монети на антські землі, так само як тісні зв'язки скіфів із грецькими містами не привели до скільки-небудь широкого припливу грецької монети на скіфські землі.

Причини масового припливу римської монети слід шукати перш за все у внутрішньому розвитку антського суспільства.

Треба мати на увазі, що антське суспільство в цей час (II ст. н. е.) у своєму розвитку дійшло до другого суспільного поділу праці — до виділення ремесла в окрему і самостійну галузь виробництва. Безперечні докази цього процесу маємо у вигляді широкого розповсюдження гончарського круга у керамічному виробництві, а також у залишках археологічно засвідчених майстерень.

Економічне оформлення ремесла створювало необхідні умови для виникнення постійного і регулярного внутрішнього торговельного обміну. Виділення різних галузей ремесла робить необхідним появу загального еквівалента як засобу обміну, тобто приводить до виникнення грошової торгівлі. Зовнішня грошова торгівля, наслідком якої і був приплив римської монети на слов'янські землі, можлива була лише за наявності внутрішньої грошової торгівлі. Тому можна твердити, що римська монета оберталася як грошовий знак не тільки поміж антським суспільством і імперією, але й всередині самого антського суспільства.

Отже, припинення припливу римської монети на початку III ст., викликане розгортанням загальної антиримської війни та кризою Римської імперії, не могло привести до зникнення грошового обміну у антів, оскільки причини, які обумовили це припинення, не могли знищити ані ремісничого виробництва, ані внутрішнього ринку у древніх слов'ян.

Таким чином, римські монети, які на той час вже були в руках представників антського суспільства, не могли відразу ж випасти з обігу, а, очевидно, продовжували функціонувати як гроші і далі.

Фактичні дані, які є в нашому розпорядженні, підтверджують це цілком переконливо.

Ми знаємо скарби, у складі яких були як монети I—II ст. ст., так і монети III—IV ст. ст.

Наведемо кілька прикладів.

У скарбі, знайденому коло м. Берегового, Закарпатської області, виявилися римські монети від Доміціана до Костянтина, тобто карбовані на протязі часу від 69 до 337 рр. н. е.

У скарбі, знайденому коло м. Мукачеве, були монети від Антоніна Пія до Гонорія (138—423 рр. н. е.).

Відомий золотий скарб з с. Брестова, Закарпатської області, мав золоті злитки, уривки ланцюжка та 25 римських монет, карбованих у період від Сабіни (дружини імператора Адріана) до Валента (друга чверть II ст. н. е. — 378 р. н. е.).

Скарб із м. Снятин (Станіславська область) мав у своєму складі монети від Фаустіни (дружини імператора Антоніна Пія) до Констанція II (середина II ст. н. е. — 378 р. н. е.).

Скарб із с. Зabolотова (Станіславська область) мав у своєму складі монети від Фаустіни Молодшої (дружини імператора Марка Аврелія) до Валеріана (третя чверть II ст. н. е. — 375 р. н. е.).

Із скарбу, знайденого в кургані в с. Черніїві, Станіславської області, збереглося 45 монет, які охоплювали час від Августа до Валентініана (27 р. до н. е. — 392 р. н. е.).

Скарб, знайдений у с. Дубовиці, Станіславської області, мав у своєму складі римські монети I—III ст.ст. н. е.

Скарб із с. Крилоса, Станіславської області, складався з римських монет від Веспасіана до Граціана (69—383 рр. н. е.).

Скарб із с. Борочиче, Волинської області, включав до свого складу 1362 монети, з яких були визначені 376, карбовані за часів правління Тита, Нерви, Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Люція Вера, Коммода, Септимія Севера, Люціллі, Криспіни, Фаустіни (79—211 рр. н. е.), але тут була також одна монета-медальйон імператора Іовіана (363—364 рр. н. е.). Крім того, скарб містився в посудинах, з яких одна виготовлена коло 400 р. н. е.

До скарбу із с. Широкої Поляни, Чернівецької області, входило 28 римських монет часу від Юлія Цезаря до Констанція II (49 р. до н. е. — 361 р. н. е.).

Скарб із с. Пустоварівки, Київської області, мав 386 римських монет часів правління Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіни (II ст. н. е.), а також одну монету Констанція II (337—361 рр.), використану як гема до персня.

У с. Талалаївці, Чернігівської області, був розкопаний курган, в якому серед людських кісток знайдено чотири монети, карбовані за часів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіни (138—180 рр. н. е.) та Авреліана (270—275 рр. н. е.) і т. д.

У зв'язку з наведеними прикладами певний інтерес, очевидно, матиме і поховання 160 Черняхівського могильника, де, як відомо, були знайдені дві монети: одна Фаустіни Молодшої (161—180 рр. н. е.) і друга — місцеве наслідування ауреусу Гордіана III (238—244 рр. н. е.); отже, і тут монета II ст. н. е. виявлена в похованні щонайменше другої половини III, а зважаючи на характер речового інвентаря, — найімовірніше першої половини IV ст. н. е.

Подібне становище, очевидно, маємо і у випадку з відомим Ніжинським скарбом, що, незважаючи на наявність найпізнішої з монет — монети II ст. н. е. (Пертінакса, 193 р. н. е.), мав у своєму складі фібули значно пізнішого типу, які звичайно датуються у нас IV ст. н. е.¹.

Таким чином, наведені приклади (далеко не вичерпні) переконують нас, що римські монети, карбовані у II ст. н. е. і навіть у пізніші часи, мали обіг не тільки у III та IV ст. ст., а, як свідчить скарб, знайдений коло м. Мукачеве, навіть і в V ст. н. е.

Кількісне співвідношення монет різного часу карбування у Борочицькому та Пустоварівському скарбах, а також склад Ніжинського скарбу переконують нас в тому, що у IV ст. н. е. в обігу знаходилась ще надзвичайно велика кількість ранніх монет: на одну монету IV ст. у Борочицькому скарбі приходилося щонайменше 376 монет I—II ст. ст., а у Пустоварівському — 386 монет II ст. н. е. Ці цифри є досить показовими. Взагалі нам не відомо жодного скарбу, в якому б монет III—IV ст. ст. н. е. було більше, ніж монет II ст. Велика кількість римських монет відносно раннього часу, яка ще знаходилась в обігові у IV ст. н. е., зникнути відразу не могла, отже, знахідка коло м. Мукачеве не є чимсь винятковим. Очевидно, монети II ст. н. е. зберігали свою вартість не тільки в IV, а й у V ст.

¹ Навряд чи слід на підставі монетної частини скарбу вважати фібули цього типу більш ранніми; як це робив, наприклад, М. Макаренко (див. Макаренко, Ніжинська фібула, Ювілейний збірник, т. I, К., 1928, стор. 31—43).

Монети V—VI ст. ст. н. е. на наших землях трапляються надзвичайно рідко. Скарбів, в яких були б монети II ст. разом з монетами VI ст., не траплялось, проте це не суперечить тому, що римський динарій був у обігу ще й у VI ст. Таке припущення цілком законне, коли зважити, що на захід від нашої території римські монети утримуються в обігу аж до X ст., як про це свідчать численні факти.

Дуже інтересно і те, що ще у VII, VIII та IX ст. ст. римський динарій у Західній Європі правив за зразок для місцевого монетного карбування.

Східнослов'янські землі, безсумнівно, не становили в цьому відношенні якогось винятку.

З наведених міркувань можна зробити висновок про дуже значну роль римської монети як знаряддя торгівлі в античному суспільстві не тільки протягом короткого часу безпосередніх стосунків з імперією, а й значно пізніше, коли Римська імперія як історична сила вже не існувала.

Звідси випливає ще один важливий висновок — про неможливість ігнорування економічного значення древньослов'янського суспільства, як контрагента у торговельних і, взагалі, економічних відносинах з Римом. Досі історія цих відносин розглядалась у більшості випадків лише з погляду економічної діяльності римлян.

Фактичні дані вимагають від нас іншого підходу. Економічні відносини з Римом були обумовлені не тільки станом економіки самої імперії, а й не в менший, а може і в більшій мірі господарським розвитком древньослов'янського суспільства.

Крім того, не слід забувати, що римські монети нерідко вважаються в археології надто надійним критерієм для датування. Хронологічні схеми Тишлера, Блюме та ін., розроблені навіть по частинах століть, основані в значній мірі на знахідках в археологічних комплексах римських монет.

Як ми бачили, римська монета II ст., і навіть більш рання, утримувалась в обігу у місцевому суспільстві дуже довго і нерідко зустрічається в складі скарбів III—IV—V ст. ст., а на заході — ще пізніше. Отже, про надійність датування археологічних комплексів за допомогою самих тільки римських монет не може бути й мови. Навпаки, сама римська монета (в розумінні археологічної знахідки) іноді вимагає датування за допомогою якогось іншого критерію. Приклад Ніжинського скарбу не слід забувати в аналогічних випадках.

Між іншим, хронологічне визначення культури полів поховань у рамках тільки до IV—V ст. ст. н. е. в значній мірі базувалося на знахідках саме римських монет.

Однак те, що в пам'ятках культури полів поховань монети VI—VII ст. ст. досі не виявлені, можливо, є наслідком не стільки реальної дати існування культури, скільки загальної відсутності монет цього часу на наших землях. Отже, справа датування цілого культурного вияву, яким є так звана культура полів поховань, вимагає більш обережного підходу.

Не всяка знахідка, не всякий археологічний комплекс, до складу якого входить римська монета II ст. н. е., реально датується саме II ст.

І далі, в найдавнішій історії східних слов'ян ніколи не існувало „періоду безгрошів'я“, починаючи від самого виділення ремесла у самостійну галузь господарства. Розглядати проблему знахідок римських монет на території східних слов'ян можливо лише при урахуванні господарського розвитку самого східнослов'янського суспільства.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

ВРЕМЯ ОБРАЩЕНИЯ РИМСКОЙ МОНЕТЫ В АНТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Исследователи давно обращали внимание на то, что максимальный приток римской монеты на территорию нынешней УССР относится ко II в. н. э. Монеты, относящиеся ко времени до правления Нерона, у нас очень редки; с другой стороны, монеты, отчеканенные после Септимия Севера, также почти совершенно отсутствуют (исключение представляет территория Днестровского Правобережья). Находки монет III в. единичны, а начиная с IV в. приток монет почти прекращается, и период IV—IX вв. н. э. некоторые исследователи называют для территории Северного Причерноморья „периодом безденежья“. Таким образом, время максимального притока римских монет на территорию УССР в основном совпадает с периодом Дакийских войн и господства римлян в Дакии.

Однако неправильно было бы оценивать хронологию находок римских монет на территории УССР исходя только из внешнеполитических условий того времени. Римская монета обращалась в антском обществе в качестве денежного знака, и образование кладов римских монет отражает собой процесс накопления сокровищ. Хронология зарывания кладов в землю поэтому необязательно должна соответствовать хронологии проникновения монет на антскую территорию.

Ввиду этого прекращение притока римской монеты на территорию современной УССР в начале III в. не означает, что тем самым прекратилось и обращение римской монеты у антов. Напротив, как указывают многочисленные находки, римские монеты II и даже I вв. н. э. сохраняли свое значение и продолжали обращаться у антов еще в IV—V вв. н. э., а весьма вероятно — и еще позже.

Отсюда следует, между прочим, вывод о некоторой условности значения находок римских монет в качестве датирующего фактора.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

КІСТЯНІ ВИРОБИ СУПОНЄВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

Більшість пам'яток епохи палеоліту представлена, як відомо, головним чином тільки кремінним інвентарем, рідше — інвентарем із залишками фауни. Тільки на небагатьох з них виявлені вироби з кістки та рогу; кількісно завжди незначні, вони, проте, мають досить важливе значення для висвітлення особливостей виробничої діяльності та побуту населення цієї епохи.

До числа таких пам'яток належала і Супоневська палеолітична стоянка, яка знаходилась на правому березі р. Десни, в околицях м. Брянська. На стоянці було виявлено чіткий культурний шар із залишками фауни, житлових і господарських споруд, виробами з кременю, кістки і рогу.

Стоянка являла собою невелике відкрите поселення, розташоване в гирлі глибокого яру, високий лівий схил якого захищав її від холодних північних вітрів. Дослідженнями була встановлена наявність залишків житлових і господарських споруд двох різних типів: постійних і тимчасових, які служили притулком для жителів стоянки в різні пори року. Місці довгочасні житла-напівземлянки мали добре обладнані вогнища. В конструкцію цих жителів входила деяка кількість довгих трубчастих кісток мамонта. Тому після зруйнування жителі всередині їх утворилися великі скupчення кісток, які склали, разом з численними кременями, основний вміст культурного шару стоянки.

Судячи з залишків кісток, склад фауни Супоневської стоянки був цілком звичайний для пізньопалеолітичних стоянок Східно-Європейської рівнини. Для фауни Супонева характерна також і „змішаність“ видів, відмічена і на деяких інших стоянках, причиною якої була зближеність ландшафтних зон в окремих районах, особливо в басейнах великих річок, в тому числі і Десни з її високими і розчленованими берегами. В цих районах можна було зустріти ділянки з різними ландшафтами і типовими для них представниками фауни. Як зазначає П. П. Єфіменко, „ліси не становили суцільних масивів і були розташовані в долинах річок, в місцях, які були захищені від сухих холодних вітрів. Тундра чергувалася з степом у залежності від суттєвих умов — висоти над рівнем моря і т. д.“¹.

Подібне зближення зон сприяло тому, що час від часу тварини могли проникати з однієї зони в іншу, часто пересуваючись при цьому на досить значну віддалю. Приклади заходу тундрових тварин в лісні місцевості нерідкі і тепер.

¹ П. П. Єфіменко, Первобытное общество, Л., 1938, стор. 311.

Найбільша кількість кісток, знайдених на стоянці, належить мамонту і песцю. Далі йдуть залишки коня, північного оленя, росомахи, вовка, зайця, бика, носорога і, нарешті, декількох видів птиць.

Кістки риб на стоянці не були виявлені. Причиною цього була, мабуть, порівняна недовговічність їх збереження, а також несприятливі умови залягання культурного шару, при яких навіть великі кістки тварин, в тому числі бивні мамонта, що звичайно досить добре зберігаються, часто знаходили у вигляді розсипчастої маси. Розташування стоянки безпосередньо біля річки, а також знахідки кісток риб на ряді інших стоянок цього часу дають підстави припускати наявність рибної ловлі, хоч вона, може, ще й не відіграла значної ролі в господарстві жителів Супоневської стоянки.

Значна кількість кісток тварин на стоянці вказує на те, що мисливство було одним з найважливіших джерел у житті її мешканців. М'ясо тварин служило людині за їжу, а кістки використовувались для виробничих і інших цілей.

Вивчення кісток дозволяє визначити кількість тварин, забитих жителями стоянки. Так, наприклад, кістки мамонта належать не менш як 20 особинам цієї тварини. Проте в дійсності тварин було забито значно більше, бо стоянка розкопана тільки частково.

Крім того, значна кількість виявлених кісток була настільки зруйнована, що не піддавалась визначенню.

Знахідки кісток мамонта в анатомічному порядку (наприклад, черепа з шийними хребцями) дозволяють припустити, що жителі полювали в безпосередній близькості від стоянки, бо доставка значних частин туш мамонтів на велику відстань навряд чи могла бути здійснена в ті часи. Можливо й те, що стоянка виникла біля скupчення природно загиблих тварин — первінні люди використовували їх замерзлі туші для їжі, а також для інших потреб, одночасно полюючи на мамонтів, які ще жили в околицях стоянки.

На хижих тварин — вовка і ведмедя, кількість кісток яких порівняно невелика, полювали, мабуть, заради хутра для одягу. Подібну мету мали також при полюванні на песців, м'ясо яких, судячи з кісток, що часто мали анатомічне положення суглобів, для їжі не вживалось.

Залишків північного оленя на стоянці виявлено також небагато.

Значна частина кісток мамонта, північного оленя та інших тварин йшла на паливо, що підтверджується наявністю в культурному шарі, так само як і у вогнищах, великої кількості перепалених кісток і кісткового вугілля.

У культурному шарі стоянки були відмічені скupчення спеціально відсортованих бивнів і великих кісток мамонта, які служили матеріалом-сировиною для виробництва. Наявність всередині жителі уламків бивнів і кісток із слідами обробки, а також заготовок для окремих виробів вказує на способи обробки кістки і рогу під час виготовлення з них знарядь праці та прикрас.

Крім кісток, у культурному шарі була надзвичайно велика кількість кремінних знахідок, починаючи від простих кусків кременю і аж до найдрібніших лусочок; це свідчить про те, що обробка кременю і виготовлення знарядь з нього в значній мірі провадились безпосередньо на самій стоянці.

Загальна кількість знахідок з кістки і рогу, які мали сліди обробки, а також закінчених виробів з них досягає 200 екземплярів.

Більша частина їх була виявленена в заповненнях житлових і господарських споруд — в цих спорудах вони в значній мірі виготовлялись і застосовувались. В заглиблених вогнищах знайдені дрібні вироби, бо зола сприяла їх зберіганню. Не викликає сумніву, що кількість подібних предметів у культурному шарі була значно більшою, проте внаслідок несприятливих умов залаяння культурного шару вони не збереглися. Більша частина знахідок виявлена у фрагментарному стані, що часто позбавляє можливості їх опису і встановлення функціонального призначення.

З огляду на сказане ми розберемо тільки частину знахідок, яка краще збереглась і перевозується тепер в Музеї антропології та етнографії АН СРСР у Ленінграді та в Музеї антропології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова.

*

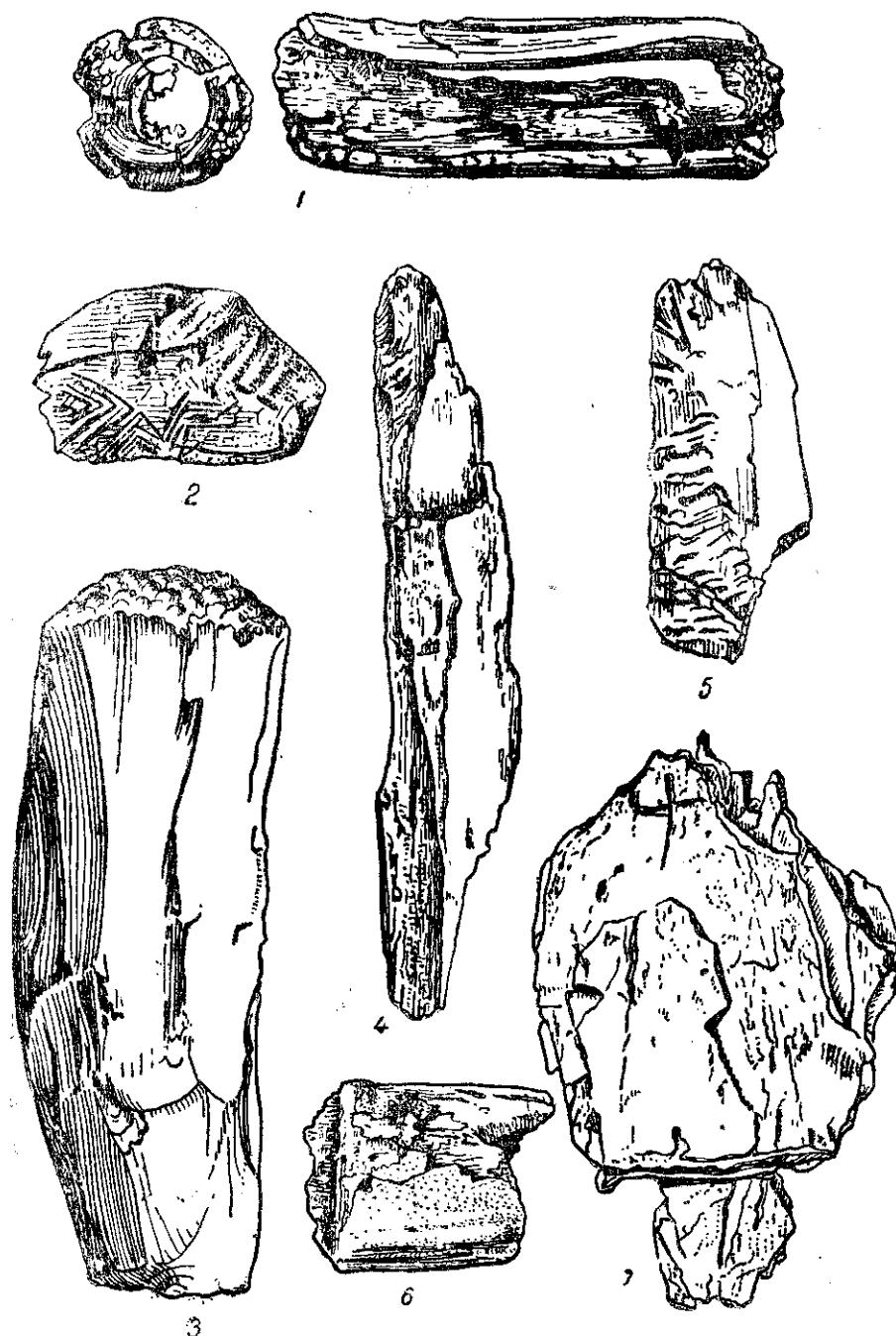
На відміну від пізньопалеолітичних місцезнаходжень Західної Європи, де переважають вироби з кісток і рога північного оленя, який був там основним об'єктом полювання, знахідки Супоневської стоянки, як і інших подібних стоянок на території Східної Європи, виготовлені з кісток та бивнів мамонта, що був тут головним об'єктом полювання аж до кінця льодовикового періоду. Тому кількість виробів з кісток інших тварин (песця, зайця, північного оленя) є порівняно незначною.

Досить цікавим був процес обробки бивнів для одержання необхідних заготовок. Розчленування бивня чи рога на частини провадилось шляхом надрізування їх по окружності з дальшим зламом. Такий спосіб розчленування можна спостерігати на багатьох знахідках. Так, на табл. I, 6 зображене уламок рога північного оленя з слідами поперечного надрізу по всій окружності, на глибину близько 0,5 см, зробленого гострим кремінним інструментом (потім ріг був переламаний по цьому надрізу). Інших видів обробки на ньому не помітно — мабуть, даний фрагмент був покиддю виробництва. Сліди кругового надрізу бивня на глибину 1—2 см, який передував його зламові з метою розчленування, можна добре бачити на табл. I, 1, де зображена частина бивня, яка зазнала потім дальшої обробки.

При зламі надрізаного рога чи бивня могли вживатися підставки з каменю, великих кісток або інших бивнів, які підкладались під одну з частин заготовки, в той час як по другій наносився сильний удар. Здобуті подібним способом куски бивня підлягали дальшій обробці з метою одержання з них пластин, стержнів або заготовок для різноманітних виробів.

Знахідки на стоянці вказують на два способи поздовжнього розчленування бивня. Перший з них полягав в тому, що по куску бивня збоку наносився сильний удар відбійником, внаслідок чого від нього відбивалися довгасті відщепи. Такий кусок бивня перетворювався в своєрідний нуклеус, що надзвичайно нагадував нуклеус з кременю. Відщепи з нього і були матеріалом для дальшої обробки. Подібних „нуклеусів“ з бивня в Супоневі було знайдено декілька (табл. I, 3), а відщепів з них — більш як 100. Ці відщепи і складають найбільшу групу знахідок з кості. Цікаво відмітити, що такі „нуклеуси“ і відщепи з них були виявлені у місцях сккупчення і первинної обробки бивнів, які були запасом сировини для виробництва.

ТАБЛИЦЯ I



Кістяні предмети з бивня мамонта і рога північного оленя.
Рис. 1, 3, 4, 6 — $\frac{1}{2}$ н. в., рис. 2, 5, 7 — $\frac{2}{3}$ н. в.

Такі відщепи з цих „нуклеусів“ відбивались по декілька разів. Це добре можна бачити на досить великий пластині (табл. I, 4), на зовнішній поверхні якої є сліди попереднього збивання подібних відщепів. Такий спосіб розчленування бивнів виявлений і на інших поселеннях доби пізнього палеоліту на території СРСР, як то в Мезині¹, Мальті² та ін.

Другий спосіб, більш складний, але також досить поширений у пізньому палеоліті, полягав в тому, що вздовж бивня або рога прорізались дві глибокі паралельні борозни на відстані, яка відповідала ширині заготовки. Після закінчення прорізування борозен частина бивня або рога, яка знаходилася між ними, вибивалася відбійником і йшла в дальшу обробку. Таким способом одержували довгі тонкі куски бивня або рога, з яких виготовлялися, головним чином, довгі наконечники, вістря, проколки та ін. Досить цікавий екземпляр бивня для одержання подібних пластин представлений на табл. I, 1. Це порівняно невеликий (12,5 см) уламок бивня мамонта, відокремлений від іншої частини при допомозі кругового надрізу з дальшим зламом, з двома добре виявленими борознами глибиною 0,4—0,5 см, шириноро 0,4 см. Між борознами є місце від уже відокремленої таким способом пластини шириноро близько 4 см. Сліди поздовжніх борозен, зроблених для відщеплення цієї пластини, видно по всій довжині уламка. Відщеплення нових пластин при допомозі таких же борозен по якісь причині не було дово-ведене тут до кінця.

У зв'язку з розглядом цього способу відщеплення певний інтерес становить також молотоподібний уламок рога північного оленя, який має подібний глибокий поздовжній надріз на одному з відростків (табл. II, 12). Таким же способом здійснювалось і розчленування пластин з бивня на окремі частини (табл. I, 7, II, 4).

Робота по прорізуванню борозен на бивні та розі провадилася за допомогою ріжучих знарядь з кременю із спеціально обробленим лезом (табл. III, 11, 14, 20, 21). Для цієї мети могли з успіхом застосовуватись також різці, кількість яких в Супоневській колекції досить значна (табл. III, 18, 19).

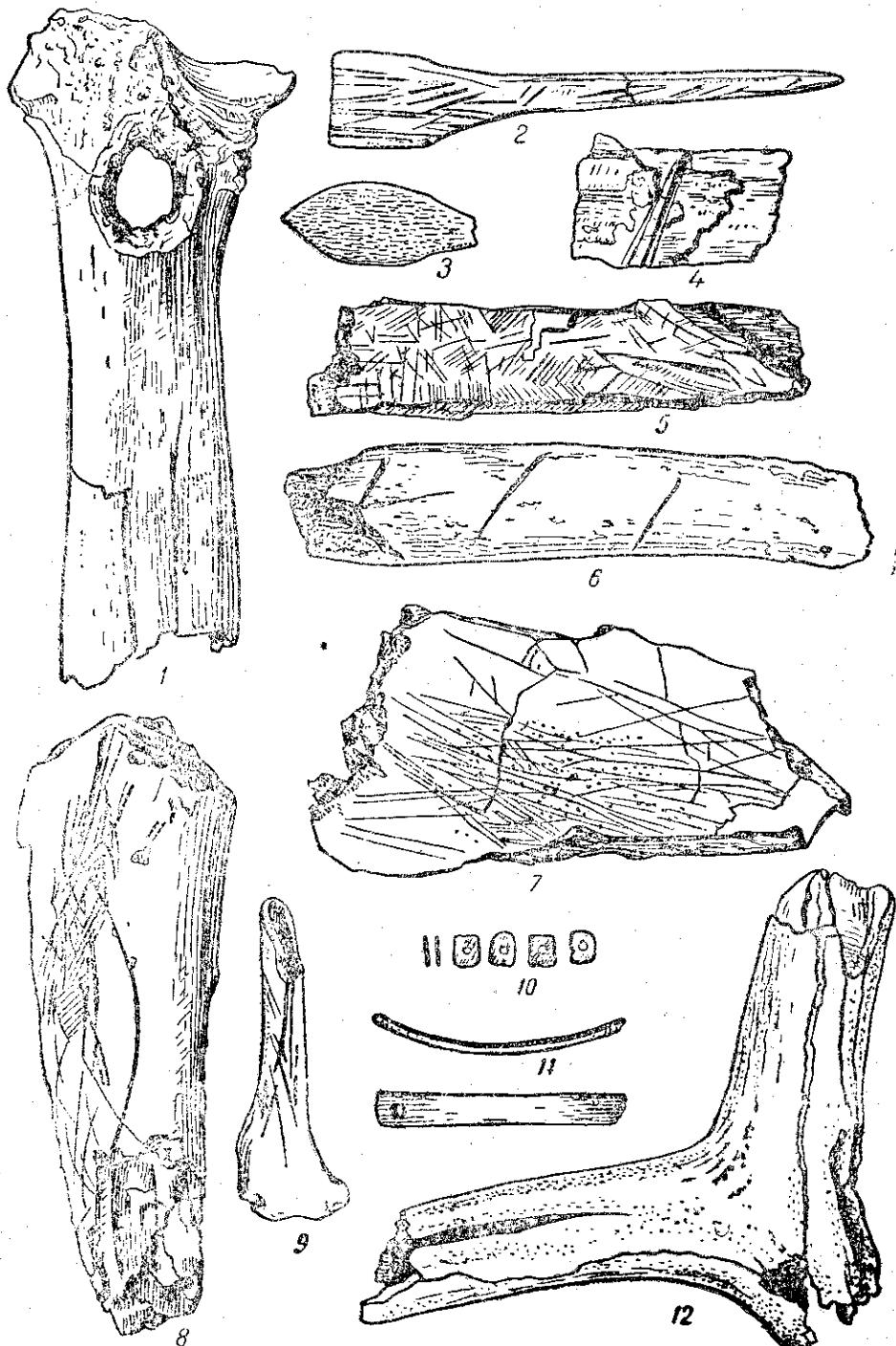
Знахідки виробів з бивня і рога, зроблених подібним способом, відомі також з Мезинської, Гонцівської, Мальтинської та інших стоянок. Щодо Супонева, то обидва описаних способів розчленування бивнів, кісток і рога застосовувались одночасно і віддати перевагу якому-небудь з них, якщо судити із знахідок, — неможливо.

Різноманітність виробів з кості і рогу, знайдених при розкопках у Супоневі, поряд з тим фактором, що функціональне призначення значної частини з них невідоме, не дає змоги згрупувати їх в кілька певних груп, якщо не рахувати невеликої колекції проколок, голок і прикрас.

Голки, які є звичайними знахідками на стоянках цієї епохи, представлені в Супоневській колекції порівняно невеликою кількістю екземплярів, в основному в фрагментарному стані. Дві з них виготовлені з бивнів мамонта, інші — з трубчастих кісток тварин. Більшість голок є круглими в перерізі. Можна думати, що значна кількість їх не збереглася до часу розкопок. Про масове виробництво голок свідчить наявність великої кількості кремінних знарядь з боковими та кінцевими виїмчастими скребачками, які застосовувалися для обробки стержнів і вістря

¹ І. Г. Підоплічко, Дослідження палеоліту в УРСР, Палеоліт і неоліт України, т. I, вип. I, К., 1947, стор. 19.

² М. М. Герасимов, Обработка кости на палеолитической стоянке Мальта, МИА № 2, стор. 73.



Кістяні предмети.

Рис. 1 — $\frac{1}{3}$ н. в., рис. 2—11 — $\frac{2}{3}$ н. в., рис. 12 — $\frac{1}{2}$ н. в.

(табл. III, 1—5, 9). Нижні частини голок з вушками не збереглись, проте наявність спеціальних тонких проколочок з кременю (табл. III, 6—8, 10, 12, 13, 15—17), при допомозі яких просвердлювалися вушка, вказує на їх існування. Подібні голки з вушками відомі з інших стоянок, наприклад з Гонців¹ та Мальти².

Краще представлені шила (проколки), які становлять досить закінчену групу знарядь, хоч багато з них і знайдено розломаними. У цілому вигляді збереглись тільки дві проколки з трубчастих кісток песяця. Довжина їх приблизно однакова (7,3 і 6,7 см), робочий кінець добре загострений і заполірований, причому, очевидно, не тільки при виготовленні, а, головним чином, в процесі роботи (табл. IV, 3, 4). Вістря більшої розміром проколки, округло-чотиригранної у перерізі, зображене на табл. IV, 1. Проколка була виготовлена з уламка трубчастої кістки великої тварини. Довжина вістря 8,5 см. Близький до нього за розмірами і уламок іншої проколки (табл. IV, 2), виготовленої з трубчастої кістки тварини. Довжина його 7,5 см. Дрібніші шила (проколки) зображені на табл. IV, 8, 9; одне з них (табл. IV, 9)—четиригранне в перерізі, виготовлене з бивня мамонта. Крім того, в колекції є ще близько двох десятків уламків кістяних проколок різних розмірів, виготовлених з бивня і трубчастих кісток. Деякі з них були досить великими (табл. II, 9). Наявність на стоянці великої кількості проколок та голок свідчить про широке використання шкір тварин для виготовлення одягу.

Досить цікавою є доволі рідкісна для цієї епохи знахідка добре обробленого клина з трубчастої кістки (рис. 1). Поверхня його з усіх боків відшліфована, лезо і обушок добре оброблені і мають правильні обриси. Довжина клина 13 см, ширина робочої частини (леза) 3,5 см. Лезо оброблене з двох боків. На ньому помітні глибокі щербини і тріщини, одержані під час роботи. Обушкова частина клина має значні вм'ятини і поздовжні сколи, що утворились від ударів твердими предметами. Такий інструмент міг використовуватись для розчленування великих трубчастих кісток і черепів тварин, а також при обробці дерева. Як на найближчому аналогію цьому клину можна послатися на кістяні долота в Мальті³.

До числа знарядь праці необхідно віднести великий загострений наконечник дротика (табл. IV, 11). За своїми розмірами (близько 16 см)

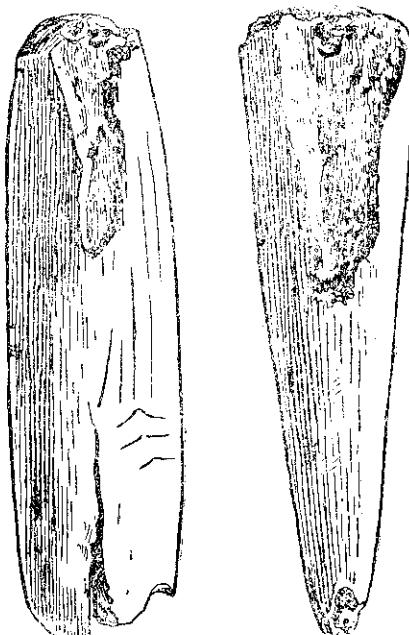


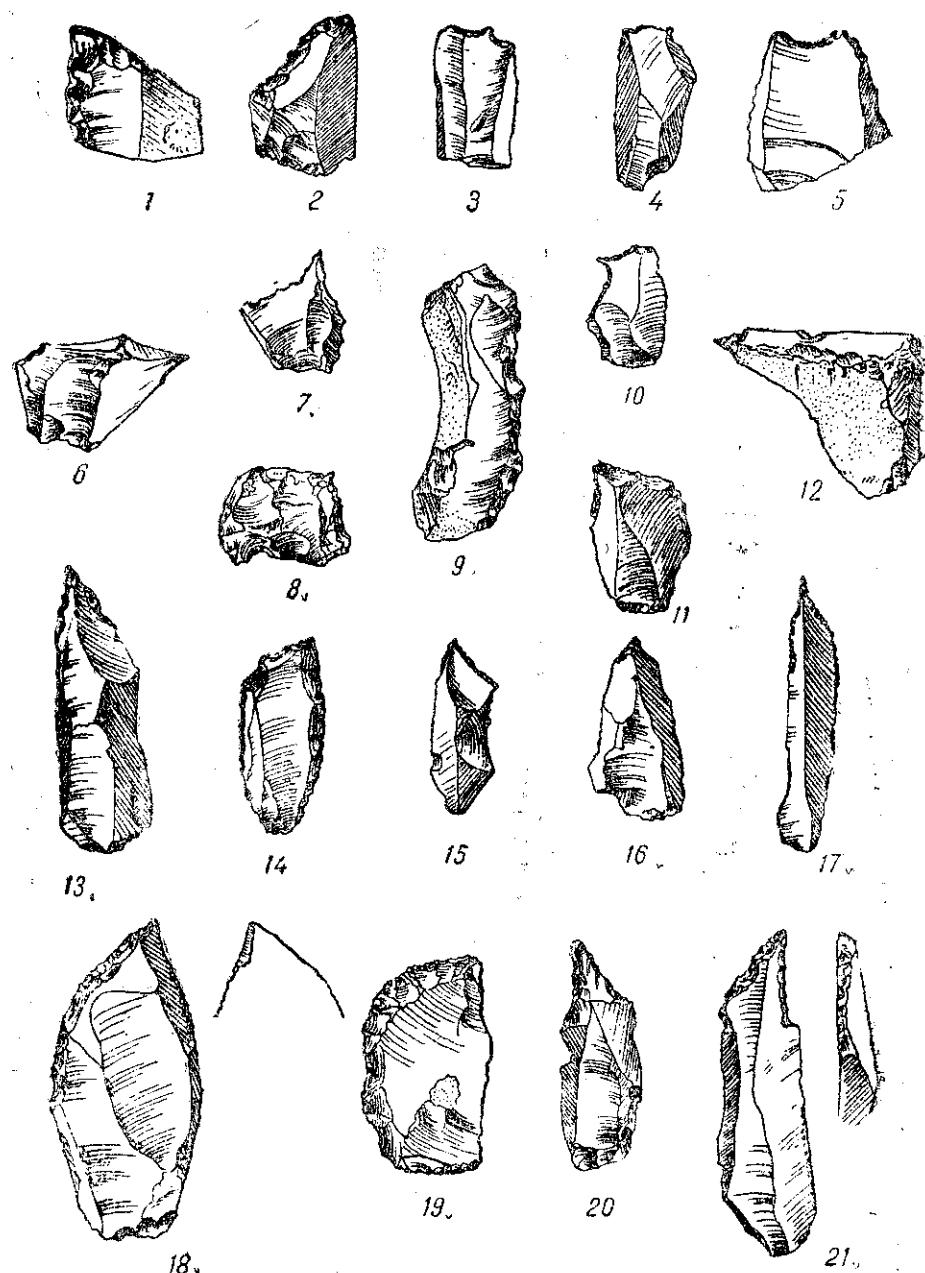
Рис. 1. Кістяний клин з трубчастої кістки, 2/3 н. в.

¹ Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту, 1914 і 1915 рр. Записки Українського наукового т-ва досліджування і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I, Полтава, 1919, стор. 71.

² М. М. Герасимов, Обработка кости на палеолитической стоянке Мальта, МИА № 2, стор. 77—78.

³ Там же, стор. 74—75.

ТАБЛИЦЯ ПР



Кремінні знаряддя із Супоневської стоянки (2/3 н. в.).

він подібний до кістяного наконечника Мезинської стоянки, але на відміну від нього має в перерізі підчотиригранну форму. По всій довжні наконечник однакової товщини, загострений кінець його трохи вигнутий, сліди шліфування на поверхні незначні.

Можливо, що своєрідним наконечником дротика була і пластинка з бивня мамонта, зображенна на табл. IV, 7. На її розширеному кінці є два вістря трикутних обрисів, які розходяться під кутом (одне з них обламане). Край вістря, яке збереглося, мають з одного боку скіс, щоб робити їх досить тонкими і гострими. Такі ж ознаки є і на збереженій частині зламаного вістря. Обидві поверхні пластинки сушільно покриті заглибленими лініями, що пересікаються; ці лінії утворилися в процесі обробки („вистругування“) її гострими кремінними інструментами. Поверхні мають також сліди полірування, які виникли, цілком імовірно, вже під час використання знаряддя.

До числа знарядь праці можна також віднести, як нам здається, декілька знахідок з трубчастих кісток мамонта з великими округлими отворами на одному з кінців. Функціональне призначення їх точно не встановлене з огляду на відсутність подібних знахідок на інших стоянках пізнього палеоліту. Все ж уявляється можливим порівняти їх з так званими „жезлами начальників“ (випрямлювачами), виявленими на деяких стоянках цієї епохи (Костенки I, Мезин, Афонтова Гора та ін.). Вони цілком могли бути використаними для випрямлювання деревок дротиків і невеликих списів або для розминання шкіри в процесі виготовлення з неї ременів. Усього на стоянці було знайдено п'ять таких трубчастих кісток з отворами (табл. II, 1). Розміри отворів майже однакові (від 4 до 5,5 см в діаметрі) — для них характерна невелика витягнутість вздовж кістки.

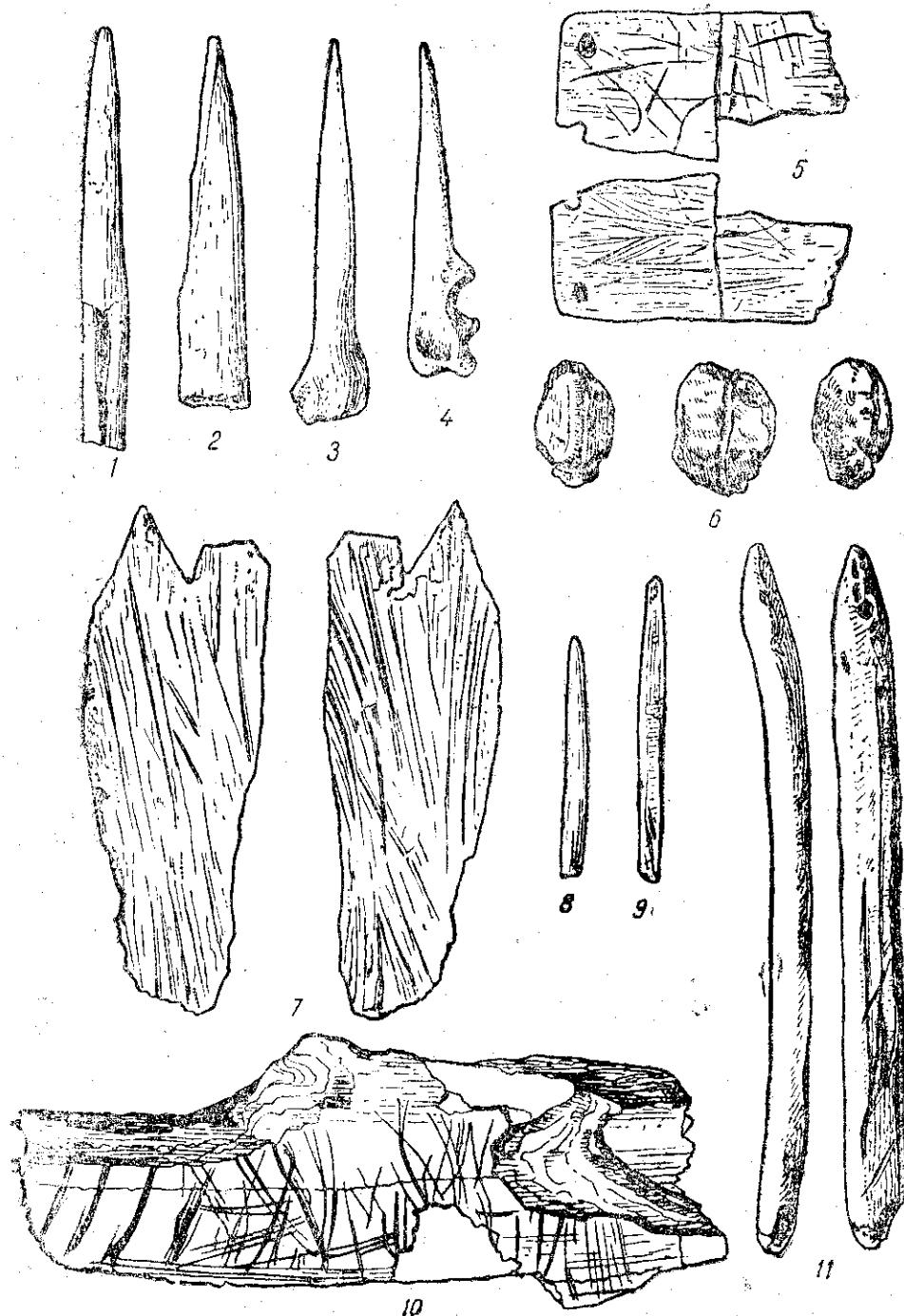
До числа знахідок, призначення яких не може бути цілком точно встановлене, належить знаряддя у вигляді невеликої лопаточки (табл. II, 2), виготовлене з бивня мамонта. Обидві його поверхні зберегли численні сліди довгих врізних ліній, що йдуть в різних напрямках. Вони є слідами від знаряддя, яким скребли пластинку під час її виготовлення. Поверхні мають також заполіровку, особливо інтенсивну в ширшій частині знаряддя, яка утворилась, певно, при його використанні. Довжина знаряддя 10,1 см, ширина 2 см, товщина 0,3 см.

Друге знаряддя у формі листка овальної форми виготовлене з стінки трубчастої кістки (табл. II, 3). Його край загострені косими зрізами з обох боків і, як і обидві поверхні, заполіровані. Розмір частини знаряддя, що збереглася, — 3,8 × 1,6 см.

Про призначення цих знарядь можна висловити тільки деякі припущення. Вони могли використовуватися як наконечники легких дротиків, чому сприяла загостреність їх ширшої частини. При наявності широко розвиненого полювання на дрібних тварин (песець, заєць та ін.) застосування таких легких дротиків з кістяними наконечниками здається досить правдоподібним¹.

Звертає на себе увагу також невелика (6 × 2,9 см) широка пластинка прямокутної форми з двома отворами, зроблена з бивня мамонта (табл. IV, 5). Пластинка збереглась тільки в якійсь частині: один кінець її обламаний і розміри частини, що не збереглась, встановити неможливо. Обламана пластинка також і по одному довгому краю, хоч і не набагато, як про це свідчить віддала від отвору на протилежному краї, який зберігся. Обламаний і ріжок пластинки, від чого отвір тут зберігся

¹ Таке ж припущення зробив і проф. В. І. Громов.



Кістяні вироби.

Рис. 6 — $\frac{1}{2}$ н. в., решта — $\frac{2}{3}$ н. в.

неповністю. Можна думати, що і на ріжках незбереженого кінця пластинки було два подібних отвори. Хоч призначення знахідки залишається неясним, можна уявити, що перед нами одна з прикрас — у вигляді бляшки, яка, певно, служила пряжкою для пояса. На лицьовому боці є численні нарізni лінії, прямі та вигнуті, які являли собою, цілком імовірно, якесь зображення, зміст і значення якого зрозуміти зараз неможливо. На окремих ділянках можна було тільки з допомогою сильної лупи встановити наявність дрібної сіточки з нарізними ліній. Зворотній бік пластинки також носить сліди численних заглиблених ліній. Обидві поверхні мають сліди сильної стертості та заполіровки, які виникли, мабуть, вже в процесі використання пластинки. Найближчою аналогією цій знахідці може бути бляшка з пізньопалеолітичної стоянки в Мальті¹.

Разом з тим не виключена також можливість розглядати цю знахідку як частину (один з кінців) кістяного браслета, отвори на кінцях якого служили для закріплення на руці, подібно до мезинського чи мальтінського браслетів.

Серед знахідок слід відзначити також уламок налобного обручика (діадеми) з бивня мамонта (табл. II, 11) з невеликим круглим отвором на кінці, що зберігся. Подібна діадема, але зовсім ціла, є в колекції матеріалів з Авдеєвської палеолітичної стоянки під Курськом (розвідки 1948 р.), яка зберігається в Музеї антропології МДУ. Порівняння їх не викликає сумніву в призначенні цієї знахідки з Супонева. Близька вона і до діадеми з поховання в Мальті².

У колекції з розкопок 1927 р. є також 13 невеликих кістяних плоских бусин (близько 1 см в діаметрі) підчотирикутної форми з мальенькими круглими отворами посередині. Всі вони виготовлені з бивня мамонта. Товщина їх дуже незначна (не перевищує 0,2 см) і відповідає товщині пластинки-заготовки (табл. II, 10).

Особливе місце займає невеликий уламок бивня мамонта ($5,4 \times 4$ см) з різним геометричним орнаментом вздовж одного з його довгих боків (табл. I, 2). За своїм характером цей орнамент подібний до орнаменту мезинських „пташок“ і браслета і може бути визначений як меандровий. Досі він відомий тільки в матеріалах з Мезинської стоянки, — тому наявність такого орнаменту в Супоневі являє значний науковий інтерес. Важливо відмітити спільність цього орнаментального мотиву з мезинським, що підкреслює культурну і часову близькість Супонева і Мезина, близькість, яка добре підтверджується також подібністю їх кремінних виробів. Уламок був оброблений при допомозі кремінних знарядь, внаслідок чого утворилася досить глибока виїмка на одному з його кінців.

Уламок бивня мамонта ($8,5 \times 3,5$ см) з подібними глибокими зрізами від роботи кремінними інструментами вздовж одного з країв і на частині поверхні зображеній на табл. I, 5.

Цікавим є також уламок бивня, вкритий численними ямками і насічками, які утворилися, певно, внаслідок того, що він служив своєрідною підставкою під час виготовлення кремінних знарядь і розрізання шкіри (табл. II, 7).

На табл. II, 6 зображено кусок ребра (довжиною близько 12 см) з трьома паралельними насічками, розташованими трохи навкіс до поздовжніх країв. Насічки знаходяться на однаковій віддалі одна від

¹ М. М. Герасимов, Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальта, Палеолит СССР, ИГАИМК, вип. 118, Л., 1935, стор. 85.

² Там же, стор. 121.

одної (3,5 см). В іншому випадку подібне ребро має, крім таких насічок, ще й поздовжній глибокий надріз з другого (внутрішнього) боку. Зміст і призначення цих знахідок залишаються нез'ясованими; аналогію їм можна бачити в знахідці ребра з насічками із Новгород-Сіверської стоянки¹, хоч насічок там значно більше і нанесені вони рясніше.



Рис. 2. Уламок бивня мамонта з врізними лініями, 2/3 н. в.

Досить цікавою з погляду орнаментації є знахідка невеликого уламка бивня мамонта, зображеного на табл. II, 8. На його поверхні при допомозі гострих кремінних інструментів виконане різьблене схематичне зображення, яке дуже нагадує обриси гіла риби. Воно може бути поставлене в один ряд з подібною знахідкою у Тимоновці, описаною В. О. Городцовим².

Незрозумілими залишаються різьблені зображення на великому відщепі бивня мамонта у вигляді глибоких товстих ліній, зроблених гострими кремінними знаряддями (табл. IV, 10). Деякі з них збереглись лише частково, але їх напрямок свідчить про те, що вони повинні були сходитися своїми верхніми кінцями. Це добре видно на частині відщепу, що збереглася, де такі лінії сходяться під гострим кутом, утворюючи схематичне зображення, можливо, конусовидного намета-житла.

Великий відщеп бивня з численними врізними лініями, розташованими в незрозумілих комбінаціях, зображене на рис. 2. Невеликий уламок масивної пластинки з бивня мамонта, яка має численні насічки, зображене також на табл. II, 5.

Наприкінці треба вказати на оригінальну знахідку з бивня мамонта (табл. IV, 6). На нашу думку, це — голівка з невеликою частиною шиї від кістяної антропоморфної статуетки. Хоч у Супоневі цілих статуеток не було знайдено, проте наявність їх на стоянці не може викликати сумнівів, оскільки знахідки таких статуеток на пізньопалеолітичних поселеннях, близьких за часом до Супонєва (Мальта, Гагарино, Костенки I, Авдеєво та ін.), є досить звичайними.

¹ І. Г. Підоплічко, Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ, Палеоліт і неоліт України, т. I, вип. II, К., 1947, стор. 92—93.

² В. А. Городцов, Социально-экономический строй древних обитателей Тимоновской палеолитической стоянки, Советская этнография № 3, 1935, стор. 7, 10.

КОСТЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ СУПОНЕВСКОЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ

Резюме

Большинство поселений позднепалеолитического времени представлены в основном кремневым инвентарем и остатками ледниковой фауны. Лишь в отдельных случаях встречаются при раскопках изделия из кости и рога, являющиеся важными источниками для освещения различных сторон хозяйства и быта обитателей этих поселений. К числу последних принадлежит и Супоневская стоянка на Десне, в окрестностях г. Брянска, исследованная в 1926—1928 гг.

Остатки костей указывают на довольно разнообразный мир животных, обитавших в окрестностях стоянки и бывших объектами охоты (мамонт, носорог, медведь, волк, бык, северный олень, росомаха, заяц, лесец и др.), являвшейся основным источником существования древних обитателей этой стоянки.

В культурном слое имелись скопления специально отсортированных бивней и крупных костей мамонта, служивших запасом материала для производственных целей.

Обработанных костей на раскопанной части стоянки было обнаружено около 200 экземпляров. Большинство их приходится на обломки бивней и костей со следами обработки, законченных изделий — значительно меньше.

Весьма интересны способы поперечного и продольного расчленения материала с целью получения различных заготовок. В первом случае применялся способ кругового подрезывания (табл. I, 1, 6), во втором — простое сбивание пластин с куска бивня при помощи сильных боковых ударов (табл. I, 3, 4) или прорезывания глубоких борозд, заключавших между собой пластины нужных размеров (табл. I, 1). Прорезывание этих борозд производилось специальными кремневыми инструментами — резцами и режущими остриями (табл. III, 11, 14, 18—21).

Наибольшую группу изделий составляют проколки и иголки, изготовленные в большинстве случаев из пластинок бивня мамонта или из мелких трубчатых костей (табл. IV, 1—4, 8, 9, II, 9).

Наличие в коллекции большого количества кремневых проколок с очень тонким рабочим острием (табл. III, 6—8, 10, 12, 13, 15—17) дает основание полагать, что значительная часть иголок имела ушки с отверстиями.

Близким к изделиям этой группы является крупный наконечник дротика (табл. IV, 11).

Особую группу изделий представляет серия трубчатых костей с круглыми отверстиями на уцелевших концах (табл. II, 1). Их можно поставить в один ряд с так называемыми „жезлами начальников“ (выпрямителями), известными из других поселений этого времени (Костенки I, Мезин, Афонтова Гора и др.).

Из числа предметов украшения следует назвать обломок пластинки из бивня мамонта с круглыми отверстиями по углам (табл. IV, 5), являющейся, повидимому, частью браслета, обломок диадемы (табл. II, 11).

и плоские бусы (табл. II, 10). На многих предметах имеется резной орнамент, выполненный острыми кремневыми инструментами. В одних случаях он является результатом работы на них (табл. II, 7), в других получился в процессе обработки самого предмета (табл. II, 2, IV, 7), в третьих, возможно, имел определенное условное значение (табл. II, 5, 6, 8, 9, табл. IV, 5, 10, рис. 2).

Весьма важной является также находка на стоянке небольшого обломка бивня мамонта с геометрическим орнаментом (табл. I, 2), близким к орнаменту мезинских изделий.

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЙ

Е. О. СИМОНОВИЧ
(Ленінград)

МЛИНОВЕ СПОРУДЖЕННЯ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ н. е. НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

У 1949 р. загоном Середньобузької експедиції Інституту археології АН УРСР були проведенні пробні розкопки на поселенні перших століть н. е. між сс. Синицівкою (бульшою Молдаванкою) і Сабатинівкою, розташованому вздовж південного схилу полого правого берега р. Синиці¹. В закладеному на поселенні шурфі і двох розкопах загальною площею 57 m^2 культурний шар починається від самої поверхні і не простежувався глибше 0,70—0,80 м.

Для першого розкопу була вибрана ділянка на схилі приблизно за 75 м від р. Синиці. Вже в чорноземі було виявлено розвал обпалених кусків глиняної обмазки, яка залягала рівним шаром (на глибині 0,40 м) в північній частині розкопу і майже виходила на поверхню в південній (глибина 0,10—0,20 м). Розвал мав неправильну округло-прямокутну форму (максимальні розміри його 5,30 × 6,40 м) і був орієнтований з півночі на південь. На кусках обмазки, які часом досягали 0,20 м в діаметрі, були відбитки прутів 1—2 см товщиною і нетовстих (блізько 10 см) стовпів. Ям від цих стовпів в чорноземі неможливо було простежити. Однак, без сумніву, на місці розвалу була наземна будівля стовпової конструкції, з стінами, сплетеними з прутів і обмазаними товстим шаром глини. Будівля була знищена пожежею, про що свідчать обпалені куски обмазки з відбитками обувглених прутів. Крім того, серед кераміки є багато фрагментів, які потріскались від вогню. Кілька посудин було всередині житла, коли будівля завалилася; вони піддаються в певній мірі відновленню. Слідів печі тут не виявлено.

В південно-східному кутку розвалу обмазка залягала не суцільним шаром, а окремими ділянками, утвореними, мабуть, в результаті навмисного її розгрібання. Тут і була виявлено млинова споруда, яка складалася з великого плоского каміння, покладеного в круг, діаметром блізько 1,5 м з жорном посередині (рис. 1). Простір між каменями великого розміру (0,20—0,30 м) був заповнений більш дрібними каменями та уламками стінок великих товстостінних посудин. Проміжки, які залишилися, були замазані глиною. Нижнє жорно (нижник або лежняк), як уже згадувалось, вміщене в центрі спорудження. Лежняк був зроблений з місцевого граніту, виходи якого є напроти поселення на другому березі ріки. Форма жорна неправильно ромбічна (0,36 × 0,40 м). Поверхня рівна і шорстка, посередині є випуклість, в якій зроблена конічна ямка глибиною блізько 3 см. Верхнє жорно (верхник або бігун)

¹ Про існування цього поселення знат A. B. Добровольський, який раніше працював в Сабатинівці. Нам про поселення стало відомо після розвідувальної поїздки B. M. Даниленка і M. L. Макаревича.

не виявлено. Очевидно, після пожежі обмазку розгребли і верхнє жорно зняли, щоб використати його в іншому місці.

Під описаним спорудженням була виявлена субструкція, яка являла собою свого роду фундамент з невеликих каменів та уламків масивних посудин, укладених прямо на землю. Вони повинні були надавати верхнім каменям вимостки певний похил, в основному в напрямку до лежняка. Виняток становив камінь з північного боку, на який, очевидно, вигрівалось борошно. Для вигрібання борошна була, мабуть, призначена

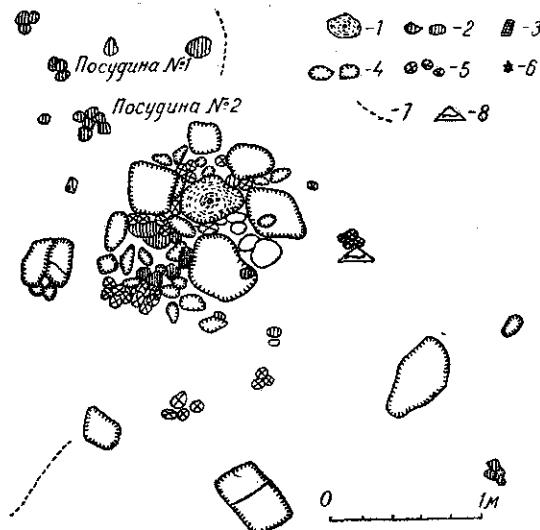


Рис. 1. Млинове спорудження на поселенні
в с. Синицівка.

1 — жарно; 2 — кераміка; 3 — кістка для вигрібання борошна; 4 — камені; 5 — обмазка; 6 — уламок скла; 7 — межа розвалу обмазки; 8 — залізний ключ.

широка кістка тварини, знайдена на поверхні млинового спорудження, навколо якого на віддалі близько 1 м з південного і східного боків окремо лежали дуже масивні камені неправильної форми, висотою 0,15 м, два з них досягали довжини 0,50—0,60 м.

Правильне (по кругу) розташування каменів свідчить про те, що воно не було порушене. В ці масивні камені могли впиратися стовпи або жердини. В усякому разі, камені, які оточували описане спорудження, без сумніву, мали з ним певний зв'язок.

З рівня залягання роздавлених посудин і описаного спорудження можна досить точно судити про положення земляної підлоги та рівень стародавньої поверхні ґрунту. Дані нівелювання переконливо показують, що підлога і поверхня ґрунту збігалися. В якому ж взаємозв'язку була будівля з вказаним спорудженням? Нам здається, що останнє було вже поза будівлею. Так у всяком разі доводиться думати у відношенні масивних каменів, які не були навіть зачеплені при розваленні обмазки. Найбільш правдоподібно, що млин був вміщений під окремим навісом недалеко від входу в господарську будівлю, де, очевидно, зберігалися запаси.

Трохи нижче від підлоги будівлі в західній частині розкопу було виявлене ще одно цікаве спорудження. Це були камені, розташовані в ряд і поставлені один на одного. З боку схилу їх підпирала земля, внаслідок чого окремі камені зберегли своє вертикальне положення. В закладеному з західної сторони розкопу розвідувальному шурфі (довжиною 20 м) цей ряд каменів продовжувався, йдучи під стіну розкопу. В шурфах із східного боку, приблизно на лінії продовження кладки, лежали окремі розрізнені камені. Найбільш імовірно в цьому ряді каменів вбачати залишки кам'яної огорожі, покладеної насухо з підсипкою землі.

Огорожа з каміння навколо якогось простору, затримуючи води, що текли з схилу, досить швидко запливала і засипалася землею. Для створення млинового спорудження частина огорожі з східного боку розкопу була, очевидно, розібрана, і каміння використано для будівельних цілей. Інша частина огорожі біля стіни господарської будівлі в значній частині вціліла.

Серед каменів огорожі, так само як і в описаному спорудженні в цілому, зустрічались уламки кераміки культури полів поховань (табл. I, 1).

Невеликий за площею розкоп II був закладений ближче до р. Синиці на віддалі близько 50 м від неї. Тут на глибині 0,20 м виявлено скupчення каменів, що являли собою, як виявилось після дальшої розчистки, залишки печі-кам'янки. Найбільш масивні з них концентрувались у східній частині і мали розміри 0,25—0,30 м в діаметрі. В цілому камені утворювали неправильний чотирикутник з незамкнутою південною стороною в напрямку до річки. Очевидно, зверху піч була відкрита. На жаль, стінки печі збереглись лише на невеликій висоті внаслідок неглибокого залягання; в результаті оранки вони були зруйновані.

Черінь печі був викладений невеликими каменями з слідами дії вогню, які прилягали, однак, нещільно один до одного. Таке розташування каменів череня виявлено в подібній печі, відкритій в Луць-Брублевецькій у розкопі III. Очевидно, така будова допомагала більш стійкому положенню посуду. Можна припустити, що піч знаходилася поза житлом, оскільки навколо неї слідів підлоги знайти не вдалося. Над піччю в землі, а також всередині її і між каменями печі зустрічались уламки кераміки культури полів поховань (табл. I, 3, 12, табл. II, 3, 16) і уламки кісток.

Кераміка та інші знахідки

Як і в усіх подібних пам'ятках, кераміка і тут становила переважну частину знахідок. Вся вона зроблена на гончарському кругі і поділяється на дві категорії — з широктою та лощеною (переважно сірглинняною) поверхнею. Приблизне співвідношення обох груп дають підрахунки уламків кераміки в розкопі II на ділянці площею 12 м². Тут було 82 уламки кераміки з широктою і лише 13 уламків з лощеною поверхнею, 4 уламки належали амфорам.

Приблизно така ж пропорція простежена в розкопі I. Таким чином, лощена кераміка становила близько 10—12% всієї кількості уламків.

Серед форм посудин розкопу I перш за все звертає увагу велика кількість горшків і особливо посудин для зберігання запасів, фрагментів від великих товстостінних посудин — корчаг та амфор. З уламків можна заключити, що вони належали не менше як до 14 різновидностей корчаг. Найбільш повне уявлення про посудини цього типу дають уламки з суб-

структурі жорна. У нас наведені два уламки величезних корчаг: сіро-глиняної, неорнаментованої (рис. 2, 7) та жовтоглиняної, оздобленої двома валиками з косими вдавлинами, які мають різний похил (рис. 2, 8).

Ще один фрагмент корчаги з субструкції млинового спорудження дуже цікавий за технологічними ознаками. Випадковий відкол валика

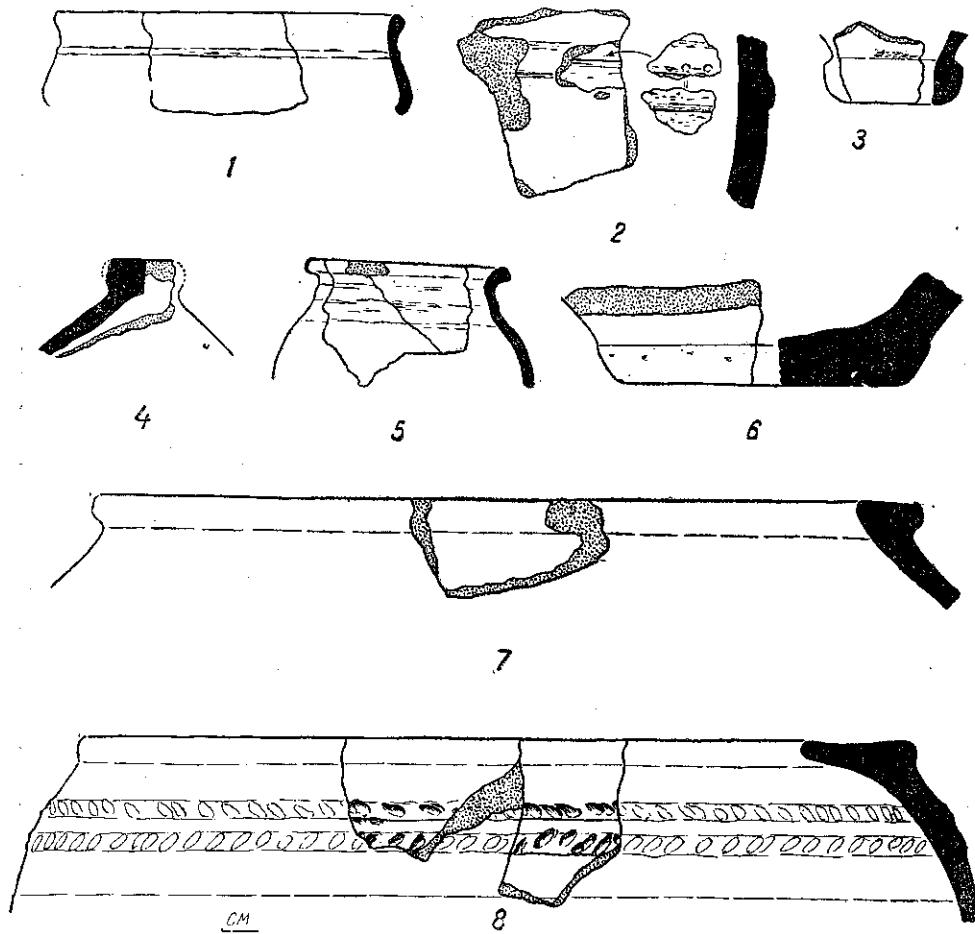


Рис. 2. Уламки керамічних посудин з поселення в с. Луці-Брублевецькій.

показує, що його було наліплоно на місце, де перед цим проведено горизонтальний жолобок, що мав сприяти міцності прикріплення валика (рис. 2, 2). Крім описаних способів орнаментації, корчаги оздоблювались рядами врізаних паралельних ліній, виконаних гребінкою. Багаторядна хвиляста лінія, що так часто зустрічається в поселеннях на Дністрі, в цьому районі, однак, мало розповсюдження.

У нашому матеріалі уламок корчаги, орнаментований сполученням однорядних хвиль, поділених горизонтальною прямою, відомий з підйомних зборів (табл. II, 4). Про масивність днищ цього роду посуду говорять два уламки, які також походять з субструкції жорна (рис. 2, 6).

Серед каменів огорожі було знайдено масивний край корчаги чорного кольору, недбайливо сформований (табл. I, 1). Цей уламок цілком збігається з вінцями, знайденими в субструкції.

Весь посуд описаного типу зроблений з спеціально приготовленої глини з домішкою середньо- і крупнозернистого піску. Глина добре промішана і рівномірно випалена.

Серед горшків для варіння їжі можна виділити два типи. Один з них має круті плічка (табл. I, 2, 3, 9), другий — більш пологі (табл. I, 4—8, 10—12). Цікаво, що й оформлення вінців горшків обох типів в ряді випадків не збігається. У горшків першого типу переважно зустрічаються потовщені округлі вінця. Серед горшків другого типу, крім згаданих, зустрічаються інші форми вінців, що знаходять собі аналогії в часи Київської Русі. Це, зокрема, відігнуті вугласті вінця (рис. 2, 5; табл. I, 3), посудина з трикутними вінцями та „карнізиком“ (табл. I, 6, 8). Також дуже цікавий екземпляр з виступом по верхньому краю відігнутих вінців (табл. I, 4). Орнамент на горшках дуже скромний — це паралельні врізані лінії та слабо виявлені валики, проведені на плічках (рис. 2, 5; табл. I, 7, 9). Нижня частина горшків часто покрита щербиною. Дно переважно зроблено у вигляді підставної плитки. Матеріал, з якого зроблені обидва типи горшків, аналогічний: це сіра глина, з домішкою дрібно- і середньозернистого піску. Однак серед горшків з пологими плічками зустрічаються посудини іншого випалу, при якому вони дістали жовтий колір.

Крім описаних видів посуду, в значно меншій кількості зустрічаються уламки іншої кераміки. Це, перш за все, миски, які відрізняються різноманітністю форм.

З субструкції жорна походить миска-кришка, звичайна для поселень черняхівського типу (рис. 2, 4).

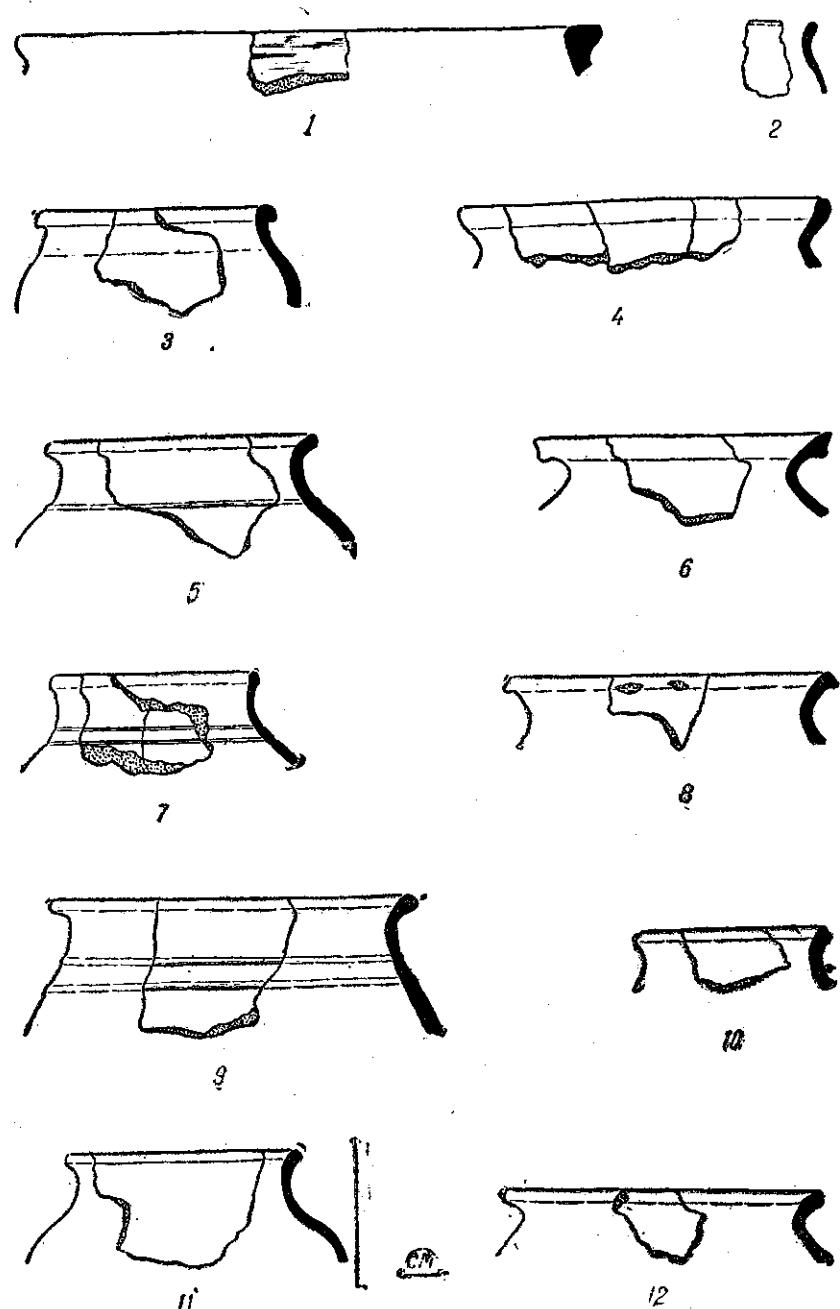
На млиновому спорудженні лежала миска іншого типу, з валиком під відігнутими потовщеними вінцями (рис. 2, 1). Інша миска, чорна і лощена, також була орнаментована валиком під вінцями (табл. II, 14). Осторонь, з північного боку, знайдена лощена жовтоглинняна миска з вертикально поставленим прямим краєм. На межі перегину біконічного тулуза вона була оздоблена проведеними навкіс канелюрами (табл. II, 1). Друга велика лощена сірглинняна миска з плоским широким краєм була знайдена недалеко від попередньої між уламками глиняної обмазки. Під вінцями в матовій смузі прокладено зигзаг (табл. II, 11). Дно обох мисок, відновлених повністю, має кільцеву ніжку. Інша миска з розкопу I мала також сформовані вінця, однак не була покрита лощінням (табл. II, 2). Зигзагоподібними лощеними лініями орнаментувались і інші миски з округлим потовщеним краєм (табл. II, 3). В підйомному матеріалі є миски відкритого типу (табл. II, 15).

Нечисленні на поселенні і уламки глечиків. За весь час розкопок було знайдено лише 4 фрагменти ручок, оздоблених подовжніми жолобками, які звичайно мають ручки глечиків.

Про наявність кубків можна судити тільки з єдиного фрагмента з розкопу I (табл. II, 9).

Миски, глечики і кубки, судячи з аналогії та з виявлених експедицією фрагментів, іноді були покриті лощінням. Орнаментація їх складалася з лощених зигзагів та сітки, проведених по залишенні матовій смузі, що охоплювала посудину в верхній частині. Фрагмент чорної лощеної миски (?) з відігнутими вінцями орнаментований по плічках відбитком подвійного штампа-розетки (табл. II, 12). Цілком подібний

ТАБЛИЦЯ I



Речі з поселення перших століть н. е. на Південному Бузі.

орнамент з подвійними розетками відомий на уламку чорної лощеної миски з Мар'янівки (на Південному Бузі).

Найхарактернішою рисою орнаментації кераміки Побужжя є оздоблення посуду косими насічками та майже повна відсутність орнаменту у вигляді карбованого пунктиру. Для підтвердження можна привести ліпний чорний кубок з поховання № 5 в с. Данилова Балка. Біконічний кубок лише по межі перегину тулуба вкритий косими насічками. Це є показовим, бо добре відомо, що в культурі полів поховань у Подніпров'ї і Західній Україні саме кубки найчастіше були вкриті карбованим орнаментом, виконаним зубчастим коліщатком.

На лівому березі р. Синиці на віддалі близько 1 км від описаної пам'ятки, на другому нами виявленому поселенні, в с. Синицівці (кол. Молдаванці), був піднятий уламок чорної лощеної посудини з косими канелюрами по межі перегину тулуба. На ребрах між канелюрами, там, де в ряді випадків, наприклад в Подністров'ї (с. Вороновиці), прокарбовано пунктир, були нанесені косі насічки нігтьового орнаменту. Доказом самобутності ряду рис бузького посуду перших століть н. е. є уламок денця жовтоглиняної посудини на підставній плитці, знайдений і на поселенні між Синицівкою і Сабатинівкою. Нижня частина дна посудини, що виступає, була орнаментована косими насічками (табл. II, 13). Едина аналогія подібного роду знову ж таки походить з Побужжя. Це нижня частина миски, знайденої десь в районі Звенигородки, що зберігається в Уманському музеї. Однак там насічка по краю кільцевої ніжки, який виступає, не так яскраво виявлено¹.

Повертаючись до характеристики наших матеріалів, відзначимо, що, крім описаних способів орнаментації, тут зустрічається дуже цікава обробка нижньої частини посуду з широкими вертикальними площинами (табл. II, 16). Ця орнаментація розповсюджена більш широко і пов'язана з Причорномор'ям та дністровсько-бузькими пам'ятками. На дослідженню нами поселенні було знайдено значну кількість уламків кераміки, яка походить з Причорномор'я. Біля краю розвалу лежали уламки роздавленої амфори. Пожежа дуже пошкодила рифлені стінки амфори і зробила неможливим поновлення її загального вигляду. На млиновому спорудженні і біля нього виявлені уламки червоноглиняних амфор. Тут знайдено коричнюватий уламок амфори з заглибленим посередині дна (рис. 2, 3). Осторонь, з південно-східного боку, лежав уламок амфори з вузькою шийкою. Рифлені уламки стінок амфори знайдені і серед розваленої обмазки. Біля печі-кам'янки в розкопі II також знайдені уламки вузькогорлих амфор III—IV ст. ст. н. е.

Серед інших знахідок на поселенні слід відмітити залізні предмети: фрагментований ніж (табл. II, 10) та ключ (табл. II, 7) типу, який був в побуті на дуже великих територіях в перші століття н. е.

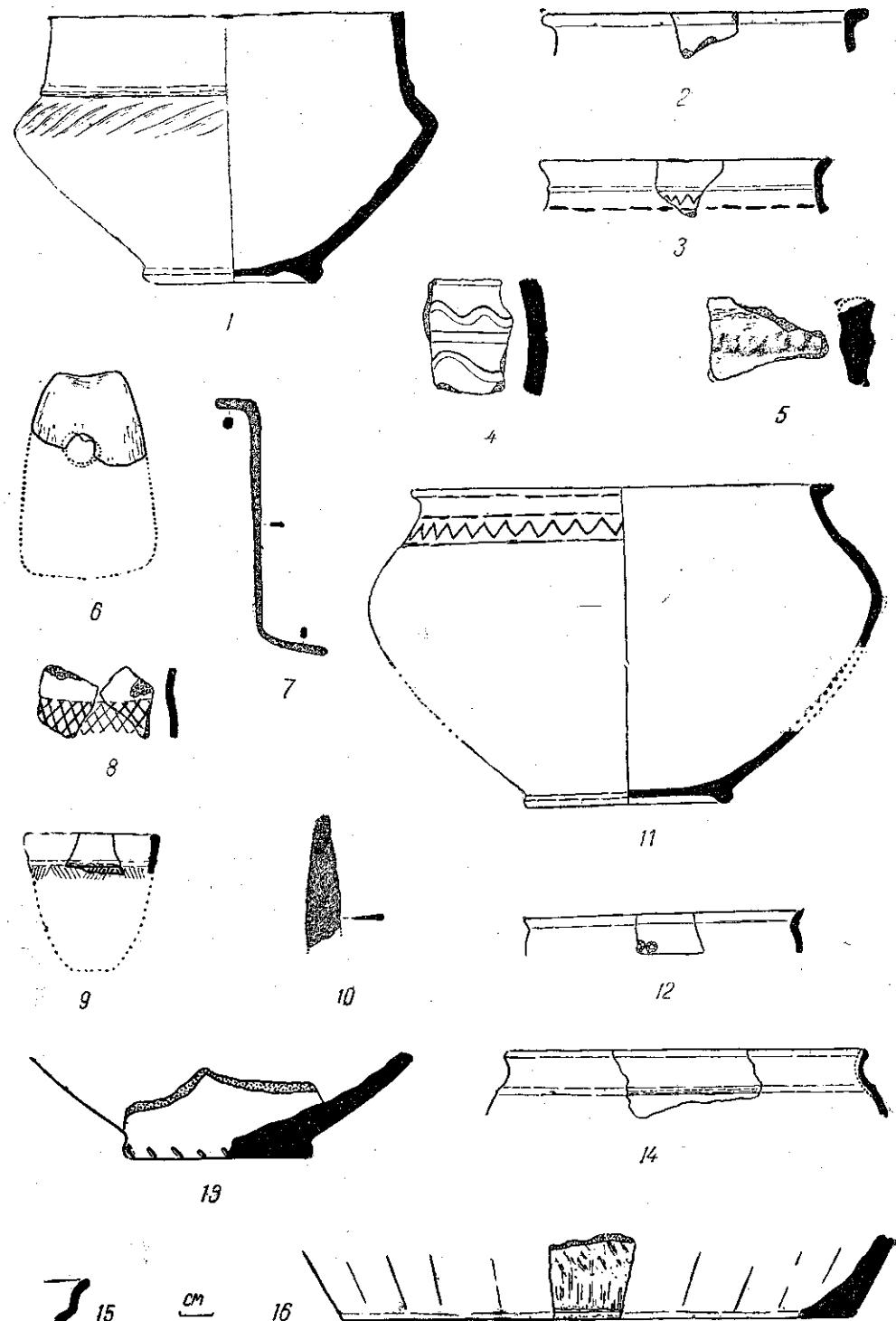
Уламки скла незначних розмірів не дозволяють судити про форму посуду, якому вони належали.

Висновки

Отже, жителі древнього поселення між с. Синицівкою (Молдаванкою) і Сабатинівкою займались землеробством та скотарством, про що свідчать знахідки млинового спорудження та кістяні залишки. Крім того, населення займалось рибальством, про що говорить знахідка глиняного грузила для сіті, знайденого в північній частині розкопу I (табл. II, 6).

¹ Фонди Уманського краєзнавчого музею (№ 119) 460. 13.

ТАБЛИЦЯ ІІ



Речі з поселення перших століть н. е. на Південному Бузі.

Склад кераміки на розкопі I підтверджує припущення, що на місці розвалу обмазки було якесь господарське приміщення.

Збіг форм окремих посудин млинового спорудження, з одного боку, з керамікою, знайденою в кам'яній огорожі, показує, що ці спорудження не були відділені скільки-небудь значним проміжком часу (порівн. корчаги рис. 2, 2, 7; табл. I, 1).

Збіг форм кераміки та її орнаментації дозволяють вважати піч в розкопі II і млинове спорудження синхронними пам'ятками (порівн. рис. 2, 5 і табл. I, 3).

Уламки привізної і місцевої кераміки у поєднанні з іншими знахідками доводять принадлежність даної пам'ятки до III—IV ст. ст. н. е. і, цілком імовірно, більш точно — до межі цих століть. На поселенні поряд з фрагментами кераміки, типовими для більш раннього часу, є у великий кількості посуд, широко відомий в пізніх пам'ятках черняхівського типу. Наприклад, корчаги з пластичною орнаментацією, горшки, вкриті щербинами, оформлення вінець горшків близькі до посуду епохи Київської Русі. Також типова подібність миски, орнаментованої косими канелюрами по межі перегину тулуба (табл. II, 1), до знайденої в Ягнятині пізньої пам'ятки культури полів поховань.

Уламки вузькогорлих амфор і фрагмент глечика з червоним покриттям відповідають датуванню III—IV ст. ст. н. е.

Вивчення кераміки з поселення в цілому, враховуючи сусідні побузькі пам'ятки, дає нові риси, що підтверджують специфіку локального варіанта культури полів поховань в середньому Побужжі.

В той же час на основі вивчення кераміки й інших знахідок розглянутої пам'ятки є всі підстави включати дане поселення в культурну єдність полів поховань черняхівського типу. Відмінність побузьких пам'яток простежується на деталях, а основні риси культури збігаються з наддніпрянськими (наземні напівземлянкові житла, форми горшків, мисок та ін.).

Особливо важливою є знахідка млинового спорудження. До цього часу не було відомо, яким чином провадився помел зерна на поселеннях черняхівської культури. Якщо для скіфського часу досить добре були відомі знахідки зернотерок, а для часів Київської Русі — жорен¹, то про техніку розмелу зерна на початку нашої ери можна було тільки робити припущення.

Оскільки на Україні в пам'ятках перших століть н. е. ми не знаємо споруджень, подібних до описаної вище знахідки, постало питання про шукання аналогій. Найбільш добре вивчені способи розмелу зерна в Греції та Римі. Як пише П. Н. Шульц, у Римі в знаряддях промислової обробки зерна зернотерка змінюється ручними і тяговими жорнами і останні вже частково в часи імперії замінюються водяним млином², який з'являється вже в I ст. н. е., але широке розповсюдження одержує лише в IV—V ст. ст. Що торкається вітряних млинів, то вони ввійшли у вжиток ще пізніше — в епоху середньовіччя³. Таким чином, в Римі на початку нової ери в основному користувалися ручними або тяговими жорнами.

¹ Б. А. Рыбаков, Жернова Вищижского городища, КСИИМК, вип. XI, стор. 15—19; М. Карагер, Розкопки у Києві в 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, 1949, стор. 13.

² П. Н. Шульц, Техника античного рабовладельческого общества, Сборник „Очерки истории техники докапиталистических формаций“, изд. АН СССР, 1936, стор. 147.

³ М. Е. Сергиенко, Помпеї, изд. АН СССР, 1949, стор. 104.

Загальною рисою млинів цього часу є вживання двох кам'яних жорен, основного нерухомого (лат. *meta*, лежняк) і обертового верхнього (лат. *catillus*, бігун). Не говорячи вже про добре вивчені помпейські млини з двоконусним тяговим жорном¹, й інші типи млинів, що вживалися в Римській імперії, мало подібні до нашого. Для того щоб в цьому переконатися, досить порівняти відповідні дані, наведені в словнику Даремберга², чи зображення римських млинів на барельєфах того часу³. В римських укріплених поселеннях, які довго існували на території „варварської“ Європи, знаходять велику кількість ручних млинів.

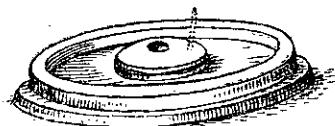


Рис. 3. Древній слов'янський млин (блізько Х ст. н. е.) з Різаків, Лужицької області. — за Л. Нідерле.

Так, наприклад, в Заальбурзі біля Хомбурга у Південній Німеччині були знайдені жорна в кількості більше 100 штук. Вони мали круглу форму при діаметрі від 38 до 82 см. Нижнє жорно не мало наскрізного отвору, а мало лише заглиблення для штифта, на якому обертався бігун. Подібні, зроблені з базальтової лави, ручні млини, існували на поселеннях місцевого населення, наприклад в Хунсбурні, кельтському місті, так само як і в інших населених пунктах початку

н. е. А. Гетце визначив серед ручних млинів ряд типів. Найбільш близький до нашої знахідки тип „млина з випуклим підложжям“ (*Unterlage*), тобто випуклим нижнім жорном і двогнутим верхнім. Діаметр такого жорна 30—40 см. Нижнє жорно тут рідко має наскрізний отвір, але в більшості випадків має заглиблення, в яке входить штифт. Верхнє жорно має в такому випадку отвір в центрі, який повинен бути досить великим, бо такий отвір служить не тільки для закріплення сполучного штифта, але й для засипання зерна.

Подивимося тепер, як стоять питання з млинами у слов'ян. На думку відомого чеського археолога Л. Нідерле, „у слов'ян подібні млини (ручні млини. — E.C.) знаходять тільки в кінці язичеської епохи“, тобто в X—XI ст. ст.⁴. Цей факт, як вважає названий автор, підтверджується даними мови і археології. Які ці дані, він не вважає потрібним викласти. За своєю будовою такі млини, говорить Л. Нідерле, не відрізняються від існуючих донині у відсталих районах (наприклад, в Карпатах).

Наведений ним малюнок однієї такої знахідки (із Різаків в Лужицькій області), датований приблизно межею I—II тисячоліть н. е., зображає круглу вимостку з плоских каменів, щільно пригнаних один до одного (рис. 3). Центр вимостки займає кругле жорно. Лінзоподібний верхник покладений на вгнуту поверхню нижнього жорна. Мука з-під жорен висипалась на згадану площинку, де її й збирали⁵.

Власне, така ж округла вріта в землю вимостка була представлена і в нашій знахідці. Таким чином, хоч в певних деталях описане нами вище млинове спорудження часу полів поховань відрізняється від знахідки в Різаках, все ж є підстави розглядати нашу знахідку як родоначальну форму для слов'янських млинів даного типу.

¹ М. Е. Сергиенко, Помпеї, изд. АН ССР, 1949, стор. 104, рис. 28, стор. 106, рис. 29.

² Ch. Daremberg et Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Vol. III/2, Paris, 1904, стор. 1960—1961.

³ O. Jahn, *Darstellungen antiker Reliefs.., Berichte über die Verhandlungen der königlich-sächsischen Gesell. d. Wissensch.*, B. XIII, Leipzig, 1861, стор. 340—348.

⁴ L. Niederle, *Manuel de l'antiquité Slave*, vol. II, Paris, 1926, стор. 198.

⁵ Там же, стор. 197, рис. 67.

Значний інтерес в цьому розумінні становлять дані етнографії. Ще в середині минулого століття на Україні вживалися млини з жорнами, які приводилися в рух волами¹.

Отже, базуючись на скіпих етнографічних свідченнях і маючи на увазі дані розкопок, можна твердити, що в південних районах у слов'ян були у вжитку млинові спорудження у вигляді округлої вимости з жорном посередині, яке мало іноді неправильну форму. Реконструючи, на основі наведених аналогій, спорудження з розкопу I між Синицівкою і Сабатинівкою, можна припустити, що в нього верхнє жорно-бігун повинне бути плоским знизу і мати посередині наскрізний отвір для засилки зерна. В рух воно приводилося однією людиною, тому що його розміри були невеликими і не перевищували діаметра лежняка, тобто 0,45 м; чи обертання провадилося з допомогою короткої ручки, вправленої в бігун, чи з допомогою довгої жердини, що була одним кінцем прикріплена в жорні, а другим — прив'язана до стелі навісу, — твердити не можна. Однак ручки останнього типу найбільше розповсюджені на ручних млинах часів Київської Русі і широко відомі з етнографічних матеріалів.

Судячи з розкопок інших аналогічних поселень полів поховань, далеко не в кожному будинку був такий млин, тим більше, що виготовлення його вимагало певного мистецтва і навичок по обробці каменю. Побудова млинового спорудження вимагала зусиль цілого колективу, якому цей млин і належав. Тому, очевидно, спорудженням між Синицівкою і Сабатинівкою користувались декілька сімей.

Треба сподіватися, що знахідка млинового спорудження між Синицівкою і Сабатинівкою не залишиться поодиноким явищем серед пам'яток культури полів поховань. Неодноразово на поселеннях цього часу знаходили жорна, не знаючи точно, чи можна вважати, що вони належали населенню перших століть н. е.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

МЕЛЬНИЧНОЕ СООРУЖЕНИЕ ПЕРВЫХ ВЕКОВ н. э. НА ЮЖНОМ БУГЕ

Р е з у м е

В 1949 г. отрядом Среднебугской экспедиции Института археологии Академии наук УССР были произведены раскопки на поселении первых веков н. э. между сс. Синицевкой (б. Молдаванкой) и Сабатиновкой.

Особый интерес вызвала находка мельничного сооружения III—IV вв. н. э., представлявшего собой окружную площадку, сложенную из камней и обломков глиняной посуды, промежутки между которыми были промазаны глиной. Середину площадки занимал гранитный жернов неправильной ромбовидной формы. Верхний подвижной жернов не обнаружен, — вероятно, жители использовали его в другом месте.

Мельничное сооружение было расположено под навесом, у стены наземной хозяйственной постройки, погибшей во время пожара. Значительную часть керамического материала составляли обломки сосудов

¹ П. Лялин, Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии, ЖМГИМ, XVII, 1845, стор. 120.

для хранения запасов (корчаги и амфоры). Анализ керамики и других находок показывает высокий уровень ремесленного производства этого времени. Ряд своеобразных черт керамики подкрепляет мнение о специфике локального варианта черняховской культуры Побужья в первые века н. э.

Отсутствие аналогий нашему мельничному сооружению в Риме и его галльских и германских провинциях указывает на местное происхождение подобных мельниц. Они являются родоначальным типом, характерной представительницей которых в славянских землях на рубеже I—II тысячелетий н. э. является находка в Резаках, Лужицкой области.

Значение нашей находки особенно велико потому, что она впервые показывает, как производилось размельчение зерна у ранних славян в первые века н. э., и свидетельствует о том, что с древнейших времен на поселениях культуры полей погребений появляется своеобразная ручная мельница.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ХАРІВСЬКИЙ СКАРБ

12 вересня 1949 р. в урочищі Трифон біля с. Харівки, Зінівської сільради, Путивльського району, Сумської області було виорано скарб золотих та срібних речей, які знаходились у розбитому плугом горщику.

Урочище Трифон знаходиться на південь від с. Харівки, безпосередньо над берегом р. Сейма. Воно являє собою незначне підвищення, більша частина якого заливається під час весняної повені. Місце, де був знайдений скарб, як оповідають старожили, заливається лише під час сильних розливів.

Тут було закладено розкоп розмірами 10×10 м, на якому виявлено: одну срібну позолочену підвіску, половину срібної опуклої серги, срібне кільце від такої ж серги, срібне кільце, мабуть, від пояса, з двома хомутиками, один з яких золотий, та 18 черепашок *Cyprea moneta*. Тут же зустрічалось досить багато уламків ліпних посудин. В одному з них (денці) знаходився срібний браслет. При камеральній обробці з'ясувалось, що уламки горщика, в якому був скарб, відповідали денцю, де було знайдено браслет.

Від розкопу було проведено вздовж тракторної борозни траншею шириною 2,5 м і довжиною в один бік 80 м, в другий — 20 м (проти руху трактора). Траншея досліджувалась до глибини 0,3 м, тобто на глибину зрушеного плугом шару ґрунту. В ній на різних віддаленнях від одної були знайдені черепашки *Cyprea moneta*; за 39 м від місця знахідки скарбу виявлено чотири антропоморфні фібули, що лежали на самому дні борозни, обгорнуті срібним ланцюжком; за 47,6 м від місця скарбу в орному шарі трапився сильно деформований плугом пустотілий срібний браслет; за 63 м знайдена невелика срібна шийна гривна. Чотири пустотілі срібні браслети, які, за словами трактористів, при обмиванні упали в річку, знайти не вдалось.

Таким чином, у населення, а також внаслідок наших розкопів були зібрані такі речі: чотири золоті серги, дві срібні серги, дві дужки від таких серег, п'ять срібних плоских підвісок, десять срібних браслетів, п'ять шийних гривен та чотири уламки таких гривець, шість антропоморфних фібул, срібний ланцюжок, чотири частини від поясного набору, 110 черепашок *Cyprea moneta*. Загальна вага золотих речей становила 33 г, срібних — 1484 г.

При проведенні розкопів було з'ясовано, що на урочищі Трифон знаходилось древнє поселення із залишками наземних жител та керамікою, що дуже нагадує собою кераміку з могильників та поселень корчоватського типу. В розкопі на місці знахідки скарбу були простежені залишки глиняної долівки та численні уламки глиняної обмазки з відбитками переплетеної лози. За 11,7 м від місця знахідки скарбу

знаходилось велике скучення кераміки, що лежало на глибині 0,25—0,4 м майже суцільною масою. В основному тут були денця посудин та іх стінки, вінець було дуже мало. Із зібраних уламків реставровано одну вазоподібну посудину з округлими бочками та відігнутими вінцями, з вдавлинами по зовнішньому краю.

Більша частина зібраних у цьому місці уламків належала ліпним посудинам з шершавою поверхнею, досить добре випаленим. У меншій кількості тут знайдені черепки чорних та жовтих лощених посудин, головним чином сильно профільованих мисочок. Горщик, на дні якого було виявлено браслет, відрізняється від цієї кераміки формою та технікою виготовлення і дуже близький до ліпної із згладженою поверхнею кераміки з поселень та могильників волинцевського типу. Пов'язати скарб із поселенням, на якому він знайдений, нам здається неможливим.

Переходимо до опису речей скарбу.

Анатропоморфні фібули (шість екземплярів — три пари), срібні, цілком однакової схеми з деякими відмінами в деталях.

Чотири більш складні фібули, як вже згадувалось, були знайдені під час розкопок обгорнутими срібним ланцюжком. Дві з них, що відрізнялися більшими розмірами, по краях були обведені сканню, в центрі мали напаяний масивний срібний довгастий шишачок, також обведений сканню і прикрашений трьома сканними смужками, що йдуть вздовж нього (табл. I, 1). Посередині між шишачком та кінцем кожної з цих фібул напаяна півкулька, також прикрашена сканню. З іншого боку в основі круглого кінця щитка фібули напаяно дві менших півкульки, прикрашених сканню. На зворотній стороні щитка на всю його довжину припаяна мідна пластинка, до якої в свою чергу припаяний стоячок з віссю голки; в прорізну частину пластинки вставлена дужка, в яку входив кінець голки при застібанні фібули (табл. I, 1). На віссі голки закріплювався один кінець срібного ланцюжка. На другій подібній фібулі дужка напаяна на пластинку. Голка в ній, мабуть, була залізною, бо на звороті щитка та на пластині є іржа. Довжина щитка фібули 16 см, ширина 4,3 см. Ширина мідної пластинки — 2 см.

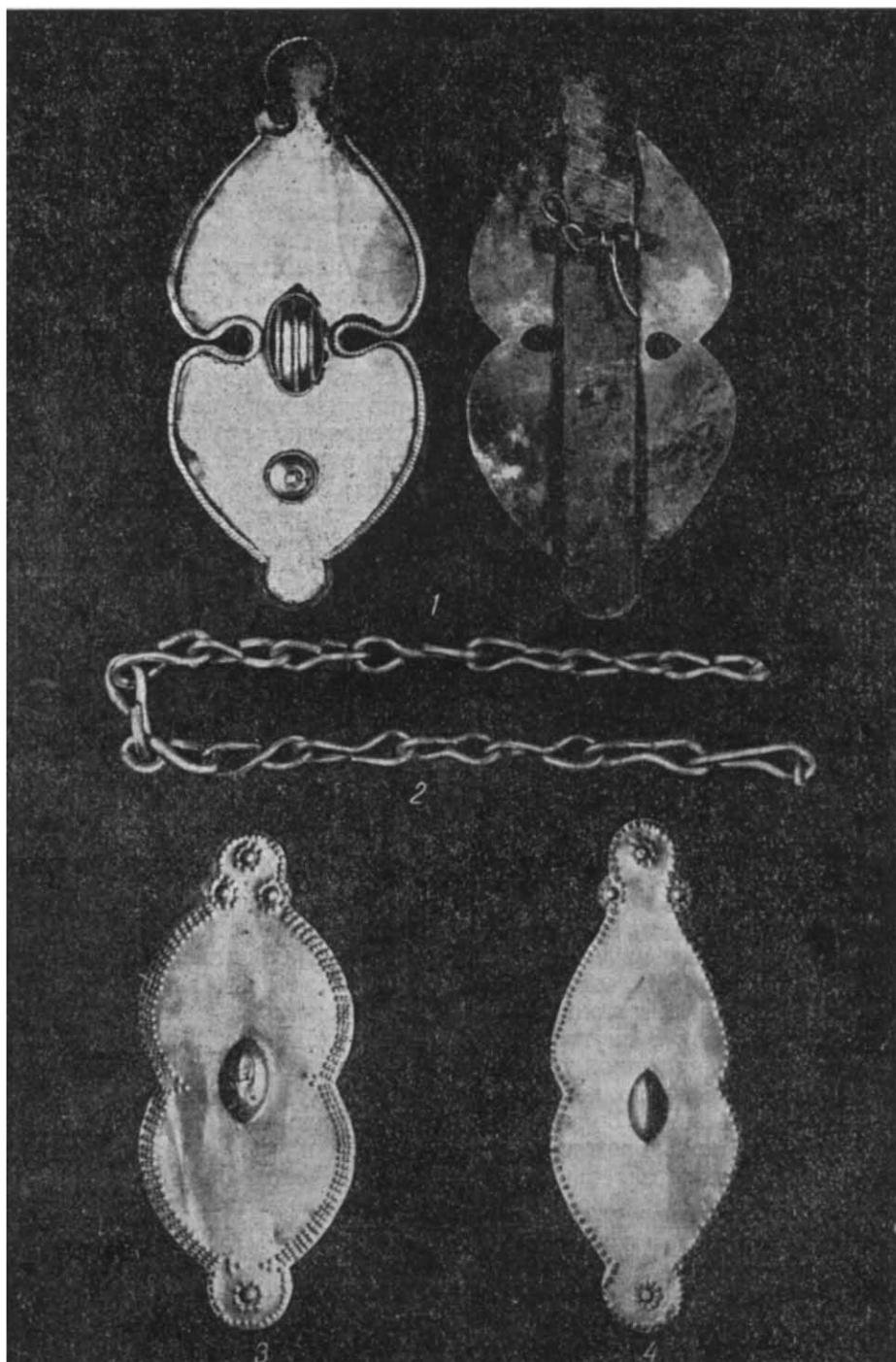
Ланцюжок довжиною 1,61 м, що був закріплений своїми кінцями на фібулах, зроблений із срібного кованого дроту, зігнутого у вигляді вісімок з незапаяними кінцями (табл. I, 2). На ланцюжку в трьох місцях помітні сліди іржі (за 13, 46 та 118 см від одного з кінців). Закінчується ланцюжок двома вісімками з грубішого мідного дроту. Ланцюжок з такою ж технікою вироблення був знайдений в Івахніківському скарбі¹.

Друга пара фібул має простішу форму і позбавлена прикрас. У центрі фібули є такий же, як і в попередніх фібулах, шишачок, але виштампований з самої пластини фібули. Шишачок прикрашений чотирма гранями. По краях щитка фібули є три ряди карбованіх випуклостей, такі ж випуклості різних діаметрів імітують півкульки, напаяні на великих фібулах (табл. I, 3). На тильній стороні до щитка припаяна пластина, на якій в двох прорізах закріплювався стоячок для вісі залізної голки, — сама голка не збереглася. Довжина фібули 13,8 см, ширина 6 см, ширина основи застібки 1,5 см.

Третя пара фібул майже така, як і друга, але штампований шишачок розташований тут ближче до більш широкої частини щитка. По краю щитка зроблено один ряд дірочок (табл. I, 4). Довжина щитка

¹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. V, Полтава, 1908, табл. II, 8.

ТАБЛИЦЯ I



— срібна антропоморфна фібула, прикрашена сканю, з лицьового та зворотного
оків ($\frac{1}{2}$ н. в.); 2 — частина срібного ланцюжка, який з'єднував дві фібули (н. в.);
3, 4 — срібні штампованиі антропоморфні фібули ($\frac{1}{2}$ н. в.).

14,7 см, ширина 5,3 см, ширина основи застібки 1,5 см. Застібка цих фібул мала таку ж конструкцію, як і застібки фібул другої пари.

Майстер, що робив всі ці фібули, не мав шаблону — у нього був лише пuhanсон для витискування центрального шишацька та великих випуклостей. Тому кожна фібула з усіх шести має індивідуальні ознаки, і при накладанні парних фібул одна на одну вони не цілком збігаються. Таким чином, можна вважати, що фібули не були речами масового виробництва.

Остання пара фібул має велику схожість з фібулами скарбу, знайденоого у 1905 р. біля с. Івахники, Лохвицького повіту, Полтавської губ.¹ (суч. с. Яхники, Лохвицького району, Полтавської обл.).

Золоті серги (табл. II, 1, 2) мають вигляд пустотілої кульки, що складається з двох половинок, кінці яких у місці з'єднання відтягнуті. Цим кінцям надано форму шестикутника, у вершинах якого напаяно по чотири зернини, розташовані у вертикальний ряд. Низ кульки також прикрашений купкою зернин, які утворюють піраміду, обведену в одній парі серег кружечком із скані. Коротка циліндрична шийка з'єднує корпус серги з меншою півкулькою, до денця якої припаяна еліпсовидна дужка. Шийка та денце півкульки прикрашені окантовкою із скані, у центрі денця поверх дужки напаяна пірамідка із зерні. На одній парі серег на дужці є два хомутичка у вигляді складених великими основами двох зрізаних конусів, обведених сканню по менших основах. Довжина серег 4,4—4,6 см.

Срібні серги (табл. III, 1, 2). Дві непарні срібні серги мають таку ж форму, як і золоті, але зроблені вони не так досконало, сканню прикрашено лише денце меншої півкульки. Половинки великої півкульки у місці з'єднання мають форму не шестикутника, а п'ятикутника. Зернь у порівнянні з золотими сергами крупніша. Довжина серег 5,5—5 см.

Знайдено також верхню половинку подібної серги, місце з'єднання півкуль якої мало форму чотирикутника, а також дужку з одним хомутиком.

Ці серги мають пряму аналогію з випадковими знахідками на Пастирському городищі².

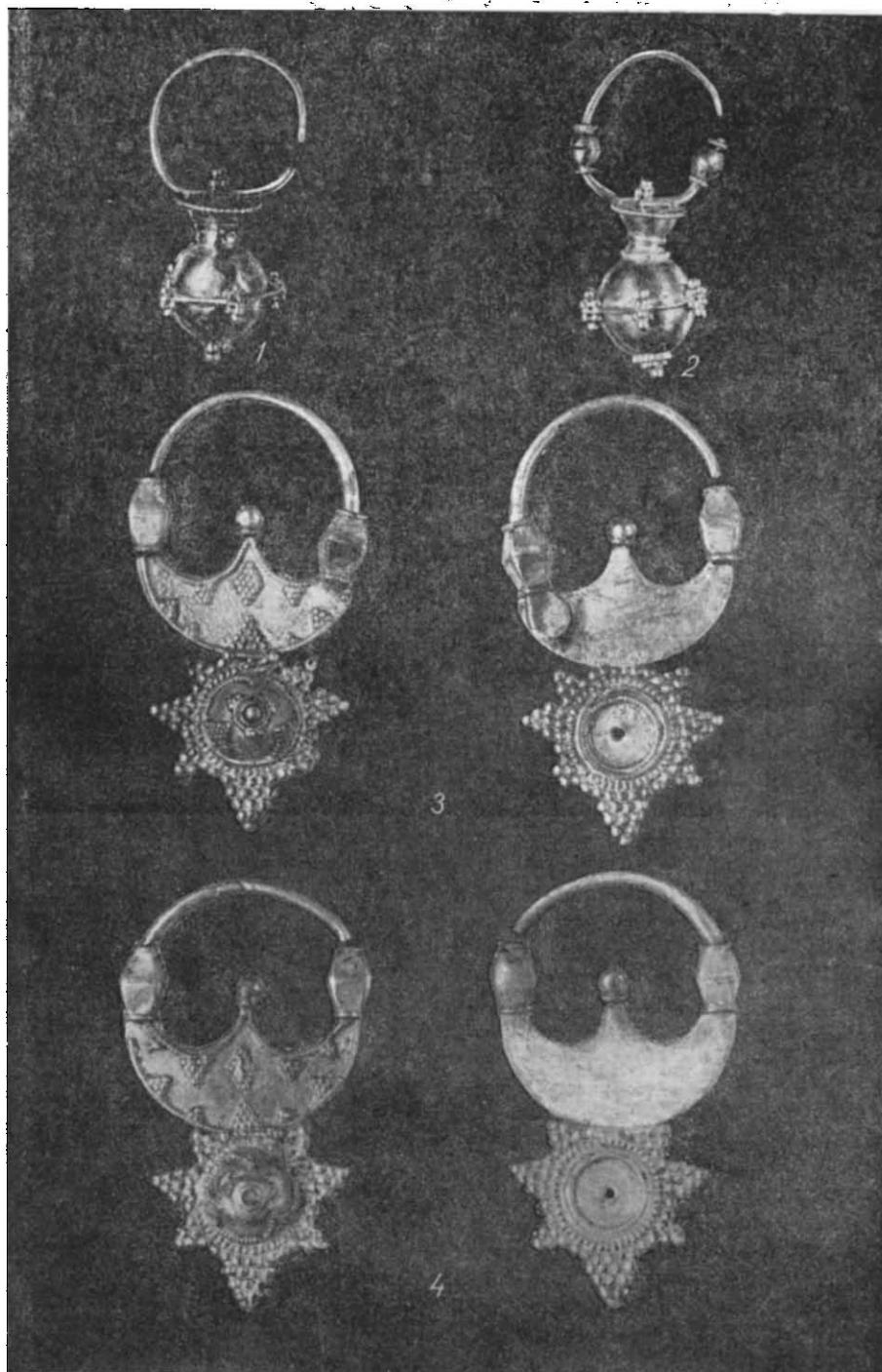
Плоскі срібні підвіски. Дві парні плоскі срібні підвіски мають форму вузького півмісяця та плоскої з одного боку півкульки з чотирма променями із зерні, припаяної до його середини. Між цими двома частинами з внутрішнього боку серги знаходиться срібна чотирикутна пластинка, яка міцно їх з'єднує (табл. III, 3). Корпус півкульки прикрашений стилізованою чотирипелюстковою квіткою з напаяної сканної дротинки. З внутрішнього боку плоске денце півкульки має два концентричних дротяних кола, до яких припаяні згадані промені із зерні. У центрі цього денця зроблено дірочку, обведену сканню. Півмісяць із зовнішнього боку прикрашений сканню — по краях та середині (у вигляді чотирьох лежачих вісімок). Кінці півмісяця мають хомутички у вигляді спаяних маленьких півкульок, обведених сканню у місці з'єднання та на кінцях. З верхніх кінців півкульок, як безпосереднє продовження півмісяця, виходить кругла у перерізі дужка. Довжина серги 6,2 см, діаметр півмісяця 4 см.

Обидві серги мають ознаки довгочасного вживання — хомутики з тильної сторони сильно потерті — один хомутик навіть протертій наскрізь.

¹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. V, Полтава, 1908, табл. II, 1.

² Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XIII, № 365/366.

ТАБЛИЦЯ II



, 2 — золоті пустотілі серги; 3, 4 — срібні позолочені плоскі підвіски — вид з лицьового та зворотного боків (натуральна величина).

Плоскі срібні позолочені підвіски. Дві срібні позолочені підвіски довжиною 5,9 см та ширину 3,4 см у вигляді лунниці, до нижнього краю якої припаяна семипроменева зірка (табл. II, 3, 4). Промені зірки зроблені із скані, вони мають різну величину і розташовані так, що коротші чергаються з довшими. Основою зірки служить трохи витягнута пустотіла півсфера із запаяним з внутрішньої сторони отвором. Півсфера, оточена двома кільцями із зерні, на поверхні також прикрашена зерні. Лунниця по краях прикрашена сканію, а всередині має візерунок із зерні у вигляді десяти трикутників. У місцях прикріплення дужки є два чотирикутні піраміdalні хомутики, по обох кінцях обведені сканію. Дужки являють собою нібито продовження лунниці, утворюючи разом з нею коло.

В однієї із серег в старовину обламалась дужка. Тому її при ремонті спустили трохи нижче і укріпили напаюванням срібної пластинки (табл. II, 3).

Плоска срібна підвіска такої ж форми, як і позолочені, але з п'ятипроменевою зіркою (табл. III, 3, 4). На зворотній стороні серга сильно потерт, лунниця ще в старовину тріснула і на цьому місці напаяна срібна пластинка, хомутики сильно потерті і деформовані, денце півкульки прогнуте. Довжина серги 6 см.

Дуже близькими до описаних серег є серги, знайдені на Пастирському городищі у 1949 р., більшість яких, проте, відлита з бронзи.

Браслети. Дев'ять масивних кованих браслетів та один пустотілий. Браслети, що відрізняються один від одного головним чином своєю вагою та товщиною, мають овальну форму, дротовидну середню частину та розширені кінці (табл. IV, 9—II). Розширені частини, які займають близько $\frac{2}{3}$ загальної довжини браслету, в поперечному перерізі мають форму більш або менш витягнутого шестикутника. Лінійна довжина браслетів дорівнює 22—25,5 см, ширина кінців від 6 до 10 мм та товщина від 2,5 до 8 мм, діаметр середньої дротовидної частини близько 3 мм.

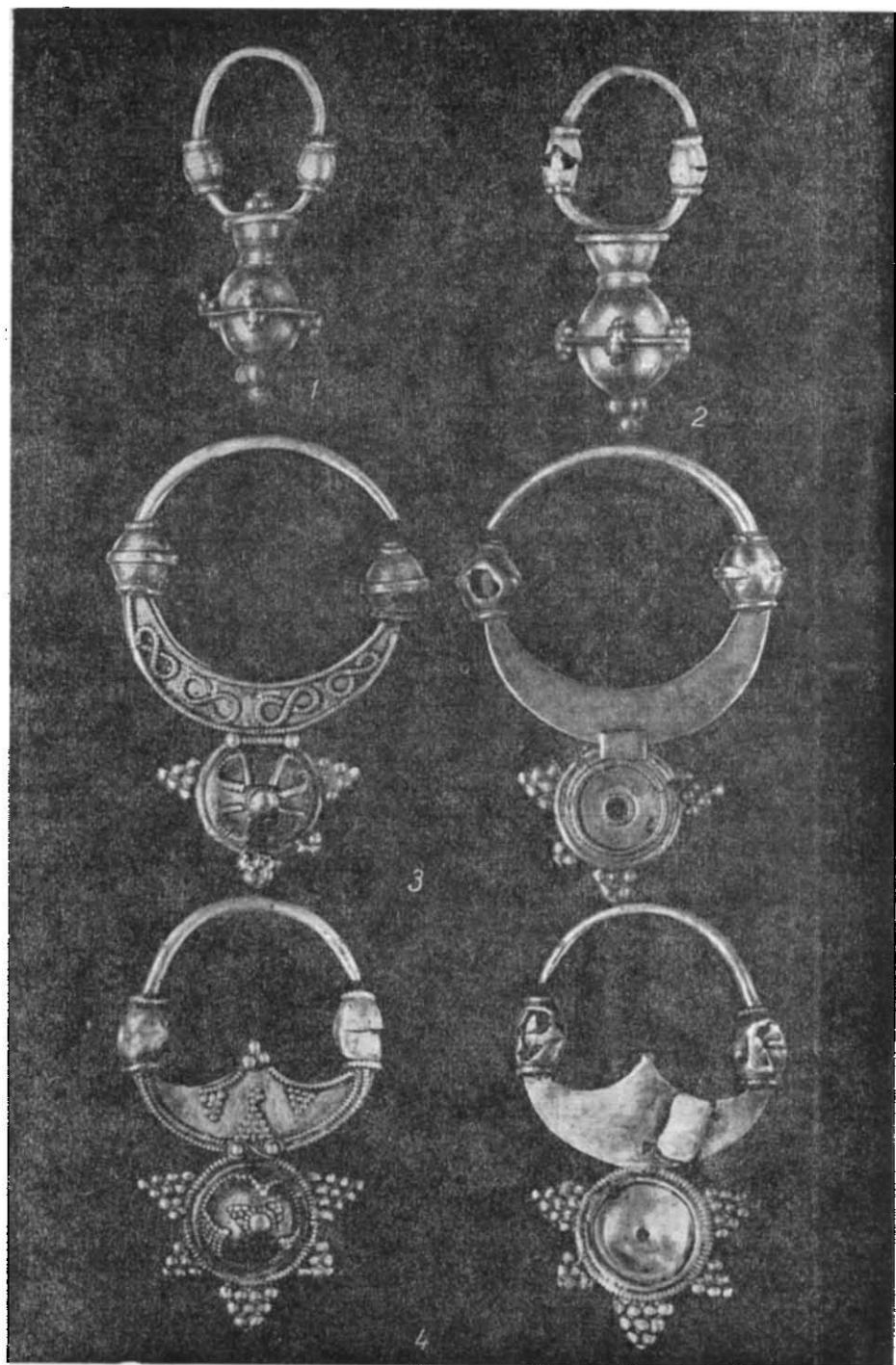
Один браслет, знайдений *in situ*, має трохи відмінний зовнішній вигляд: він не овальний, а майже круглий, і розширені кінці його заходять один за один на $\frac{1}{4}$ загальної довжини браслету (табл. IV, 9).

Всі браслети виготовлені з чотирикутних срібних брусків шляхом холодного кування. Кінці браслетів мають сліди обрубування. Вага браслетів становить 68—180 г.

Пустотілий браслет хоч і сильно попсований плугом, але цілком своєї форми не загубив. Він такий же овальний, як і масивні браслети, але з значно ширшими кінцями, що мають по три грані на зовнішній стороні. Лінійна довжина його дорівнює 25,5 см, ширина кінців — 18 мм, діаметр дротовидної середньої частини 3,5—4 мм. Браслет зроблено з тонкої (0,3—0,4 мм) срібної пластинки, склепаної в середній частині в дріт. Розширені кінці браслета карбовані на металевій матриці (табл. IV, 8).

Шийні гривни. Всього у скарбі було, очевидно, 14—16 шийних гривен, з яких до нас дійшло три ціліх та п'ять частково попсованих.

З них шість шийних гривен є цілком однотипними і відрізняються одна від одної лише розмірами — діаметром та товщиною дроту, з якого вони зроблені. Виготовлені гривни із срібного дроту, по всій довжині їх ідуть спіральні канелюри, які створюють враження крученого дроту. Застібки на всіх гривнах зроблені у вигляді довгого гачка з одного боку та широкої, розплюснутої, з рантиком в центрі, петлі з другого боку (табл. IV, 6). Найбільша гривна має 22,5 см у діаметрі при товщині



1, 2 — срібні пустотілі серги; 3, 4 — срібні плоскі підвіски — вид з лицьового та зворотного боків (натуруальна величина).

дроту 6,5 *мм*; вона потерта, особливо з одного боку, внаслідок довгочасного вживання настільки, що канелюри майже непомітні. Найменша шийна гривна зроблена з тонкого дроту (2,7 *мм*) і має діаметр 13,4 *см*.

Сьома гривна діаметром 13,5 *см* була зроблена з дроту товщиною 5 *мм*, прикрашеного вдавлинами, що покривають всю його поверхню в шахматному порядку. На деякій віддалі від кожного кінця гривни починаються спіральні обмотки із срібного дротика, які покривають гравну на одну чверть її довжини з кожного боку (табл. IV, 5).

Восьма гривна мала значні розміри (внутрішній діаметр близько 25 *см*) і була пустотілою. Вона складалась з чотирьох окремих частин, з'єднаних між собою. До нас дійшло дві частини, одна з яких сильно деформована плутом. Кожна частина гривни зроблена з тонкої срібної пластинки, згорнутої в конічну трубочку і спаяної, товщина трубочки з одного кінця 16 *мм*, з іншого — 10 *мм*. На кінці кожної трубочки зроблено дірки, за допомогою яких трубочки з'єднувалися одна з одною. Кожна з частин гривни являє собою $\frac{1}{4}$ кола. Робилася трубочка на металевій матриці, яка мала грановану ромбіками поверхню, тому поверхня трубочок вкрита витиснутими ромбіками (табл. IV, 7).

Аналогії вдалось знайти тільки для шийних гривен, зроблених з дроту (гривен з Івахніківського скарбу)¹.

Прикраси до пояса. Масивна срібна пряжка до вузького пояса у вигляді щитка та овальної дужки (табл. IV, 3). Пряжка була відлита разом з трьома штифтами на тильній стороні товщиною 4 *мм*, які проходили крізь ремінь. Поверх ременя на штифти надівалось плоске срібне кільце, після чого верхня частина штифтів розплющувалася. Лицьовий бік пряжки був прикрашений виїмчастою емаллю, від якої збереглися лише сліди. Гнізда для емалі карбовані. Вісь язичка пряжки була залізою і збереглась тільки в місці проходження крізь пряжку.

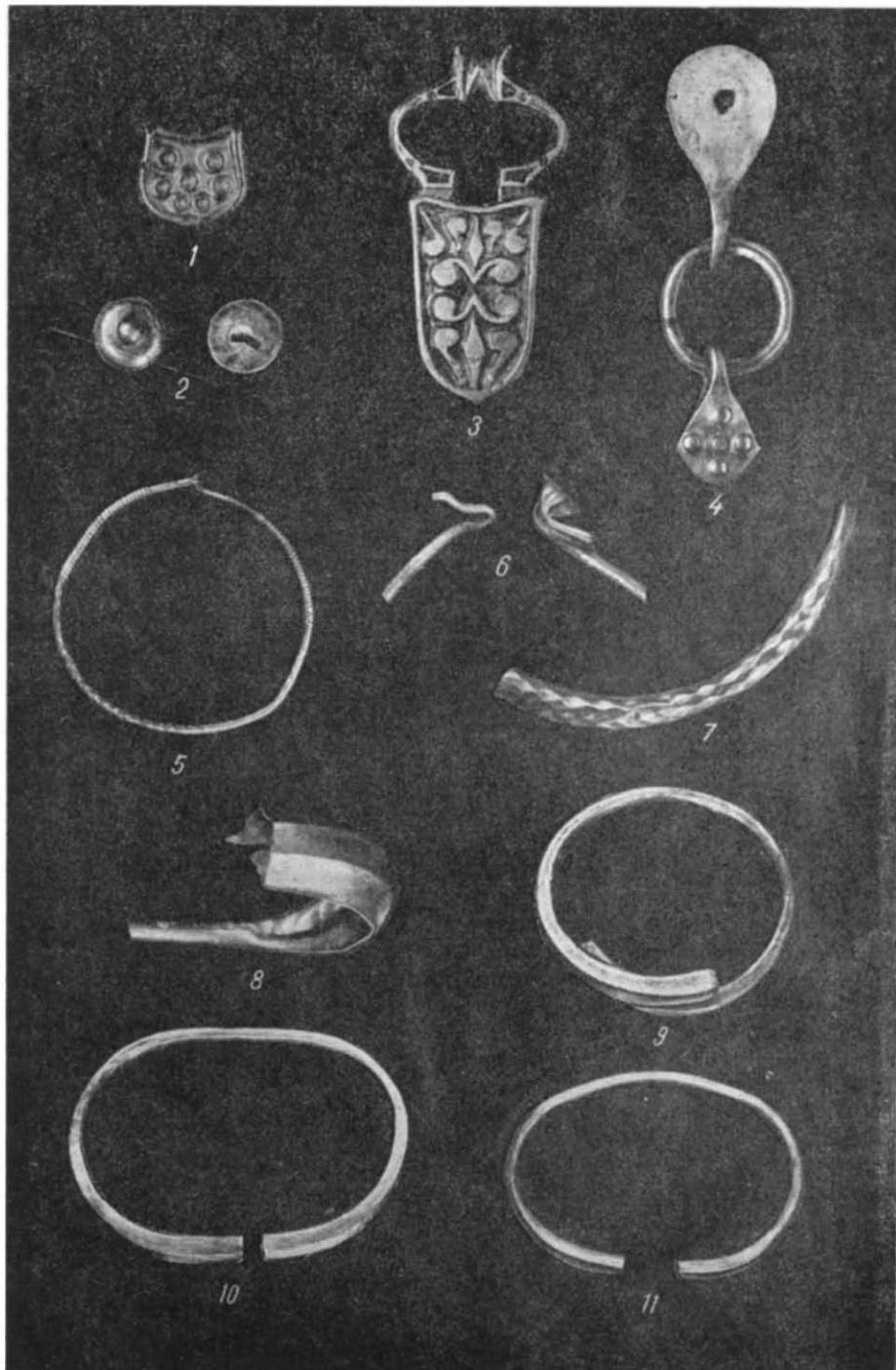
Срібне кільце має два хомутики, які прикріплювались до ременя. Маленький хомутик зроблено із золота. Його лицьовий щиток має чотири несправжніх і одну справжню заклепки. Більший, срібний, хомутик має одну мідну заклепку (табл. IV, 4). Між щитками хомутиків залишились клаптики шкіри. Діаметр кільця 2 *см*, довжина меншого хомутика 2,1 *см*, більшого — 3,3 *см*.

Обойма пояса. Ширина отвору її точно відповідає ширині описаної пряжки. Обойма зроблена з тонкої срібної пластинки шириною 2 *см*, зігнутої і запаяної на кінцях. На тильній стороні є залишки припою, — мабуть, до обойми припаювалась ще якась деталь.

Бляшка штампovanа з червоної міді і обтягнута з лицьового боку тоненьким золотим листочком, кінці якого загнуті за рантик. Бляшка має форму чотирикутника, лицьовий бік якого випуклий. На ньому є сім „глазків“ — випуклостей з вдавлиною у центрі (табл. IV, 1). Прикріплювалася бляшка до пояса одним штифтом, припаяним у центрі тильного боку.

Прикраси до пояса чи збрui. Сім однакових круглих бляшок з шишечкою у центрі (табл. IV, 2). З внутрішньої сторони до шишечки припаяно подвійний штифт з розігнутими кінцями, яким бляшка прикріплювалася до ременя. Чотири бляшки штамповані з тоненького листового срібла, три з міді. Мідні бляшки обтягнуті золотим листочком, кінці якого загнуті на внутрішньому боці. Бляшки мають діаметр 2,1 *см*.

¹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вип. V, Полтава, 1908, табл. II, 3, 4, 5.



1 — мідна, обтягнута золотим листочком бляшка — прикраса до пояса (натуральна величина); 2 — мідна, обтягнута золотим листочком бляшка — прикраса до пояса чи зборі (натуральна величина); 3 — срібна пряжка від пояса (натуральна величина); 4 — срібне кільце із золотим (нижнім) та срібним (верхнім) хомутиками (натуральна величина); 5 — срібна шийна гривна ($\frac{1}{4}$ н. в.); 6 — застібка срібної шийної гривні ($\frac{1}{2}$ н. в.); 7 — частина пустотілої шийної гривні ($\frac{1}{2}$ н. в.); 8 — кінцева частина пустотілого срібного браслета (натуральна величина); 9—11 — масивні срібні браслети ($\frac{1}{2}$ н. в.).

21 срібна півкулька. Всі вони однакові і мають такий же діаметр, як і бляшки. У центрі деяких півкульок збереглись припаяні штифтики, якими вони прикріплювались до ременя.

Срібна муфточка у вигляді двох коротеньких спаяних трубочок, кінці яких обведені сканню. Діаметри їх 1,2 см, загальна довжина — 1 см.

Крім металевих речей, в скарбі була значна кількість черепашок *Cypraea moneta*, з яких до нас дійшло 110 штук.

Речі, аналогічні описаним, відомі в незначній порівнюючи кількості і трапляються виключно у вигляді випадкових знахідок або в скарбах. Проте вони не пов'язуються з певним археологічним похоронним чи житловим комплексом.

Найбільшу кількість аналогій дає відоме Пастирське городище і особливо скарб, знайдений тут у 1949 р. Слід відзначити, що речі з цього городища в основному являють собою предмети масового виробництва, — вони виготовлені за допомогою ліття, тимчасом як при виготовленні речей Харівського скарбу застосовувалася більш складна техніка. Взагалі весь Харівський скарб багатший за складом речей, матеріалом та майстерністю виконання роботи.

Розкопки, проведені на Пастирському городищі у 1949 р., вияснили наявність на ньому лише двох культурних шарів: скіфського та слов'янського VII—VIII ст. ст. н. е.; цим останнім часом і слід датувати Пастирський скарб.

Іншим, надзвичайно близьким до нашого, є Івахниківський скарб, знайдений у 1905 р. Івахниківський скарб датований М. Макаренком, автором публікації, VIII—IX ст. ст. н. е.

На нашу думку, Харівський скарб треба датувати часом існування поселень волинцевського типу — VII—VIII ст. ст. н. е. Речі скарбу були у вжитку довгий час, про що яскраво свідчить стертість серег та шийних гравіїн. Безумовно, таких коштовних речей не носили щоденно, а тому можна вважати, що ними користувалося не одне покоління.

Харівський скарб — перша знахідка речей цього часу, яку можна пов'язувати з певною керамікою, — горщик, безумовно, пов'язаний із скарбом і належить до того ж типу, що й урни з Волинцевського могильника, що в свою чергу також свідчить про правильність датування скарбу VII—VIII ст. ст. н. е.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ХАРИВСКИЙ КЛАД

Резюме

Найденный в 1949 г. около с. Харивки, Путивльского района, Сумской области клад золотых и серебряных вещей состоит из предметов украшений. Из них женскими украшениями могут считаться серьги, лунницы, браслеты и фибулы; украшениями, принадлежавшими мужчинам, — поясной набор, шейные гривны, украшения сбруи.

Аналогичные вещи известны в основном из Пастирского городища. Различие их заключается в технике изготовления. В то время как вещи из Пастирского городища — литые и в основном бронзовые, в составе

Харивского клада нет ни одной вещи, изготовленной посредством литья. Техника изготовления вещей Харивского клада гораздо сложнее и выше; она приближается к ювелирной технике времен Киевской Руси. Все серьги и лунницы клада украшены зернью и имитацией скани.

Значительные потертости и следы ремонтирования на вещах свидетельствуют о длительном их употреблении.

В составе клада было много ракушек *Cupraea moneta*, которых собрано 110 штук.

Особый интерес Харивского клада состоит в том, что он находился в горшке, обнаруженному в фрагментарном состоянии. Горшок по своему типу аналогичен урнам и посуде из известного Волынцевского могильника и поселения, датируемых VII—VIII вв. н. э. Такая датировка клада не противоречит датировке других подобных вещей.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

НОВИЙ СКАРБ ЧАСІВ КІЇВСЬКОЇ РУСІ

31 травня 1949 р. на вул. Жертв Революції (кол. Трисвятительська) проти будинку № 4а, біля Володимирської гірки, під час прокладання траншеї газопроводу був виявлений новий скарб срібних, срібних позолочених, електронових і золотих речей вагою 1548 г¹. Знайдені робітниками дорогоцінності було передано до Інституту археології Академії наук Української РСР через автора цієї статті, який провадив археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві.

Скарб було закопано поблизу схилу, розташованого з боку Хрещатика, над урвищем, що залишилося перед схилом з південної сторони вул. Жертв Революції. Скарб знаходився в насипній чорній землі, на глибині 1,0 м від рівня сучасної, давно спланованої поверхні. Поруч із скарбом в транші лежала труба старого водопроводу, оскільки траншея у цьому місці проходила по старій трасі. В той час, коли будували водопровід, його траншея трохи (сантиметрів на 25) не розкрила скарб.

Речі знаходилися у срібній чашці. Збереглися вони загалом не погано, крім поламаних під час знаходження підвісок з намиста. Срібні речі були почести вкриті корозією.

Речі з срібла

1. Чашка, в якій переховувалися речі скарбу, кована, округлої форми. Середина дна випукла, має вигляд круглої розетки з 6 округлими виступами, у центрі прикрашеної хрестом. Карбування розетки — чудової тонкої ручної роботи (рис. 1). Зверху понад краєм чашки навколо проходить вдавлена вузька смужка. Один бік чашки сплющився; чашка неглибока, висота її 3 см, діаметр вінець 14,5 см. Вага чашки 203,3 г. Вона являє собою цікавий рідкісний зразок торевтики. Подібні посудини досі в літературі не описані.

2. Литі срібні монетні гривні двох типів: три гривни київського типу — шестикутної форми з ноздрюватою поверхнею (рис. 2), одна вагою 157,006 г, друга — 159,005 г, третя — 159,009 г, розміром 5 × 8 см, та три гривни новгородського типу — у вигляді довгастих брусків (рис. 2), 14—17,5 см довжини (кінці тепер обламані), вагою від 195,003 г до 227,031 г; вага цих трьох гривен — 621,8 г.

Гривни первого типу неодноразово траплялися у Київських скарбах, гривни ж новгородського типу — порівнюючи рідка знахідка у Києві.

¹ Цей новий скарб знайдено на деякій віддалі від місця знахідки скарбу 1938 р., що також складався з високохудожніх золотих і срібних речей — див. І. Самойловський, Скарб часів Київської Русі, Археологія, II, К., 1948.

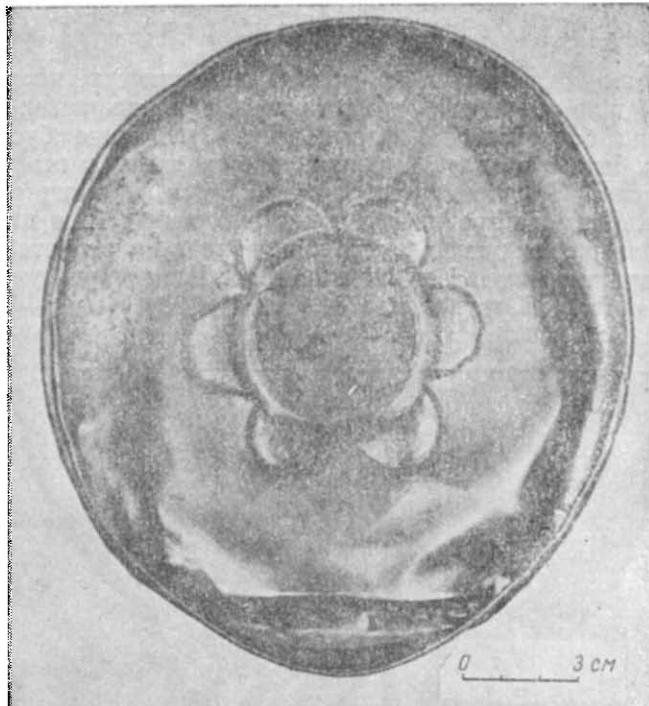


Рис. 1. Срібна чашка, в якій переховувалися речі скарбу.

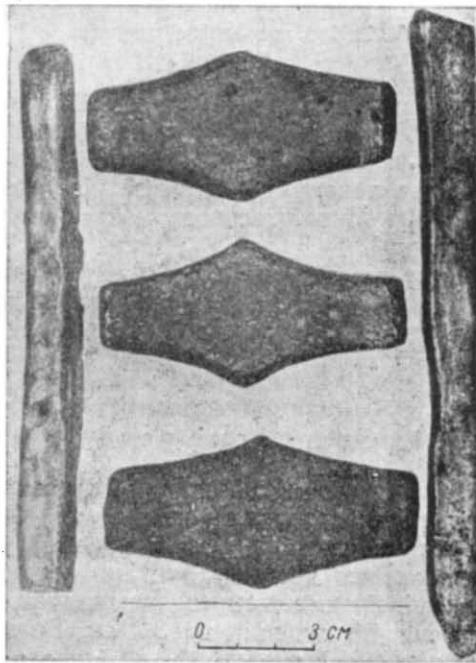


Рис. 2. Литі срібні монетні гравні.

Срібні позолочені речі

Намисто, що складається з шести порожнистих якореподібних підвісок, однієї підвіски іншої форми та восьми порожнистих довгастих боччастих бусин бочкоподібної форми (рис. 3). Кожна бусина складається з двох штампованих і спаяних половинок; над отворами краї бусин приплескані. Розмір їх: довжина 27,5 *мм*, діаметр найтовщої частини 14 *мм*. Підвіски зроблені із тонкої пластинки, теж штамповані, з припаяними зверху вушками для підвішування. До зворотної сторони кожної з них припаяні плоскі срібні пластинки. Розмір привісок: довжина 5,2 *см*, ширина 4 *см*. Вага намиста 81,7 *г*.

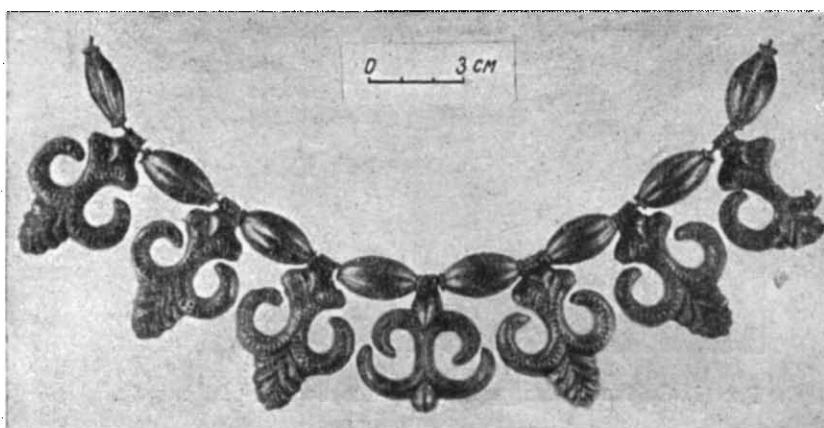


Рис. 3. Срібне позолочене намисто.

Намисто подібне до виявленого в 1900 р. на Сахнівському городищі часів Київської Русі на р. Росі. Довгасті бусини обох намист дуже схожі поміж собою, підвіски — менш схожі¹.

Наше намисто схоже також до намиста із скарбів, знайдених у Києві. На території кол. Михайлівського монастиря у скарбі 1903 р. траплялися подібні бусини².

У скарбі, знайденому в 1901 р. на Трісвятительській вулиці в кол. садибі Орлова, було намисто з подібними бусинами і підвісками.

У дитинці, в кол. садибі Ліскова, в 1876 р. були також знайдені подібні бусини та підвіски³.

Електронові речі

Намисто, яке складається з семи порожнистих хрестоподібних підвісок (четири з них трохи коротші та ширші) та 10 рубчастих бусин бочкоподібної форми з припаяними вушками (рис. 4). Краї бусин двічі обмотані тонким електроновим дротом. Довжина кожної бусини 26 *мм*, діаметр 17 *мм*. Двох підвісок в намисті невистачає, вони допсовані. Довжина кожної підвіски 4,5 *см*, ширина 3,7 *см*. Вага намиста 78,8 *г*.

¹ Древности Приднепровья, К., 1902, вип. V, стор. 52, табл. XXIX.

² ОАК за 1903 г., т. V, стор. 186, рис. 5. АЛЮР, 1903, № 5, табл. IV.

³ Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПБ, 1896, стор. 116, табл. XV, 3, 7, 8

Золоті речі

Два парні крупні колти високохудожньої роботи (рис. 5). Колти зроблені з двох круглих випуклих щитків, спаяних за допомогою обідка-пластиинки. Зверху в щитків під дужкою є жолобчаста виймка для привішування. Дужка має колечки на осях, кінці дужки з колечками входять у шарніри; штифтики їх не збереглися. У виймці є три отвори, через які вміщували запашні речовини. Щитки прикрашені зображенням жіночих голівок, вміщених в центрі колтів у круглому обідку діаметром 6 мм. Зображення виконані в техніці перегородчастої емалі голубої, жовтої, червоної, білої, чорної фарб. По боках і зверху їх вміщені різникользорові емалеві прикраси. На жіночих голівках є вінець-кокошник. Навколо емалевого щитка була „обніз“ з перлин, яка не збереглася, — від неї лишилися тільки зубчики-скобочки з дрібними

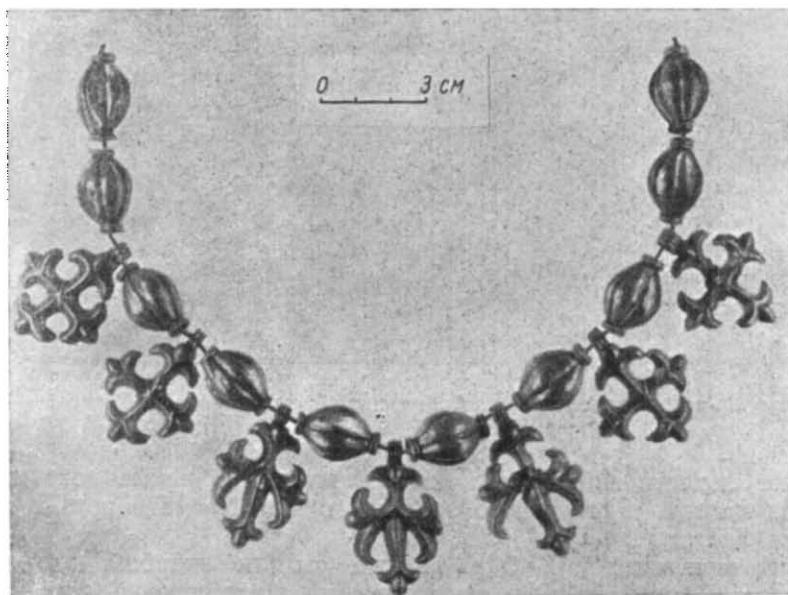


Рис. 4. Електронове намисто.

отворами для нанизування перлин. Перлинами прикрашенні і краї щитка. Орнаментальна кайма прикрашена двома витончено зробленими низками дрібної зерні, між якими проходила „обніз“; край колта обрамовано зубчастим бордюром у вигляді променів з золотими дрібними головками на кінцях (рис. 5). Промені з обох сторін теж прикрашенні такою ж дрібною зерні. На одному колті між „променями“ збереглися дев'ять перлин. На зворотних сторонах колтів теж є зображення з кольорової перегородчастої емалі: середню частину їх прикрашає хрестоподібна розетка, вміщена в обідку. Такі колти підвісували на тонкому сріблому ланцюжку до головного жіночого убору, як було виявлено при розкопках Райковецького городища¹. Діаметр колтів по горизонталі дорівнює 6 см, по вертикалі — 6,5 см. Вага обох колтів 85,4 г.

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 107—108, табл. XX, 15.

З подібних до нашої знахідки колтів слід відмітити: два золоті колти з емалевими прикрасами та „обніззю“ з перлін, із зубчастими бордюрами у вигляді променів, знайдені у чернігівському скарбі 1850 р., два подібних колти, знайдені у скарбі 1883 р.¹.

На Княжій горі виявлені дві пари колтів з емаллю і подібними бордюрами².

Подібні бордюри і „обнізь“ були на колтах з емаллю у Київському скарбі 1827 р. (на Львівській вулиці)³.

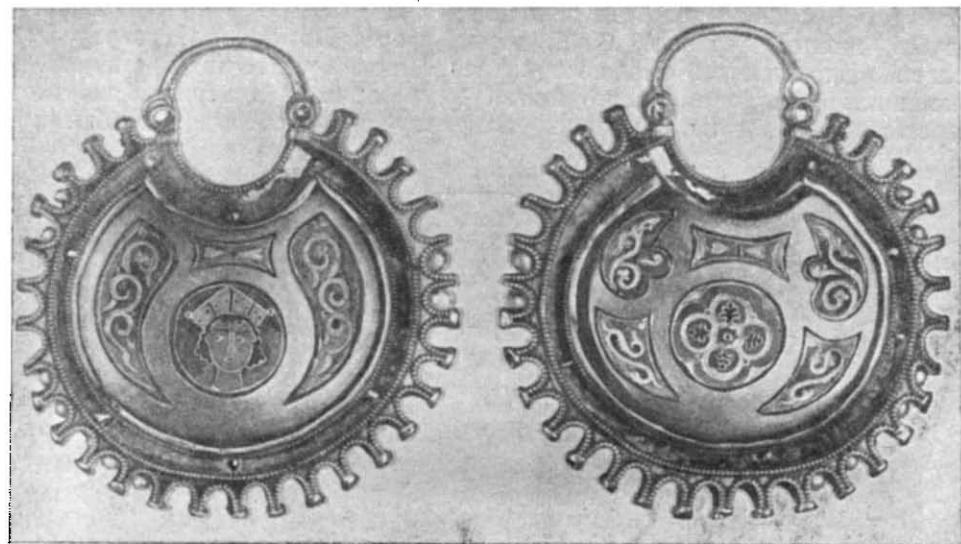


Рис. 5. Золотий колт, прикрашений зображеннями з перегородчастої емалі — н. в.

Схоже емалеве зображення жіночої голівки з вінцем-кокошником є на двох колтах із згаданого київського скарбу 1876 р. Ці колти датуються XII ст.⁴.

Скарб, виявлений у 1949 р., є вже сьомим скарбом, знайденим у районі кол. Михайлівського монастиря, на Михайлівській горі⁵.

Михайлівська гора, де знайдено скарб, знаходиться між Боричевим і Дмитрієвським узвозами. Вона входила до складу древнього Києва часів Святополка-Михайла (XII ст.).

Скарб було сховано недалеко від Дмитрієвського чи Михайлівського (як в останній час гадають) монастиря, збудованого в 1051 р., фундаменти якого у 1940 р. було відкрито Київською археологічною експедицією у подвір'ї буд. № 4а по вул. Жертв Революції. Від монастиря йшов на Поділ до пристані на р. Почайні узвіз, який називався Дмитрієвським.

¹ Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПБ, 1896, стор. 108, 109, рис. 74, стор. 121, табл. XIII, 1, 2.

² Древности Приднепровья, вип. V, К., стор. 47 і табл. XXVIII, 1001—1004.

³ Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПБ, 1896, табл. X, 3, 4.

⁴ Там же, стор. 113 і табл. XV, 12, 14.

⁵ Недалеко від того місцезнаходження, в 1905 р., під час земляних (каналізаційних) робіт на середній частині вул. Трісвятительської було знайдено скарб тієї ж доби, але він не зберігся. Є свідчення, що в ньому серед різних прикрас була пара золотих колтів з емалями. З цього скарбу до Ермітажу передано христовул (золота висячя печатка) з написом „митрополита всія Росії“, сріблі кільця та персні.

Тут була околиця міста і тут, над Хрещатою долиною, під час небезпеки було заховано виявлені тепер дорогоцінності. Скарб лежав, як уже сказано, в культурному шарі, який містив уламки амфори київського типу XI ст. Таким чином, ми маємо вказівки на час, коли скарб міг бути закопаним. Власники скарбу не повернулися до своєї схованки напевне внаслідок тієї великої небезпеки, яка загрожувала під час татарської навали 1240 р. На передтатарський час скарбу вказують і монетні гривни. Таким чином, його можна датувати XII ст.

За своїм стилем, технікою і орнаментом прикраси скарбу являють собою видатну знахідку часів Київської Русі. Знайдені речі свідчать про високий рівень ювелірного мистецтва в Київській Русі, яке в XII ст. досягло свого найвищого розвитку.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

НОВЫЙ КЛАД ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

В 1949 г. в Киеве, на ул. Жертв Революции, во время прокладки траншей газопровода был обнаружен клад драгоценных вещей, датируемых XII в. Золотые, электроновые и серебряные вещи клада находились в серебряной чаше. В состав клада входили шесть монетных серебряных гривен киевского и новгородского типов, два серебряных позолоченных ожерелья, электроновое ожерелье и два золотых колта, украшенных с обеих сторон разноцветной эмалью, жемчугом и зернью. На щитках колтов изображена женская головка в диадеме. Вес клада 1548 г.

Ю. М. ЗАХАРУК
(Львів)

НОВІ ЗНАХІДКИ КЕРАМОКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед археологічних збірок Остерського краєзнавчого музею зберігаються дві посудини, які походять з с. Євминки, Остерського району, Чернігівської області.

Ким, коли і за яких умов вони були знайдені — ніяких відомостей немає. З огляду на їх добре збереження можна припустити, що вони походять з поховання.

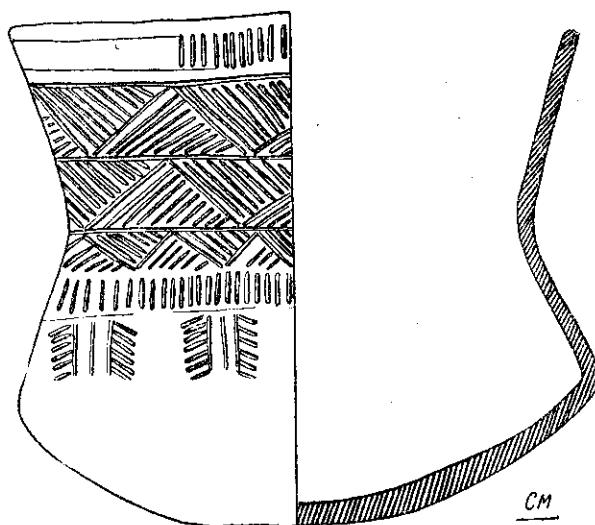


Рис. 1. Орнаментована посудина блоковидної форми.

Одна посудина (рис. 1) — брунатносірого кольору, з рожевим відтінком, виготовлена з досить щільної глини, без сторонніх домішок. Посудина має звичайну блоковидну форму з закруглено-сплющеним дном і досить чітким профілюванням тіла. Посудину прикрашено орнаментом, який виконано штампом та борозenkами. Під вінцями коротким лінійним штампом нанесено ряд вертикальних рисок. Під ними у три ряди, що поділені горизонтальними борозenkами, накреслені трикутники, заповнені навкісними рисками. Під трикутниками — знову ряд коротких рисок, виконаних таким же штампом, що й під вінцями. Нижче знахо-

дяться симетрично розташовані групи, які складаються з трьох довгих вертикальних ліній, збоку яких зроблено по ряду навкісних рисок. Висота посудини 10,6 см, максимальний діаметр 11,8 см, діаметр вінець — 11,8 см.

Друга посудина (рис. 2) теж блоковидної форми відрізняється від першої меншими розмірами, округлою формою дна та орнаментацією. Виготовлена вона з брунатносірої глини грудкуватої структури, з домішкою більших близкучих вкраплень. Поверхня посудини нерівна, особливо

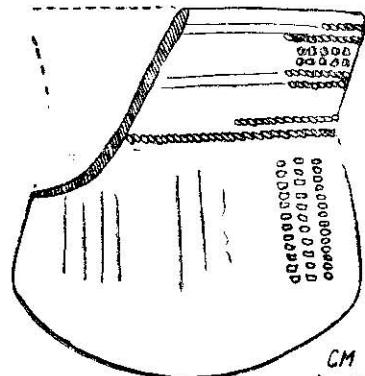


Рис. 2. Орнаментована посудина блоковидної форми.

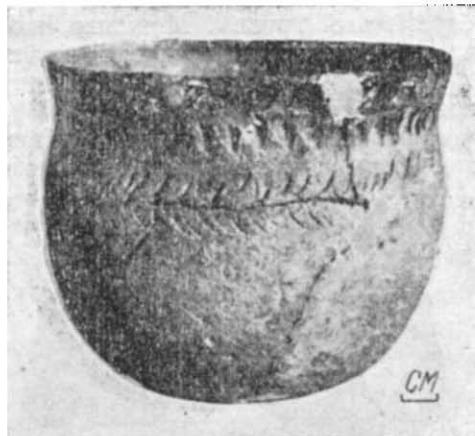


Рис. 3. Орнаментована кубковидна посудина.

зсередини. Орнаментовано її відтиском шнура та ямками підчотиривідточкої форми. У верхній частині посудини є три горизонтальні парні відтиски шнура. Між верхньою та середньою парою розташовано два ряди ямок. Внизу симетрично чергаються три вертикальних рядки таким же способом виконаних ямок. Висота посудини 7,5 см, максимальний діаметр 7 см. В посудині немає частини вінець.

Під час розвідки 1948 р. в с. Софіївці, Бориспільського району, Київської області, у мешканців села зібрано фрагменти посудини, яка була знайдена на пісковищі, розташованому на боровій терасі лівого берега Дніпра, над старицею. Посудину вдалося реставрувати. Вона має кубковидну форму з сплющено-округлим дном та злегка відхиленими вінцями (рис. 3). Поверхня посудини брунатноватуватого кольору, з темними плямами. Орнамент розташований під краєм вінець у вигляді ряду косих дуговидних відтисків, зроблених краєм черепашки. Нижче від нього йде лінія відтисків штампа, які за формою нагадують знак V, ще нижче — подвійний ряд дугових відтисків, що утворюють „ялинку“. Висота посудини 9 см, діаметр вінець 12 см, максимальний діаметр 12 см, діаметр сплющеної частини дна 5,5 см.

Під час обстеження околиць Софіївського могильника на окремих ділянках дюни було знайдено чимало фрагментів вінець та стінок посудин, прикрашених шнуром орнаментом (рис. 4). Посудини були зроблені з піскуватої глини тепер червонуватожовтого, а на зламі чорного кольору. Фрагменти шийки мають характерну вигнутість, вінця косозрізані до середини (рис. 4, 4). Орнамент утворює ряд закреслених, нерівнобічних, характерних для орнаментації посудин цієї культури

трикутників (рис. 4, 1, 4) або ряди горизонтальних відбитків (рис. 4, 2). Іноді під краєм вінець є ряд коротких вертикальних прямих штампів (рис. 4, 4).

Знахідки описаної кераміки з сс. Євминки та Софіївки пов'язуються з керамікою так званої середньодністровської культури. Посудини з Євминки мають безпосередні аналогії серед блоковидних посудин Гатчинської групи цієї культури¹. Цікавим у посудин з Євминки є те, що на одній з них виконано шнуром орнамент, незвичайний в орнаментації посудин цього типу, але характерний для посудин більш ранньої Стретівської групи². Можливо, що в даному випадку мова може йти про виявлення раннього варіанту посудин цього типу.

Посудина з Софіївки знаходить собі аналогії серед кубковидних посудин Стретівської групи³.

Фрагменти кераміки з Софіївки як орнаментацією, так і характерною формою шийки та вінця можуть бути в свою чергу зіставлені

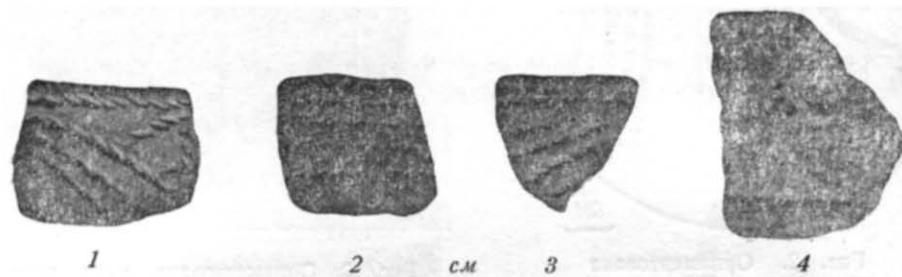


Рис. 4. Уламки посудин, прикрашених шнуром орнаментом.

з подібними посудинами Дніпро-Деснинської групи⁴, а також з виявленими в останній час новими місцезнаходженнями кераміки цього типу в с. Волинцевому, Путівльського району, Сумської області⁵, в с. Золотинці, Олицівського району, Чернігівської області⁶ та в с. Трахтемирові, Переяслав-Хмельницького району, Київської області⁷.

Нові місцезнаходження кераміки середньодніпровської культури дають нові дані про поширення пам'яток цього типу. Знаходження на Лівобережжі кераміки, типової для Стретівської та Гатчинської груп Правобережжя, дозволяє ставити питання про єдиний етногенетичний процес у середній Наддніпрянщині в першій половині II тисячоліття до н. е. Разом з тим знаходження в с. Софіївці кераміки, характерної для Дніпро-Деснинської групи, досі відомої в басейнах Дніпра, Сожу та Десни, свідчить про територіальну близькість пам'яток Стретівської та Гатчинської груп з групою Дніпро-Деснинською.

¹ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вип. XVI, стор. 34—51, рис. 11, 13.

² Там же, рис. 10.

³ Там же.

⁴ Там же, рис. 14.

⁵ Розкопки Д. Т. Березовця в 1948 р. Матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

⁶ Розвідки О. О. Попка в 1947 р.

⁷ Розвідки В. М. Даниленка в 1948 р.

Ю. Н. ЗАХАРУК

НОВЫЕ НАХОДКИ КЕРАМИКИ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Новые находки керамики среднеднепровской культуры представлены следующими образцами: в Остерском музее сохраняются два сосуда, найденные в с. Евминке, Остерского района, Черниговской области; из с. Софиевки, Бориспольского района, Киевской области происходит фрагментированный сосуд; здесь же, на дюне, обнаружены фрагменты венчиков и стенок. Автор описывает все эти образцы и считает, что они дают новые данные о территории распространения памятников среднеднепровской культуры.

ЗАМІТКИ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
УРСР

О. І. БОГДАНОВ
(Біла Церква)

НОВІ ДАНІ ПРО ДРЕВНЬОРУСЬКЕ МІСТО БІЛА ЦЕРКВА

Біла Церква є одним з найдревніших міст нашої країни. Проте її історичні пам'ятки ще не знайшли достатнього відображення в літературі. Дослідження їх могло дати деякий новий фактичний матеріал для розв'язання ряду загальних проблем історії нашої Батьківщини, зокрема історії Київської Русі.

Вивчення пам'яток цього часу немислиме без детального археологічного дослідження території міста і його околиць, бо тільки на основі об'єктивних даних залишків матеріальної культури можна вирішити різноманітні питання і в тому числі, наприклад, питання про місце- положення і кордони Білоцерківського (Юр'ївського) городища.

Оскільки приступити до широких археологічних робіт без достатнього обґрунтування було більш чим рисковано, Білоцерківський історико-краєзнавчий музей ще в 1949 р. почав провадити з метою накопчення фактичного матеріалу систематичні спостереження за земляними роботами, які здійснювалися в місті та його околицях різними організаціями і приватними особами.

Першою істотною знахідкою, яка виправдала обраний метод, був потужний культурний шар, виявлений на території Сільськогосподарського інституту (площа Свободи), де в той час провадилися досить значні земляні роботи.

Культурний шар залягав тут на глибині 1,7 м, легко простежувався на протязі всього котлована і повсюдно був насычений фрагментами глиняного посуду XI—XII ст. ст. Зокрема, тут була знайдена нижня частина глиняного горшка і черінь глиnobитної печі із залишками золи та обгорілих кісток домашніх тварин.

Фрагменти слов'янського посуду були зібрані в великій кількості і при спостереженні за земляними роботами, що провадились при відбудові триповерхового будинку на площі Свободи. Ця ділянка являє собою продовження території Сільськогосподарського інституту і відокремлюється від нього лише невеликим сквериком.

У дворі будинку № 8 по Розсівій вулиці було виявлено древнє поховання. Крім людського кістяка, що знаходився на глибині 0,7 м, у цьому похованні було знайдено п'ять уламків глиняного посуду XI—XII ст. ст.

Велика кількість фрагментів глиняного посуду цього ж часу була знайдена в різного роду відслоненнях на території бувшої фортеці, що вже само по собі ставить під сумнів твердження багатьох істориків про те, що Білоцерківська фортеця була закладена лише в першій половині XVI ст. польськими феодалами.

Цікаво відмітити, що подібні знахідки слов'янського посуду, древніх поховань і інших слідів матеріальної культури XI—XII ст. ст. зустрічалися на цих ділянках і раніше.

Всі ці розрізнені археологічні знахідки, не будучи, природно, вичерпними матеріалами, дають, проте, підставу зробити деякі важливі висновки. Зокрема, вони вказують на те, що пізніша Білоцерківська фортеця була закладена поляками на місці слов'янського укріплення, навколо якого розташовувалося поселення. Найбільша кількість знахідок припадає на район площі Свободи, поздовжня вісь якого має напрямок з сходу на захід і йде паралельно з річкою, і суміжні з площею ділянки.

Наведені відомості можуть служити підставою для планування і проведення детального археологічного дослідження в майбутньому.

О. И. БОГДАНОВ

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДРЕВНЕРУССКОМ ГОРОДЕ БЕЛАЯ ЦЕРКОВЬ

Резюме

Во время наблюдений за земляными работами, проводимыми в г. Белая Церковь и его окрестностях, на территории Сельскохозяйственного института (площадь Свободы) установлено наличие мощного культурного слоя XI—XII вв., характеризуемого многочисленными фрагментами керамики и остатками жилых сооружений; во дворе дома № 8 по Розевой улице обнаружено погребение XI—XII вв.; на территории древней крепости найдено большое количество фрагментов славянской керамики этого времени, позволяющих утверждать, что Белоцерковская крепость была построена в XVI в. на месте славянского укрепления времен Киевской Руси.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

СЛІДИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У КІЄВІ

Сліди трипільської культури на території Києва за час з 1937 по 1944 р. виявлено в трьох пунктах: по Кріосному провулку в Липках (1937 р.), по вулиці Ворошилова (1938 р.) та в районі Корчеватського могильника (1941 і 1944 рр.).

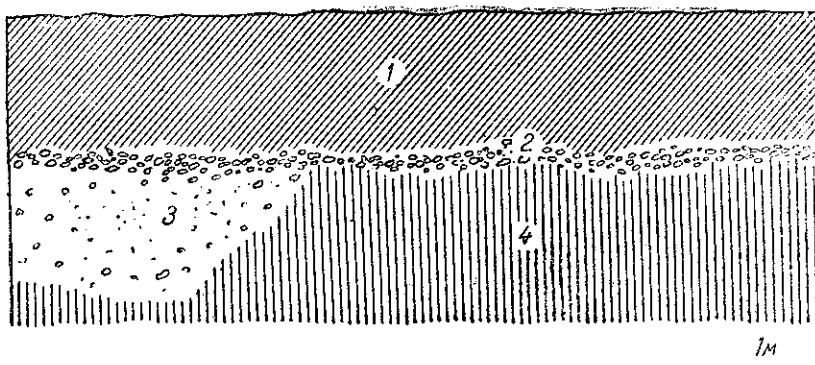


Рис. 1. Схема стінки котлована у садибі по Кріосному провулку № 3.
1 — чорнозем, 2 — черепашки, 3 — мул колишнього озеря, 4 — лес.

І. Поблизу Дніпра, над кол. Кловським струмком, при копанні котлована у садибі № 3 по Кріосному провулку було знайдено скучення черепашок *Unio*, які в значній кількості залягали під шаром чорнозему на жовтуватому лесі (рис. 1). Черепашки були знайдені в двох місцях: у дворі на глибині 1,35 м і за 25 м від цього місця, над вулицею, під знесеним будинком, на глибині близько 1 м від рівня сучасної поверхні.

В першому місці черепашки знаходилися біля колишнього невеликого озера, про наявність якого свідчать мул у вигляді лінзи глеюватого суглинку синюватого кольору, довжиною у виявлений частині котлована близько 3 м, та знайдені у цьому муї на різній глибині черепашки *Unio*, *Paludinae* та частина щитка річної черепахи.

Черепашки біля озера лежали купками (в цих купках зустрічалися фрагментовані кістки свійських бика та кози — вівці), а також залягали шаром близько 0,25 м товщиною, в нижній частині якого трапилася кісточка дикої качки. Поміж черепашок зустрічалися також кістки та луска від риб, кусочки печини та уламки різного глиняного посуду як орнаментованого, так і неорнаментованого, характерного для трипільської культури. Серед керамічних знахідок є уламки, прикрашені насіч-

ками і гребінчастим орнаментом (рис. 2, 1). Ці уламки мають домішку товчених черепашок. Знайдені також фрагменти тонкостінних невеличких посудин рожевого кольору із слідами розпису та вапняним нальотом від довгого перебування у землі (рис. 2, 6), уламки посудин коричнюватого кольору з прокресленим чи витиснутим орнаментом (рис. 2, 2, 3, 5). Трапився також уламок глиняної ніжки від посудини. окремі фрагменти посуду трипільського типу зустрічалися на глибині до 2 м від сучасної поверхні.

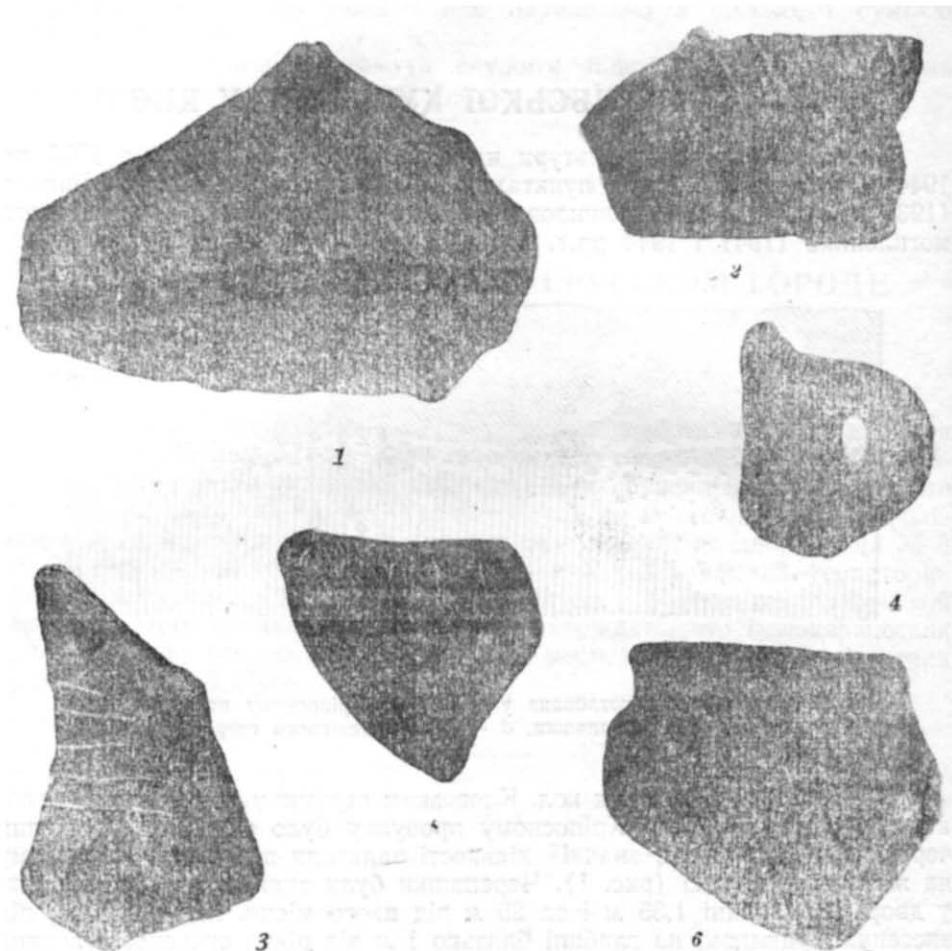


Рис. 2. Зразки кераміки трипільської культури, знайдені у Києві.

Таким чином, у даному пункті ми маємо сліди перебування людини за часів трипільської культури.

ІІ. При ригті котлована для житлового будинку по вул. Ворошилова № 19 у шарі невеликих, здебільшого роздавлених черепашок *Unio*, переміщаних із землею, трапились уламки посуду трипільського типу, серед яких найцікавішими були великий фрагмент посудини червоного кольору та уламок посудини з вушком (рис. 2, 4). Матеріал, з якого зроблено посуд, мав домішку у вигляді товчених черепашок. Там же знайдено необрблений уламок кременю, кам'яний розтирач, який був

у вжитку, а також кістки свійських бика та свині, кістки риби та окремі вуглики і куски печини.

Ці знахідки виявлені на глибині 0,3—0,7 м від рівня сучасної поверхні — верхній шар ґруту було зрізано тут у минулому, при переплануванні місцевості.

Топографічні особливості цього місцезнаходження пам'яток трипільської культури (над схилом, що спускається до широкої низини понад р. Либедю) мають багато спільніх рис з описаним вище місце-

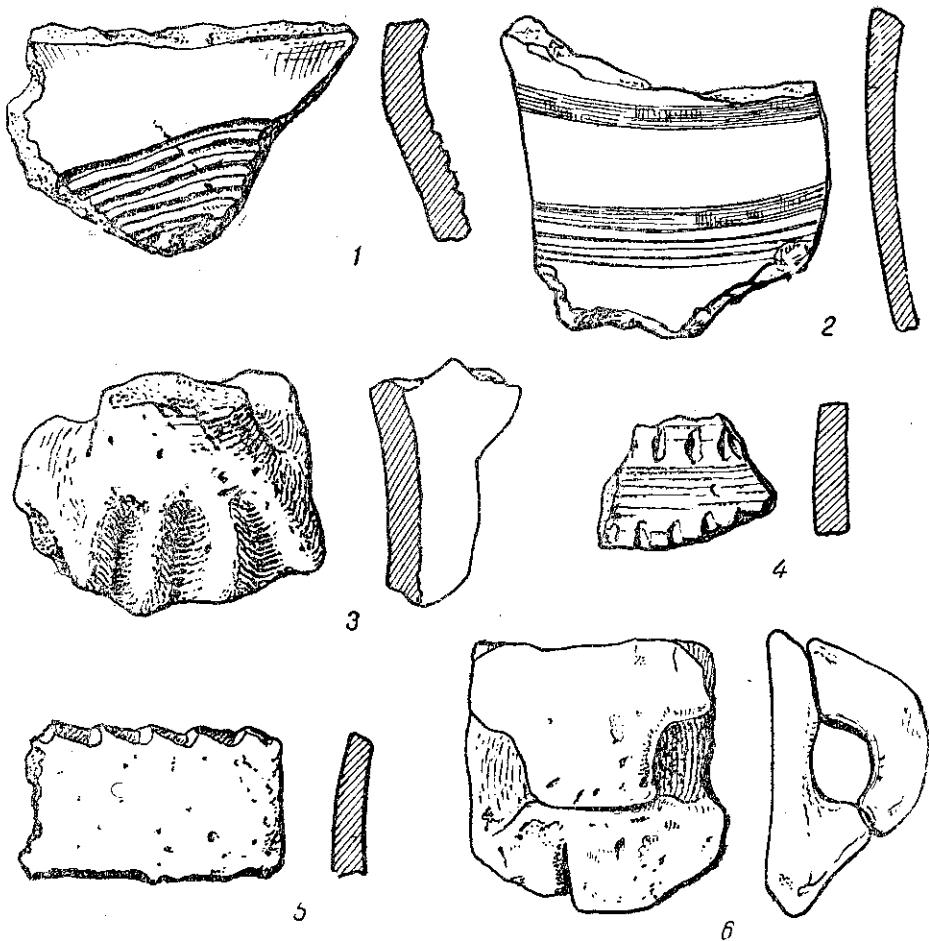


Рис. 3. Зразки кераміки трипільської культури, знайдені у Києві.

знаходженням: обидва вони були розташовані на височині, біля невеликих водоймищ. Безперечно, поблизу цих пунктів знахідок предметів трипільського часу повинні бути і синхронні їм поселення.

ІІІ. Пам'ятки трипільської культури було виявлено кілометрів за два на південь від гирла р. Либеді, на правому високому березі Дніпра, біля струмка. Під час розкопок Корчеватського могильника доби полів поховань при археологічних розвідках на північ від нього, у розвідковій траншеї розміром 10×1 м були виявлені такі знахідки. На глибині 0,25—0,40 м у темносірій землі були вуглики, куски печини, фрагмент

їнечь чорної, добре випаленої глиняної посудини з домішкою великих зерен гравію у тісті, з прокресленим орнаментом у вигляді декількох поглиблених паралельних ліній (рис. 3, 1) та уламки іншого глиняного посуду трипільського типу. На глибині 0,40—0,55 м у жовтувато-сірому ґрунті зустрічалися подібні знахідки, але в менший кількості. У цьому шарі було виявлено ще два уламки кременю та декілька уламків тваринних кісток. На глибині 0,65—0,85 м у сіруватожовтому ґрунті (суглинку) також траплялися фрагменти кераміки. Поблизу розкопу, у ярку було виявлено вимітий водою черепок із слідами згладжування зубчастою черепашкою на внутрішньому боці.

При розкопках Корчеватського могильника також було знайдено декілька фрагментів орнаментованого і неорнаментованого трипільського посуду: світложовтий фрагмент від старанно виготовленої посудини, прикрашеної смужками коричневого кольору (рис. 3, 2), фрагмент посудини, орнаментованої косими насічками по краю вінець (рис. 3, 5), невеликий фрагмент, орнаментований довгастими ямками, розташованими рядками (рис. 3, 4), а також три уламки ручок з частиною стінок, один з яких був чорного кольору із згладженими краями, другий — світложового кольору з овальним отвором (рис. 3, 6), третій — рожевого кольору з нервюрою обробкою нижньої частини ручки (рис. 3, 3).

У 1944 р. під час земляних робіт на північ від Корчеватського могильника було ще виявлено сліди трипільської культури. При ритті котлована зрізано трипільську „площадку“, що залягала на глибині 0,75—0,85 м від рівня сучасної поверхні у шарі сіруватожової землі. „Площадка“ товщиною в 10 см мала незначний схил у бік Дніпра. Тут же знайдені фрагменти такого ж, як і описаний раніше, орнаментованого і неорнаментованого трипільського посуду¹.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

СЛЕДЫ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КИЕВЕ

Резюме

Памятники трипольской культуры обнаружены в Киеве в течение 1937—1944 гг. в следующих трех пунктах:

по Крепостному переулку (в Липках). Здесь слой ракушек находился возле бывшего небольшого озерца. Среди ракушек найдены кости домашних животных, рыб, птиц и фрагменты керамики трипольской культуры;

по ул. Ворошилова № 19, где, кроме ракушек, встретились кости домашних животных, обломок кремня, каменный растиральник и фрагменты трипольской керамики;

около Корчеватского могильника, над ручьем были выявлены фрагменты керамики, характерные для трипольской культуры, и трипольская „площадка“.

¹ „Площадку“ оглянула Т. С. Пассек, яка підтвердила принадлежність цієї пам'ятки до трипольської культури А, за В. В. Хвойком.

М. В. СИБІЛЬОВ

СТАРОДАВНЯ ПОСУДИНА З „ПІСЬМЕНАМИ“

Влітку 1937 р. під час прокладання нової залізниці поблизу с. Рубці, Краснолиманського району, Сталінської області, було виявлено багато глиняних посудин і людських кістяків.

Нами встановлено, що знахідки були зроблені у чорноземному схилі довгого язикоподібного мису, який вдається в сиру, місцями болотисту низину, що утворена із заходу долиною р. Оскола, а з півдня і сходу — заплавою безіменної річечки, яка тече до Оскола від с. Лозового. Поміж цим мисом і с. Лозовим у минулому було велике, хоч, мабуть, і неглибоке озеро, що сполучалося протокою з р. Осколом. Таким чином, у свій час цей мис з трьох боків був цілком неприступним і являв собою сильно укріплений самою природою пункт, на якому могли розташовуватися стародавні поселення та могильники.

Залізнична виїмка, що проходила біля південного кінця схилу чорноземного мису, зруйнувала частину слов'яно-хозарського могильника. З матеріалів цього могильника було одержано три цілі, поліровані і натерті графітом, і три роздавлені, але повністю збережені слов'янські посудини, прикрашені шнуровим і нитковим орнаментом. Ці посудини мають, як і салтівські, клейма на дні. За словами грабарів, посудини і кістки залягали або просто в ґрунті, або у катакомбах. Разом з посудинами були знайдені і проіржавілі залізні речі, які, проте, не збереглися. Таким чином, виявлений могильник є типовим катакомбним могильником салтівського типу, нерідким на Дніпрі.

Крім салтівської і слов'янської кераміки, робітники нам передали ще дві посудини. Одна з них виявилася типовою для катакомбних поховань бронзового віку, прикрашеною складним, головним чином „ялинковим“ орнаментом. Друга посудина висотою 17 см, діаметром 18 см, з товщиною стінок 0,7—0,9 см виявилася досить добре випаленою, коричнюватосірого кольору. На вінцях, трохи відігнутих назовні, і на шийці є орнамент у вигляді коротких лінзовидних насічок і „пісьмена“, які оперізують посудину (рис. 1, 2).

При з'ясуванні місця знахідки цієї посудини було встановлено, що на значній віддалі від мисоподібного виступу, на досить високому вже місці знаходився курган. У центрі кургана, на глибині більш як 2 м був виявлений людський кістяк у скорченому положенні, а біля нього — один цілий і декілька роздавлених на дрібні куски гарно орнаментованих горшків. Трохи в бік центра кургана, недалеко від поверхні лежав другий кістяк, також скорчений, а поруч з ним (біля ніг чи голови, робітники не пам'ятають) стояв горшок з „пісьменами“.

При огляді місцевості вдалося встановити, що на площі в декілька гектарів, яка знаходиться вище від розкопаного грабарями схилу мису, є велика кількість дрібних черепків — уламків слов'янських, хозарських

посудин і кераміки часів зрубних поховань або поховань у насипах курганів.

Немає сумніву, що поруч з могильником салтівського часу знаходився курган з двома похованнями: основним катакомбним похованням бронзового віку і впускним похованням з посудиною, яка мала „письмена“. Вище від кургана розташувалися селища бронзового віку і слов'янського часу.

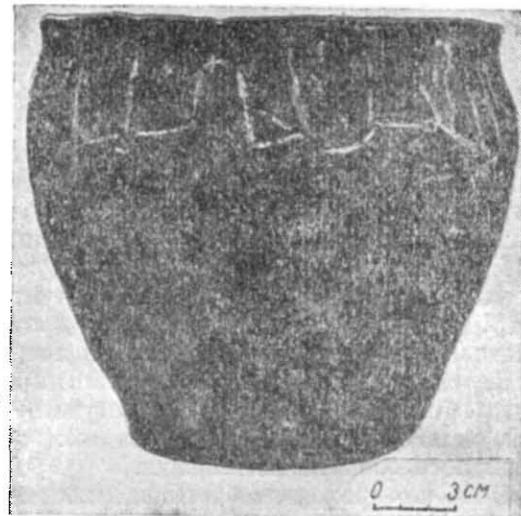


Рис. 1. Стародавня посудина з „письменами“.

За формою, випалом і, почасти, орнаментом посудину з „письменами“ також можна віднести до часів бронзи.

Знахідка посудини з „письменами“ не поодинока — у фондах Ізюмського музею є фрагменти глиняних посудин з начертаннями, які можна прийняти також за „письмена“¹.

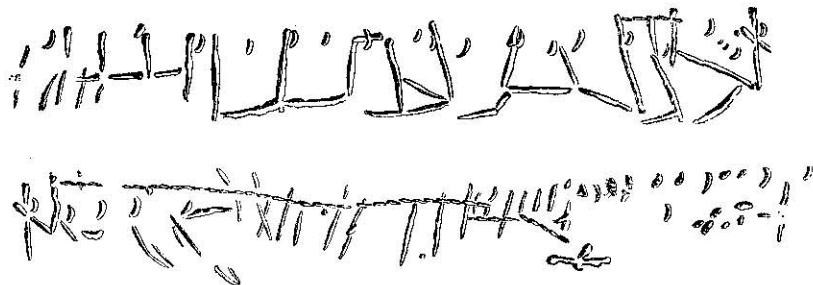


Рис. 2. Схема зображень, зроблених на посудині.

Датування посудини з „письменами“ добою бронзи підтверджується обставинами її знахідки. Крім того, дата опосередковано визначається

¹ У 1951 р. на р. П. Донець в урочищі Бондариха (за 4 км від с. Діброва, Ізюмського району, Харківської області) експедицією Інституту археології була також знайдена невелика унікальна посудинка із загадковими знаками у вигляді різних хрестиків, рисочок, зигзагів. — Ред.

знахідками, близькими до розглядуваної посудини за часом: автором недалеко від с. Рубці — поблизу с. Яремівки, Ізюмського району, Харківської області, на стоянці — поселенні бронзового віку — була виявлена половина сланцевої сокири-молотка-бруска і біля с. Петрівського, Петрівського району, Харківської області, був знайдений також сланцевий брускок-бірка. На цих предметах були зроблені по боках нарізки. Вони виконані недбаліше, ніж на посудині, і не залишають сумніву, що це не прикраси.

Знахідка стародавньої посудини і брусків, можливо, вказує на дуже ранній час виникнення на берегах Дінця першої письменності і рахування.

Н. В. СИБИЛЕВ

ДРЕВНИЙ СОСУД С „ПИСЬМЕНАМИ“

Резюме

Летом 1937 г. во время постройки железнодорожной линии близ с. Рубцы, Краснолиманского района, Сталинской области был обнаружен славяно-хозарский могильник, а рядом с ним курган бронзового века с двумя погребениями — основным и впускным. Около скелета впускного погребения, находившегося в скорченном положении, был обнаружен сосуд, венчик и шейку которого опоясывают знаки, являющиеся, по мнению автора, древними „письменами“ — памятником весьма рано возникших на берегах Донца письменности и счета.

XPOHIKA

І. Г. ШОВКОПЛЯС

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУTU АРХЕОЛОГІї в 1950 р.

Інститут археології Академії наук Української РСР щорічно провадить велику наукову роботу по дослідженню пам'яток матеріальної культури і їх теоретичному узагальненню по основних періодах древньої історії республіки.

Результати роботи інституту поширюються в практиці наукового і культурного життя країни шляхом публікації матеріалів і теоретичних розробок в друкованих виданнях.

1950 р., як і попередній 1949 р., був роком напруженої праці всього колективу інституту над виконанням свого тематичного плану. Головне місце в ньому належало провідній темі „Підсумки історико-археологічного дослідження території УРСР“. Завданням цієї теми є підведення підсумків археологічних досліджень, що провадяться на території республіки уже майже 100 років.

Це дослідження з древньої історії Української РСР має бути закінчене у 1952 р.

Протягом 1950 р. провадилася робота по написанню основних текстів, по їх попередньому редагуванню та зведення в загальні тексти по розділах. Частина готових текстів і загальні питання роботи над цією темою неодноразово обговорювалися на засіданнях відділів та вченої ради інституту.

Найбільш активну участь у виконанні цієї теми брали В. А. Богусевич, М. Ю. Брайчевський, В. Й. Довженок, М. Ю. Смішко, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Л. Д. Дмитров, Л. М. Славін, В. М. Даниленко, А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська та ін. Керівництво роботою здійснює директор інституту дійсний член Академії наук УРСР, П. П. Єфіменко.

Разом з тим в цій роботі мали місце і серйозні недоліки. Тексти окремих розділів були виконані з недостатнім використанням наявних фактичних матеріалів і без погодження з текстами інших розділів, в зв'язку з чим виникла необхідність їх значної переробки, а в окремих випадках навіть заміни текстами інших авторів. До деяких розділів не проведено складання археологічних карт. Ряд текстів залишився не обговореним, що позбавляє можливості з певністю говорити про їх якість. Вилучення цих недоліків і проведення редакційної роботи по всій темі в цілому стало одним з найголовніших завдань колективу інституту на 1951 р.

Виконані в запланованому обсязі і всі інші наукові праці, передбачені тематичним планом 1950 року. Відзначимо деякі з них.

Праця старшого наукового співробітника Л. Д. Дмитрова „Гети за даними археології“ висвітлює історію одного з фракійських племен, що населяли територію південно-західного Причорномор'я у скіфсько-сарматську добу.

Закінчена перехідна тема молодшого наукового співробітника А. І. Фурманської „Ливарне виробництво в Ольвії“, присвячена висвітленню стану ливарного виробництва в древньому місті Ольвії та характеристиці його продукції.

Розділом „Закісовське поселення“ також закінчена перехідна тема молодшого наукового співробітника Ф. М. Штітельман, присвячена вивченню пам'яток матеріальної культури скіфської доби на берегах Бузького лиману. Тема оформляється автором як кандидатська дисертація.

В праці молодшого наукового співробітника Є. В. Махно „Анти і культура полів поховань“ дається загальна характеристика пам'яток черняхівського типу на Лівобережжі УРСР та їх взаємозв'язків з пам'ятками цього ж типу на Правобережжі. Автор доводить спільність історичного розвитку населення всього басейну Середнього Дніпра в першій половині I тисячоліття н. е.

Решта тем були перехідними на наступні роки і виконані в 1950 р. в запланованому обсязі.

Значну частину тематичного плану інституту становили наукові звіти за археологічні експедиції 1949 р. та підготовка спеціальних звітних статей до друку в збірниках „Археологічні пам'ятки УРСР“. Одночасно провадилась камеральна обробка матеріалів, здобутих цими експедиціями.

Поза тематичним планом написано 25 наукових праць та 12 статей для Великої радянської енциклопедії. Близько половини цих праць уже надруковано або передано до друку у виданнях інституту та інших наукових установ. окремі з цих праць присвячені важливим і актуальним питанням древньої історії республіки. Так, в статті В. Й. Довженка і М. Ю. Брайчевського „О времени сложения феодализма в древней Руси“, надрукованій в журналі „Вопросы истории“ № 8, автори на основі археологічних і письмових джерел доводять, що феодальні відносини на території Київської держави були панівними уже в IX—X ст. ст.

В праці В. Й. Довженка „До питання про дофеодальний період в древній Русі“ автор доводить, що дофеодальний період відноситься до часу, який передує Київській Русі, тобто до середини і перших століть другої половини I тисячоліття н. е.

Вивченню слов'янських поселень на Канівщині присвячені статті В. А. Богусевича „Стародавнє слов'янське поселення на Пилипенковій горі під Каневом“ та М. Ю. Брайчевського „Древньослов'янські пам'ятки Канівщини“.

Ряд праць по скіфській тематиці виконані І. В. Фабрициус („До питання про топографізацію племен Скіфії“ та „Довідок аналізу деяких скіфських зображень“), Є. Ф. Покровською („Про ранні поселення та городища на р. Тясмин“), О. І. Теренохкіним („Походження скіфів“) та ін.

Питанням висвітлення окремих періодів древньої історії республіки та пам'яток матеріальної культури присвячені праці М. Ю. Брайчевського, Є. В. Махно, М. І. Вязмітіної, В. А. Іллінської, О. Ф. Лагодовської, М. Ю. Смішка та інших наукових співробітників інституту.

Всі статті, виконані для Великої радянської енциклопедії, переслані в Москву.

Важливою ділянкою наукової роботи інституту було здійснення досить широкої програми досліджень пам'яток матеріальної культури, якими займались більш як 20 експедицій і окремих загонів. В їх роботі брали участь представники Інституту історії матеріальної культури

АН СРСР, Державного Ермітажу, Київського, Одеського, Дніпропетровського університетів, Одеського педагогічного інституту, Київського, Херсонського, Дніпропетровського, Запорізького, Харківського, Миколаївського, Одеського, Вінницького, Кам'янець-Подільського, Ізмаїльського, Житомирського, Путивльського, Ізюмського та інших музеїв Української РСР.

Експедиції інституту провадили свої дослідження на більшій частині території Української РСР (16 областей).

Головну увагу як при плануванні, так і при здійсненні експедиції інститут приділяв перш за все дослідження пам'яток, які мають безпосереднє відношення до вирішення однієї з найважливіших проблем радянської історичної науки — проблеми про походження і ранню історію східного слов'янства, а також утворення древньоруської держави — Київської Русі, що була спільною історичною основою трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського.

У цьому плані досить цікавими виявилися перш за все розкопки на Подолі в Києві, де вони досі взагалі не провадились. Більшість археологів, особливо до Великої Жовтневої соціалістичної революції, цікавились, в основному, територією верхнього міста, де в старовину розташувались князівські замки з монастирями, церквами, палацами князів і бояр, а також житла ремісників-ювелірів та ін., які обслуговували знать.

Ці розкопки (керівник В. А. Богусевич) виявилися досить вдалими. У шарі, який відноситься до Х ст., були відкриті залишки залізоробної майстерні, що виробляла залізні ножі, наконечники стріл, підкови для чобіт та ін. Це відкриття має особливо важливе значення, тому що місце обробки заліза в Києві до останнього часу не було відомим.

У шарі XI—XII ст. ст. відкрито наземний будинок з піччю, що складався з декількох кімнат, загальною площею близько 80 м². Будинок мав дерев'яні стіни, обмазані глиною і побілені вапном. Судячи з того, що в одній з кімнат знаходилась велика кількість дерев'яного, зробленого на токарному верстаті посуду та інших виробів, будинок, очевидно, належав реміснику-токарю. Навколо будинку були розташовані досить великі погреби округлої форми (до 5 м у діаметрі) — це є ще однією новою, досі невідомою рисою, яка характеризує господарство і побут жителів древнього Києва. У шарі XI—XII ст. ст. виявлена продукція і інших видів ремісничого виробництва, а саме: скляні браслети і персні, скляний посуд, керамічні полив'яні плитки, смальта для мозаїки та ін. Досить важливою була знахідка великої кількості (більше 80 кг) свинцю у вигляді болванок і листів. Ця знахідка вказує на широке застосування свинцю у древньому Києві. Всі вказані речі датуються XI ст.

Розкопки показали, що Поділ є одним з найдревніших і густо населених районів Києва. Ремісничий характер знахідок вказує, що в період Київської Русі Поділ був заселений в основному ремісниками. Відкриття великого дерев'яного будинку, який належав реміснику, має ще одне важливе і принципове значення, підтверджуючи, що у древньому Києві будували не тільки землянки. Більш того, в світлі розкопок на Подолі можна припускати, що землянки, виявлені в околицях кам'яних князівських і боярських палаців і храмів верхнього міста, не були характерним типом жителів для основної маси населення древнього Києва.

Надзвичайно важливим для вивчення історії древньої Русі були також успішно завершені в 1950 р. розкопки древньоруського міста Колодяжного (В. К. Гончаров), розташованого на території Дзержин-

ського району, Житомирської області. Це місто в XII і першій половині XIII ст. було однією з фортець на р. Случі, яка, поряд з іншими такими ж фортецями, захищала правобережну частину Київської держави від нападів степових кочовиків. Колодяжин був зруйнований татаро-монголами у 1241 р. після жорстокої битви, під час якої населення героїчно захищало своє місто.

Розкопками були відкриті залишки великої кількості наземних дерев'яних, а також напівземлянкових жител, ремісничих майстерень та інших господарських споруд, під завалами обгорілих стель і стін яких майже повністю збереглися знаряддя праці, що характеризують усі галузі господарства і побуту цієї епохи: залізні сокири, лопати, лемеші, коси, серпи, зброя, інструменти для обробки дорогоцінних металів і дерева, тканини, металічні і скляні прикраси та ін.

У дерев'яних бочках, великих глиняних посудинах і спеціальних зернових ямах збереглися обгорілі зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гороху, льону, конопель, маку та інших рослин, які разом із сільськогосподарськими знаряддями вказують на високий розвиток землеробства в древній Русі. Серед досліджених наземних споруд і землянок вдалося встановити наявність спеціалізованих ремісничих майстерень по обробці дерева, заліза, золота і срібла, кістки, скла, шкіри і інших матеріалів. Інколи житла були одночасно і майстернями.

У 1950 р. були проведені також дослідження оборонних укріплень міста, які складалися з валу і рову. Вал насипали на спеціально влаштовану вимостку з глини, товщиною до 0,3 м. До складу валу входили також і дерев'яні конструкції. Про міцність кріпосних укріплень Колодяжина згадує древньоруський літопис, в якому розповідається, що 12 пороків (спеціальних стінопробивних машин), встановлених татаро-монголами, не могли зруйнувати міських стін. Татаро-монголи ввірвались у місто тільки після того, як воно було підпалене з усіх боків.

Великий речовий матеріал, здобутий під час розкопок Колодяжина, залишки житлових і господарських споруд, оборонні укріплення та ін. дають яскраву картину устрою древньоруського міста-фортеці, а також характеризують господарство, побут і культуру його населення. Під завалами згорілих будов і на площі самого городища виявлена велика кількість людських кістяків — останків населення, яке загинуло у боротьбі з татаро-монголами під час захисту міста.

Окремий загін Київської експедиції (П. А. Рапопорт) провів дослідження валів і ровів на древньоруських городищах, розташованих поблизу Києва (Пирогів, Віта-Поштова, Старі Безрадичі). Ці дослідження дали нові дані для вивчення устрою оборонних споруд у древній Русі.

На Путівльщині (Д. Т. Березовець) продовжувалось вивчення слов'янських пам'яток доби, що безпосередньо передувала утворенню Київської держави (пам'ятки так званого роменсько-боршевського типу). Тут на городищах біля сс. Ворголь, Бунякіне та ін. знайдені уламки ліпного глиняного посуду разом з уламками посуду періоду Київської Русі, виготовленого на гончарському крузі. Ця обставина вказує на те, що киеворуські поселення виникли на місці більш давніх ранньослов'янських поселень.

Частина експедицій і окремих загонів провадила вивчення ранньослов'янських поселень останніх віків I тисячоліття до н. е. — першої половини I тисячоліття н. е., які належали безпосереднім попередникам і предкам літописних східнослов'янських племен.

Дослідження, проведені в околицях Києва, на Путівльщині, на берегах Дніпро-Бузького лиману і в порожистій частині Дніпра, пока-

зали виняткову подібність у розташуванні цих поселень, їх укріплень, у плануванні і способі спорудження жителі і господарських будівель, складу речових знахідок, куди входили головним чином ліпний глиняний посуд і різноманітні металеві прикраси, і інших ознак, що вказують на подібність характеру господарства, побуту і культури їх жителів.

Така єдність цих пам'яток матеріальної культури є яскравим свідченням того, що процес формування східного слов'янства відбувався одночасно на величезних просторах Східної Європи. Вона вказує також на автохтонність населення, з якого формувались східнослов'янські племена.

Розкопки у с. Пирогові під Києвом (Є. В. Махно) показали, що городище цього часу, розташоване на високому виступі сильно порізаного правого корінного берега долини Дніпра, мало штучні укріплення у вигляді валів і ровів, збудованих в окремих місцях у два ряди. Наявність у культурному шарі знахідок і більш ранніх епох вказує на неодноразове заселення території городища людиною на протязі тисячоліть. Тут, як і на дослідженому тим же загоном поселенні у с. Великі Дмитровичі, Обухівського району, розташованому у таких же топографічних умовах, встановлено, що основним видом жителі цієї епохи були трохи заглиблі в землю будівлі з дерева, стіни яких обмазувалися глиною.

Подібні житла були виявлені також і розкопками на поселеннях цього часу у Путильському районі, Сумської області (Д. Т. Березовець) і у с. Микольському, Дніпропетровської області (А. Т. Брайчевська). На березі Дніпро-Бузького лиману для спорудження жителі широко застосовувався камінь (поселення в сс. Пітухівці, Козирці, радгоспі „Радсад“, Очаківського району, Миколаївської області).

На всіх поселеннях виявлені спеціальні ями-комори і господарські будівлі, які служили місцем для зберігання різноманітних запасів, головним чином зерна.

Інститут приділив достатню увагу і дослідженю пам'яток скіфського часу, які також мають безпосереднє відношення до проблеми походження древнього слов'янства.

У с. Лука-Врублівецька, Кам'янець-Подільської області, автор цієї статті продовжував розкопки курганного могильника ранньоскіфського часу (блізько VIII ст. до н. е.), який дав цікавий матеріал, що характеризує похоронні споруди і обряд поховань. Насипи курганів цього могильника складаються з каменів різної величини і форми. Поховання, що знаходяться на спеціальних вимостках з каменів або в ямах, викладених кам'яними плитами, були в більшості випадків групові; небіжчики були в скорченому положенні. Одержані матеріали і спостереження дають нові відомості для вивчення побуту і культури населення середньої Наддністрянщини в ранньоскіфський час. Експедицію були проведені також невеликі розкопки на поселенні того ж часу, відкритому на березі Дністра в околицях с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області. Тут виявлено залишки жителі напівземлянкового типу, всередині яких знаходились печі, споруджені з каменів. У завалах печей і на долівці жителі знайдені глиняні посудини і знаряддя праці з кістки. Розкопки мають особливо важливе значення, тому що поселення ранньоскіфського часу в басейні Середнього Дністра до останнього часу не були відомі.

Біля с. Ріпнів, Новомилятинського району, Львівської області експедиція львівської групи Інституту археології (Ю. М. Захарук) провела розкопки поселення височкої культури (VII—III ст. ст. до н. е.)

та ранньослов'янського поселення IV—VIII ст. ст. н. е. Виявлення та дослідження поселення висоцької культури (досі були відомі лише могильники) збагатили нашу науку незаперечними даними про характер господарства носіїв цієї культури. Знаходження сільськогосподарських знарядь праці та залишків культурних рослин свідчать, що висоцька культура була культурою землеробською.

Матеріали вперше виявленого на території західних областей республіки відкритого (без оборонних споруд) ранньослов'янського поселення мають також значний науковий інтерес.

На іншому кінці республіки, в басейні р. Сейма, провадились розкопки на одному з найпівнічніших скіфських городищ VI—V ст. ст. до н. е. у с. Ширяєвому, Путівльського району, Сумської області (В. А. Іллінська). Дослідження показали, що характерним типом жител для цієї групи скіфських городищ були наземні споруди, прямоокутні в плані, розміром близько 8×8 м. Знахідки на городищі великої кількості кісток домашніх і диких тварин, а також залізних серпів дають вказівки для характеристики господарської діяльності його жителів, яка зводилась до скотарства, полювання і землеробства. Міцність наземних жител і господарських споруд, основою яких служили дерев'яні стовпи, велика потужність культурного шару (блізько 2 м) свідчать, що населення городища на протязі досить тривалого часу вело осілий спосіб життя.

Більше 10 скіфських городищ і поселень відкрито і частково вивчено комплексною Очаківсько-Березанською експедицією (керівник член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін), проведеною інститутом разом з Ольвійським історико-культурним заповідником АН УРСР.

На городищах „Дідова хата“ (V—III ст. ст. до н. е.) і „Широка балка“ (III ст. до н. е.) виявлені залишки великих кам'яних будівель, споруджених частково з добре обтесаних кам'яних плит, що вказує на високий розвиток кам'яної архітектури місцевого скіфського населення.

В самій Ольвії продовжувались розкопки складної гідротехнічної споруди, яка відноситься до V ст. до н. е.

Одночасно експедицією були проведені розвідки і розкопки значної кількості сарматських і ранньослов'янських поселень і могильників в районі Дніпро-Бузького лиману. В результаті цих робіт вдалося встановити характер господарських і культурних взаємовідносин між місцевим скіфо-сарматським і древньослов'янським населенням Причорномор'я і сучасними їм міськими центрами типу Ольвії і Березані.

Робота Ізмаїльської експедиції (Л. Д. Дмитров) була спрямована на продовження дослідження древнього міста Тіри (сучасний Білгород-Дністровський). Розкопками відкрито великий комплекс залишків кам'яних житлових, господарських і виробничих споруд, які складали значну частину древнього міського кварталу. Виявлені при розкопках залишки кам'яних бруків і вуличних водостоків, а також речові знахідки (глиняний посуд, будівельні матеріали, знаряддя виробництва із заліза, скарб бронзових монет) дають можливість датувати будівлі міста першими століттями н. е.

Крім того, в околицях м. Білгорода-Дністровського експедиція дослідила древню гробницю, висічену у скелястому березі Дністровського лиману. Ця гробниця є однією з найдревніших архітектурних пам'яток території УРСР і датується початком I тисячоліття до н. е.

До числа досліджень визначних скіфських похоронних пам'яток слід віднести розкопки великого кургану біля м. Василькова під Києвом (О. І. Тереножкін). Під величезним земляним насипом діаметром 64 м

і висотою 8 м знаходилось велике похоронне спорудження у вигляді склепу, який відтворював житлову будову. Він мав вигляд значної за розмірами прямокутної ями, перекритої плоскою покрівлею з декількох шарів балок і обтесаних колод, яка спиралась на товсті стовпти. Стіни і долівка склепу були обшиті широкими дошками. З південного боку знаходився коридороподібний вхід. Після поховання в ній померлих ця дерев'яна гробниця була навмисно спалена в ритуальних цілях — дослідники виявили її в обугленому стані. Всередині гробниці були знайдені залишки кісток похованіх і значна кількість речових знахідок — глиняного посуду, бронзових прикрас і зброй, частина яких досі була невідома для скіфської культури. Величезні розміри курганного насипу і похоронної споруди, характер обряду і речових знахідок вказують на те, що небіжчик був, мабуть, вождем одного з скіфських племен північної частини середньої Наддніпрянщини. Все це також дає підставу датувати цю пам'ятку VI ст. до н. е. Під час розкопок було звернуто увагу на те, що рівень сучасних ґрунтових вод навколо кургану знаходить значно вище від дна похоронної камери. Це свідчить, що за останні 2,5 тисячі років, які минули з часу спорудження насипу кургану, рівень ґрунтових вод в цьому районі значно змінився. Ці факти мають певний інтерес для ґрунтознавців і ботаніків.

Закінчуючи короткий огляд пам'яток матеріальної культури скіфського часу, які досліджувалися в 1950 р., необхідно зупинитися також на важливих за своїми результатами дослідженнях (В. М. Даниленко) у ряді пунктів Обухівського району під Києвом. Тут було відкрито і частково досліджено декілька поселень і могильників, частина з яких має виразні залишки високорозвинутого місцевого бронзоливарного і залізоробного виробництва. Вони, як і власне скіфські пам'ятки, безпосередньо передують найдревнішим слов'янським поселенням і могильникам на території Східної Європи і є важливим фактором для розуміння процесу древньослов'янського етногенезу.

У експедиційному сезоні 1950 р. інститутом був досліджений і ряд пам'яток епохи первісно-общинного ладу починаючи від найбільш ранніх з них — місцезнаходжень палеолітичного часу — і кінчаючи добою пізньої бронзи.

Амвросієвський загін (П. І. Борисковський) продовживав розпочаті в попередні роки дослідження пізньопалеолітичної стоянки в Донбасі, пов'язаної з величезним скупченням кісток зубра-бізона біля м. Амвросіївки, Сталінської області. Дослідниками було встановлено, що обробка кременю і кістки з метою виготовлення знарядь праці провадилась безпосередньо на стоянці, про що свідчать знахідки великої кількості покидьків виробництва з цих матеріалів.

Відкрито кілька нових палеолітичних і неолітичних поселень, а також спеціальних майстерень по обробці каменю. Всі ці пам'ятки вказують на досить ранній час заселення людиною території Донбасу.

Дністровська палеолітична експедиція (О. П. Черниш) обслідувала поселення пізньопалеолітичного часу в басейні Середнього Дністра на території Станіславської і Чернівецької областей. У с. Бабині, Кельменецького району, Чернівецької області продовжувались розкопки пізньосолютрейського і мадленського поселень первісних мисливців. В культурному шарі виявлено багато кремінних знарядь праці, а також численні залишки льдовикової фауни (мамонт, північний олень, дикий кінь, зубр та ін.).

Інститут археології разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР (О. М. Рогачов) провадив розкопки Тельманівської палеолі-

тичної стоянки в с. Костенках на Дону, південніше м. Воронежа, які мають важливе наукове значення для вирішення питання про характер початкового етапу пізнього палеоліту на території Східної Європи.

Вивченю пам'яток неоліту і доби міді—бронзи була присвячена робота Донецької експедиції (І. Ф. Левицький, С. М. Одинцова, Д. Я. Телегін). Ця експедиція знову обслідувала і частково вивчила кілька десятків поселень в басейні р. Північного Дінця в межах Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей (Міньєвський Яр, Дронівка, Петровська, Студенокська, Хайлівська та Ізюмська групи стоянок). Експедиція визначила ряд об'єктів для стаціонарних розкопок 1951 р.

Була проведена також значна робота по вивченю пам'яток цього ж часу і в басейні р. Сейму в межах Сумської області (Н. П. Амбургер), яка увінчалась відкриттям поселень, багатих на знахідки кам'яних знарядь праці і ліпного глянняного посуду. Більшість цих поселень була розташована безпосередньо біля річки, найчастіше на піщаних дюнах або на самих берегах Сейму.

У галузі вивчення пам'яток древньоземлеробської (трипільської) культури також були проведені розкопки на декількох поселеннях.

Невеликі розкопки ранньотрипільського поселення типу Луки-Врублівецької були проведені біля с. Коновки, Кельменецького району, Чернівецької області (К. К. Черниш), де були відкриті залишки жител, які містили велику кількість глянняних статуеток (що зображені людину і домашніх тварин), кам'яних і кістяних знарядь праці (мотик, сокир, проколок, кремінних серпів та ін.), кісток диких і домашніх тварин, а також глянняного посуду різноманітної величини і форми.

У с. Сандраках, Хмільницького району, Вінницької області продовжувались розпочаті у 1949 р. розкопки пізньотрипільського поселення (О. Ф. Лагодовська), представленого залишками невеликих наземних жител, долівка яких була зроблена з шару добре обпаленої глини. Наукове значення цієї пам'ятки полягає в тому, що вона ще раз підтверджує факт існування подібних жител на поселеннях пізньотрипільського часу. Житла ці розташувались по краях мису, природно захищеного ярами, утворюючи велике внутрішнє подвір'я.

Речові знахідки, виявлені в житлах, досить численні (кістки тварин, уламки глянняного посуду, кістяні, рогові і кам'яні знаряддя праці, глянняні статуетки людини і тварин та ін.) і дають повне уявлення про характер господарства, побуту і культури жителів поселення.

Поселення цього часу із землянками, розташованими по краю високого правого берега долини Дніпра, було досліджено і в самому Києві, на Сирці (Ю. М. Захарук).

З числа похоронних пам'яток слід назвати два досить цікавих могильники, досліджені експедиціями на території Дніпропетровської і Київської областей. Один з них, досліджений А. В. Добровольським, розташований біля с. Чаплі, Дніпропетровської області і складається з 28 різночасних поховань, частина яких відноситься до неолітичного часу, частина — до початкового етапу доби міді—бронзи. Ці поховання густо засипані червоною вохрою і супроводжуються великими кремінними ножовидними пластинами, а також поясами з нанизаних черепашок, мідних бусин і пронизок, які прикрашали покійників.

Ця пам'ятка дає можливість не тільки встановити тип неолітичних поховань в порожистій частині Дніпра, але й разом з Маріупольським могильником може служити джерелом для вивчення побуту і культури населення степової частини Української РСР періоду розвиненого неоліту і раннього етапу доби міді—бронзи.

Другий могильник, в околицях с. Чернина, Вишнедубечанського району, Київської області (В. І. Канівець, Г. Т. Тітенко, В. К. Гончаров) складається з великої кількості поховань (трупоспалень), які знаходились в спеціальних глиняних урнах і в неглибоких ямках, розташованих невеликими групами. При похованнях знайдені кремінні ножовидні пластини, кремінні наконечники стріл, а також мідні бусини. Цей могильник, аналогічний до могильника, відкритого в 1947 р. біля с. Софіївки, Бориспільського району, Київської області, і відноситься до часу ранньої бронзи. Він має важливе значення для вивчення історії населення півдня СРСР в цю епоху і належить до числа унікальних пам'яток.

Підсумовуючи експедиційну діяльність інституту за 1950 р., слід відзначити, що навіть такий короткий перелік одержаних результатів показує їх важливість для вивчення далекого історичного минулого території нашої республіки.

Досвід організаційної роботи показав, що практика створення великих комплексних експедицій, яка вживається інститутом в останні роки, повністю себе виправдовує. Підтвердженням цього може служити, зокрема, те, що значна частина найважливіших відкрить припадає кожного року на комплексну експедицію „Великий Київ“, керовану директором Інституту археології дійсним членом АН УРСР П. П. Ефіменком.

Крім проведення планових експедицій, Інститут археології на протязі всього року здійснював археологічний нагляд за земляними роботами як у Києві, так і в інших місцях республіки.

На території Києва було виявлено (І. М. Самойловський) значну кількість досить цікавих пам'яток древнього міста, як наприклад, залишки древнього земляного валу XI ст. (з внутрішніми дерев'яними конструкціями) і рову в районі Мало-Підval'noї вулиці і на площі ім. Калініна, скарб срібних монет в с. Совках, залишки дерев'яних мостових на Подолі, велику будівлю часів Київської Русі на горі Киселівці та ін.

З метою обстеження археологічних пам'яток на місцях проведення великих земляних робіт і новобудов співробітники інституту (Ф. Б. Копилов, А. В. Добропольський, Р. І. Виезжев, В. Й. Довженок та ін.) здійснили 21 виїзд в Київську, Полтавську, Кіровоградську, Запорізьку, Кам'янець-Подільську, Житомирську і Волинську області.

У зв'язку з постановою Радянського уряду про будівництво Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського каналу, водоймищ і систем зрошення на півдні нашої республіки, інститут приступив до підготовки археологічних досліджень на території цих новобудов. Восени і на початку зими 1950 р. проведено попереднє обстеження археологічних пам'яток на місцях трас майбутніх каналів і водоймищ. Встановлено було практичний зв'язок з будівельними організаціями і місцевими музеями з метою розгортання, починаючи з весни 1951 р., широких польових археологічних досліджень.

Протягом року інститут подав практичну допомогу (консультаціями, рецензіями тематичних та експозиційних планів, визначенням матеріалів та участю в перегляді і прийнятті експозицій) понад 20 музеям Української РСР. В цій роботі брали участь майже всі наукові співробітники інституту, особливо А. В. Добропольський, О. Ф. Лагодовська, М. Ю. Смішко, Ф. Б. Копилов, М. Я. Рудинський та ін.

Старші наукові співробітники А. В. Добропольський та В. А. Богусевич прочитали два спецкурси на Республіканській нараді обласних інспекторів по охороні пам'яток.

Згідно з проханням Молдавського філіалу АН СРСР група наукових співробітників інституту (В. М. Даниленко, Л. Д. Дмитров, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський та Д. І. Бліфельд) прорецензували макет підручника „Істория Молдавии“.

Досить успішною була видавнича діяльність інституту. Протягом року здано до друку 81 наукову працю (в тому числі статті в збірниках) загальним обсягом в 165 друкованих аркушів. Головнішими з них є наукові записки інституту „Археологія“, т. V, збірники „Археологічні пам'ятки УРСР“, тт. III і IV, монографія дійсного члена АН УРСР П. П. Ефіменка „Первобытное общество“ та перший том праці старшого наукового співробітника І. В. Фабриціус „Археологическая карта Причерноморья УССР“.

Вийшли з друку 37 наукових праць загальним обсягом в 95 друкованих аркушів. Головніші з них: наукові записки інституту „Археологія“, тт. III і IV та монографічні праці В. Й. Довженка „Військова справа в Київській Русі“, М. К. Каєрера „Археологическое исследование древнего Киева“ та В. К. Гончарова „Райковецкое городище“.

Наукові співробітники інституту провели велику роботу по науковій пропаганді археологічних та історичних знань. Протягом року в журналах та газетах надруковано 49 науково-популярних статей з тематики, зв'язаної з профілем роботи інституту та його експедиціями, з них три у „Віснику АН УРСР“ (№ 1, 2, 6). Ст. наук. співробітником І. В. Фабриціус написана науково-популярна стаття обсягом 2 друкованих аркуші про древню історію території гідробудівництва на півдні УРСР для спеціального збірника Відділу сусільних наук АН УРСР. На підприємствах, в установах, навчальних закладах та військових частинах Києва та на місцях роботи експедицій прочитано 216 доповідей та лекцій; на місцях розкопок та по виставці інституту проведено понад 100 екскурсій. Найбільш активну участь в цій роботі брали П. П. Ефіменко, В. А. Богусевич, А. В. Добровольський, М. Я. Рудинський, Ф. Б. Копилов, Д. Т. Бerezовець, О. Г. Шапошникова, Ф. М. Штітельман, А. І. Фурманська, М. Ю. Брайчевський, В. К. Гончаров та ін.

Разом з тим слід відзначити як істотний недолік, що кількість лекцій, прочитаних старшими науковими співробітниками, залишається все ще порівняючи незначною.

Як і в минулому році, цілком задовільно працювала бібліотека інституту (Є. О. Дзбановський). Протягом року зареєстровано 4500 відіувань, під час яких видано науковцям, аспірантам і студентам 9782 книжкові одиниці та 417 номерів архівних матеріалів; влаштовано 8 книжкових виставок, присвячених видатним подіям і революційним датам.

Значну роботу було проведено по впорядкуванню наукового архіву.

По камеральній лабораторії (Н. П. Амбургер) опрацьовано 24 074 предмети археологічних матеріалів та розпочато загальне впорядкування фондів.

Значна робота проведена в фотолабораторії інституту (С. Я. Папер). Протягом року виготовлено 2455 негативів і 5504 позитиви з археологічних матеріалів та процесів дослідження пам'яток під час експедицій.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АС — Археологический съезд.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
ЖМГИМ — Журнал министерства государственных имуществ.
ЗРАО, н. с. — Записки Русского археологического общества, новая серия.
ESA — *Eurasia septentrionalis antiqua*.
ИАК — Известия археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МАР — Материалы по археологии России.
ОАК — Отчет археологической комиссии.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
РАИМК — Российская Академия истории материальной культуры.
-

ЗМІСТ

Великі будови комунізму і завдання археологів Радянської України 3

Статті і дослідження

В. І. Довженок, Про дофеодальний період в історії Русі	9
Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення	33
А. Т. Сміленко, Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань	51
М. Ю. Брайчевський, Час обігу римської монети в античному суспільстві	74
I. Г. Шовкопляс, Кістяні вироби Супоневської палеолітичної стоянки	81

Повідомлення і публікації

Е. О. Симонович (Ленінград), Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі	97
Д. Т. Березовець, Харівський скарб	109
I. M. Самойловський, Новий скарб часів Київської Русі	120
Ю. М. Захарук (Львів), Нові знахідки кераміки середньодніпровської культури	126

Замітки про археологічні пам'ятки УРСР

О. І. Богданов (Біла Церква), Нові дані про древньоруське місто Біла Церква	133
I. M. Самойловський, Сліди трипільської культури в Києві	135
М. В. Сибільов, Стародавня посудина з „письменами“	139

Хроніка

I. Г. Шовкопляс, Наукова діяльність Інституту археології у 1950 р.	145
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Великие стройки коммунизма и задачи археологов Советской Украины 3

Статьи и исследования

В. И. Довженок, О дофеодальном периоде в истории Руси	9
Ю. В. Кухаренко, Новопокровский могильник и поселение	33
А. Т. Смиленко, О некоторых датирующих вещах в культуре полей погребений	51
М. Ю. Брайчевский, Время обращения римской монеты в антиком обществе	74
И. Г. Шовкопляс, Костяные изделия Супоневской палеолитической стоянки .	81

Сообщения и публикации

Э. А. Сымонович (Ленинград), Мельничное сооружение первых веков н. э. на Южном Буге	97
Д. Т. Березовец, Харивский клад	109
И. М. Самойловский, Новый клад времен Киевской Руси	120
Ю. Н. Захарук (Львов), Новые находки керамики среднеднепровской культуры	126

Заметки об археологических памятниках УССР

О. И. Богданов, Новые данные о древнерусском городе Белая Церковь . .	133
И. М. Самойловский, Следы трипольской культуры в Киеве	135
Н. В. Сибилев, Древний сосуд с „письменами“	139

Хроника

И. Г. Шовкопляс, Научная деятельность Института археологии в 1950 г. . . . 145

Поправка

У т. V „Археології“ трапилась помилка: на стор. 215 в статті С. М. Бібкова „Зображення тварини на кістяній пластинці з с. Озаринців (Поділля)“ виноску 4 треба читати так: M. Rudynskyj, Les trouvailles paléolithiques d’Ozarynci, Księga pamiątkowa ku czci prof. Dr. W. Demetrykiewicza, Poznań, 1930; його ж, Поповгородський вияв культури малюваної кераміки, Антропологія, Річник кабінету антропології ім. Р. Вовка, т. III, 1929, К., 1930.

АРХЕОЛОГИЯ
том VI
(На украинском языке)

*

Редактор І. Г. Гомельська
Техредактор Н. П. Рахіна
Коректор Л. М. Білінкіс.

*

БФ 01127. Зам. № 1275. Тираж 1000.
Формат паперу 70×108/16. Друк. арк. 13,7.
Обл.-видавн. арк. 12,7. Пап. арк. 5.
Підписано до друку 13/ІІ 1952 р.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефаника, 11.

**ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**
Київ, вул. Чудновського, 3.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ

Археологія, т. I, 1947, 198 стор., ціна 25 карб.

Археологія, т. II, 1948, 226 стор., ціна 25 карб.

Археологія, т. III, 1950, 190 стор., ціна 20 карб., в оправі.

Археологія, т. IV, 1950, 202 стор., ціна 25 карб., в оправі.

Археологія, т. V, 1951, 240 стор. ціна 20 карб., в оправі.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. I (Матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук УРСР за 1945, 1946 рр.), 1949, 262 стор., ціна 25 карб.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. II (Матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук УРСР) за 1945, 1946 рр., 1949, 332 стор., ціна 35 карб.

Белоусов С. М., канд. іст. наук, Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, 1951, 164 стор., ціна 8 карб. 50 коп., в оправі.

Гончаров В. К., Райковецьке городище, 1951, 150 стор., ціна 20 карб., в оправі.

Гуржій І. О., Повстання селян в Турбаях (1789—1793 рр.), 1950, 142 стор., ціна 6 карб.

Довженок В. И., Військова справа в Київській Русі, 1950, 86 стор., ціна 3 карб. 50 коп.

Каргер М. К., Археологические исследования древнего Киева (отчеты и материалы 1936—1947 гг.), 1951, 252 стор., ціна 20 карб., в оправі.

Наукові записки Інституту історії України, т. III, 1950, 118 стор., ціна 5 карб., в оправі.

Славин Л. М., чл.-корр. АН УССР, Древний город Ольвия, 1951, 94 стор., ціна 3 карб.

Степюк К., канд. іст. наук, Вплив повстання Степана Разіна на Україну, 1947 р., 116 стор., ціна 10 карб.

Фабрициус И. В., Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, 1951, стор. 128 + 24 табл., ціна 21 карб. 50 коп., в оправі.

Зазначені книжки, а також усі видання Академії наук УРСР продаються в книгарні Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Леніна, № 42, а також в обласних та районних книгарнях Укркниготоргу.

